

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI
MÁDENIYAT MINISTRIGI

ÓZBEKSTAN MÁMLEKETLIK KÓRKEM-ÓNER
HÁM MÁDENIYAT INSTITUTI NÓKIS FILIALI

«KÓRKEM-ÓNER HÁM MÁDENIYAT TARAWINDA ILIM-MAĞRIPAT
RAWAJLANIW MUAMMA HÁM SHESHIMLERI»
ATAMASINDAĞI RESPUBLIKA KÓLEMINDEGI
ONLAYN ILIMIY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA
MATERIYALLARI

«САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИЛМ-ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА МУАММО
ВА ЕЧИМЛАР» МАВЗУСИДА РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДА
Онлайн илмий - назарий конференция
МАТЕРИАЛЛАРИ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ онлайн КОНФЕРЕНЦИЯ
«ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ В СФЕРЕ
ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ»
МАТЕРИАЛЫ

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI
MÁDENIYAT MINISTRIGI
ÓZBEKSTAN MÁMLEKETLIK KÓRKEM-ÓNER
HÁM MÁDENIYAT INSTITUTI NÓKIS FILIALI

«KÓRKEM-ÓNER HÁM MÁDENIYAT TARAWINDA ILIM-MAĞRIPAT
RAWAJLANIW MUAMMA HÁM SHESHIMLERI» ATAMASINDAĞI
RESPUBLIKA KÓLEMİNDEGI ONLAYN
ILIMIY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA
MATERIYALLARI

«САНЬАТ ВА МАДАНИЯТ ИЛМ-ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА
МУАММО ВА ЕЧИМЛАР» МАВЗУСИДА РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДА
ОНЛАЙН ИЛМИЙ - НАЗАРИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОНЛАЙН
КОНФЕРЕНЦИЯ «ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ В
СФЕРЕ ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ»
МАТЕРИАЛЫ

«Kórkem-óner hám mádeniyat tarawında ilim-mágrapat rawajlanıw muamma hám sheshimleri» atamasındaǵı Respublikalıq onlayn ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiyalları toplamı. Nókis. NMPI baspaxanası 2020-jıl. 174 bet.

«Kórkem-óner hám mádeniyat tarawında ilim-mágrapat rawajlanıw muamma hám sheshimleri» atamasındaǵı Respublikalıq onlayn ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiyallarına Shet el hám Respublikamızdıń joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları professor-oqtıwshıları, úlken ilmiy xızmetker-izleniwshiler, magistrantlar, talabalar, kásip-óner kolledjleri pedagog-xızmetkerleri, orta mektepler pedagoglarınıń ilmiy bayanatları kirgizilgen.

Konferenciya materiyallarınıń mazmuni hám onda kórsetilgen dereklerdiń durıslığına avtorlar juwapker.

Reskollegiya quramı:

1. Zaretdinov.K.Q - «**Texnogen hám dramaturgiya kórkem-óneri**» kafedrası başlığı
2. Xojanov.J.E - «**Texnogen hám dramaturgiya kórkem-óneri**» kafedrası aǵa oqtıwshısı
3. Kalekeev.K.J - «**Texnogen hám dramaturgiya kórkem-óneri**» kafedrası docenti
4. Asqarov.A.A. - «**Texnogen hám dramaturgiya kórkem-óneri**» kafedrası oqtıwshısı
5. Qdırniyazova.O - «**Texnogen hám dramaturgiya kórkem-óneri**» kafedrası oqtıwshısı

Toplam Ózbekstan mámlekетlik kórkem-óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali keńesiniń 2020-jıl 30--iyun 11-sanlı bayanlaması menen baspadan shıǵarıwǵa usınıldı.

KIRIS SÓZ

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 5-iyundaǵı «Joqarı oqıw orınlarında tálim sıpatın asırıw hám olardıń mámlekette ámelge asırılatugın keń qamrawlı reformalarda aktiv qatnasiwlарın támiyinlew boyınsha qosımsha is-ilajları haqqında”ǵı PQ-3775-sanlı qararı tiykarında «Ilim-máǵripat hám sanlı ekonomikanı rawajlandırıw» jılına baǵıshlanǵan «Kórkem-óner hám mádeniyat tarawında ilim-máǵripat rawajlanıw muamma hám sheshimleri» atamasındaǵı Respublika kólemindegi onlayn ilimiý-teoriyalıq konferenciya elimizdiń kórkem-óner tarawında ilim-máǵripat rawajlanıw tariyxı, kórkem-óner hám mádeniyattı, kino, televideňiye hám radionı rawajlandırıwda kemshilikler hám sheshimler, ilim-máǵripattiń jaslar tárbiyasında úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Bul konferenciya respublikalıq kólemde ótkerildi.

Konferenciyaǵa Ózbekstan Respublikası barlıq joqarı oqıw orınları professor-oqtıwshıları hám talabaları menen birlikte mámlekетimizdiń derlik barlıq joqarı oqıw orınlarınan ilimiý bayanatlar kelip tústi. Bayanatlar tiykarınan kórkem-óner hám mádeniyat pánlerinde islenip atırǵan ilimiý izertlew jumısları, kórkem-óner hám mádeniyat tarawındaǵı jańalıqlar, innovaciyalıq usınıslar hám metodikalıq islenbelerge baǵıshlanǵan. Bul jumıslardıń nátiyjeleri ilim, kórkem-óner, mádeniyat, bilimlendirıw hám ámeliyatta óz qollanıwların tabıwına isenim bildiremiz.

Шөлкемлестириў комитети

SEKCIYA 1. KÓRKEM-ÓNER TARAWINDA ILIM-MAĞRIPAT RAWAJLANIW TARIYXI.

QARAQALPAQ XALQI HÁM TILINIŃ PAYDA BOLIWI

*f.i.k. J.U.Shaniyazov
ÓzMKÓMI Nókis filiali*

Qaraqalpaq tiliniń kelip shıǵıw tariyxın izertlegen P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, V.N.Yagodin, S.K.Kamalov, H.Hamidov hám t.b. ilimpazlardiń dállewlerine qaraǵanda biziń eramızǵa shekem VII-II ásirlerde Aral teńizi átiraplarında jasaǵan sak-massaget qáwimleri qaraqalpaq xalqınıń etnogeneziniń tiykarın quraydı. Professor T.A.Jdankoniń kórsetiwinshe, massaget qáwimleri turmısında saqlanǵan matriarxat dáwiriniń belgileri qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerinde, sonıń ishinde «Qırıq qız» dástanında sáwlelengen.

Ayırım ilimpazlardiń pikirinshe sak-massaget qáwimleriniń ishinen «apasiaklar» yaǵníy «suw, dár'ya jaǵalarında jasawshı saklar» qaraqalpaqlardıń etnikaliq tiykarında belgili orın iyeleytuǵının atap ótedi.

Akad. S.K.Kamalovtiń kórsetiwinshe, IX ásirdiń aqırında pechenegler birlespesi Ámiwdár'yanıń quyar ayaǵı, Aral teńiziniń batıs tárepinen Ural, Volga dár'yalarına shekemgi aralıqta jasaǵan.

X ásirdiń basında Xazarlar menen kelisimge kelgen oǵuz qáwimleri pecheneg birlespesine hújim jasap olardı úsh toparǵa bólip jiberdi. Pecheneglerdiń bir toparı Kiev Rusı tárepke, ekinshi toparı Vizantiya táreplerge kóshıwge májbür boldı. Al pecheneglerdiń shıǵıs toparı Aral teńiziniń átiraplarında jasap qaldı. Aral átiraplarında jasap qalǵan pechenegler xalqımızdıń etnogenezinde tiykarǵı orındı iyeledi.

Belgili arab tariyxshısı Abul Fazl Beyxakidiń «Tariyxı Beyxaki» miynetinde XI ásirdiń ortalarında Xorezmshaxtıń ásker basshilarınıń biriniń atı «Qalpaq» ekenligi aytıladı. Tariyxshı P.P.Ivanov bul maǵlıwmatqa tiykarlana otırıp bul jerge «Qalpaq» ataması tek ásker basshını emes, al onıń qarawındaǵı áskerlerdi de ańlatqan. Demek sol waqtarda-aq, bas kiyimine qarap qaraqalpaqlardı «qalpaq» dep ataǵan bolıwı múmkin. Qıpshaq qáwimleriniń quramında shıǵıs pechenegler yaǵníy qaraqalpaqlardıń ata-babalıı bolǵan qáwimlerde keledi. Bul átiraplarǵa kelgen pechenegler menen birlesip Dnepr dár'yasına quyar ayaǵına shekemgi dalańlıqlarda kún keshiredi.

1140-jılı jazılǵan orıs jılnamalarında ushırasatuǵın «Chernie klobuki» termini «Qaraqalpaq» etnonimine sáykes keledi. 1145-jılgı jılnamalarda kórsetiwinshe, Kiev Rusında jasaǵan pecheneg berendey, tark qáwimleri birlesip «chernie klobuki» qara bórikliler awqamın dúzgeni aytıladı. Belgili arab tariyxshısı Rashid-ad-Dinniń jazıwına qaraǵanda 1239-jılı Shińgis xanniń áskerleri Batıydıń basshılıǵında Kievke atlantis jasaǵan waqtta, dáslep «qara bóriklilerdi» jeńgenligin onnan keyin orıs áskerleri menen urısıp Kievti alganlıǵın jazadı. Aral átirapında jasap qalǵan pecheneglerdiń shıǵıs bóliminde 1218-1221 jılları Shińgis xanniń Xorezmge atlantisınan keyin, Ámiwdár'yanıń aǵısın ózgertip Góne Úgenishti suwǵa aldırǵannan keyin bul jerlerdi taslap kóshıwge májbür boldı.

Bunnan keyingi qaraqalpaq xalqınıń tariyxı Altın Orda menen baylanıslı, Shińgis xan Shińgis Evropaǵa shekem aralıqtı basıp algannan keyin bul jerlerdi balalarına bólip beredi. Paytaxtı Volgada bolǵan Altın Orda mámleketi dúziledi. Xorezm oypatı da onıń quramına kiredi. Bul jerler úlken balası Joshınıń úlesine tiyedi. Ol qaytis bolǵannan keyin Batıy xan boldı. Shińgis xan áskerleri 6 ay Úgenishti basıp ala

almaǵannan keyin Ámiwdár'yanıń aǵısın ózgertip qalanı suwǵa alındı. Endi, Ámiwdár'ya Aral teńizine emes, al Sarı qamıs kólı tärepline aǵadı. Ámiwdár'yanıń ayaǵındaǵı házirgi Ellikqala, Tórtkúl hám Xojeli, Nókis rayoni aymaǵındaǵı qalalar suwsızlıqtan qumnıń astında qaladı. Buǵan misal retinde Ellikqala, Xojeli, Nókis rayoni aymaǵındaǵı eski qalalardı kórsetiw múmkin. Usınday tariyxıı jaǵdaylarga baylanıshı qaraqalpaq xalqı da Edil, Jayıq boyalarına qaray kóshiwge májbúr boldı.

Akademik B.Axmedov óziniń miynetinde 1578-1582 jılları Buxara xanlığı aymaǵında bolıp ótken xalıq kóterilisine qaraqalpaqlardıńda qatnasqanlıǵın tariyxıı maǵlıwmatlar menen dáliytleýdi.

Noǵay xanlığında bolǵan ishki ala-awızlıqlardan soń, kóp keshikpey, qaraqalpaqlar Sırdár'ya boyalarında kelgenligi prof. P.P.Ivanovtıń «Qaraqalpaqlar tariyxınıń ocherkleri» miynetinde korsetilgen.

XIX ásırdań basında xorezm oypatına kelip tolıq ornalasqan qaraqalpaq xalqı ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy jaqtan rawajlana baslaydı.

КУЛЬТУРНЫЕ И ДУХОВНЫЕ ТРАДИЦИИ КАРАКАЛПАСКОГО НАРОДА КАК ВАЖНЫЙ ПЛАСТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Ходжаметова Гулчира Илишевна,
кандидат исторических наук, доцент
Нукусский филиал ГИИКУз.

***Annotaciya.** Qoraqalpog'istonda har yili turli xil tadbirlar va bayramlar o'tkazılıb, ularda xalqlarning madaniyati, o'ziga xosligi va san'ati namoyish etiladi. Ular, albatta, Qoraqalpog'iston chegarasidan tashqarida taniqli bo'lgan mahalliy hunarmandlarning buyumlari, esdalik buyumlarini sotib olish mumkin bo'lgan yarmarkalar bilan birga keladi.*

***Kalit so'zlar.** Zarafshon, buklar, ma'naviy madaniyat, milliy musiqa, rang, folklor, san'at, hunarmandchilik, zargarlik buyumlari, kashtado'zlik, kabuslar, musiqa asboblari yasash*

***Annotation.** In Karakalpakstan, a large number of various events and holidays are annually held, revealing the culture, identity and art of the people. They are certainly accompanied by fairs where you can buy products, souvenir products of local craftsmen, many of which are now known far beyond the borders of Karakalpakstan.*

Keywords. Zhyrau, bucks, spiritual culture, national music, color, folklore, art, crafts, jewelry, embroidery, nightmare, musical instrument making

История каракалпакского народа, его самобытное искусство, фольклор, обычай и традиции неразрывно связаны с некогда богатейшей и процветавшей цивилизацией, расположенной на цветущих землях Хорезмского оазиса, окруженного пустынями Каракум, Кызылкумы и необозримыми просторами Арабо-Каспия. Как говорил полюбивший этот прекрасный и суровый край И.В.Савицкий, «у малого народа, затерянного в песках и протоках Амудары, оказалось уникальное искусство». Об истоках, самобытных традициях культуры и искусства этого региона наш разговор с кандидатом искусствоведения, старшим сотрудником отдела изобразительного и прикладного искусства Института искусствознания АН Узбекистана Зафарой Алиевой.

- Как подтверждают археологические находки, огромное влияние на культуру каракалпаков оказали древние племена — массагеты апасиаки, сармато аланы, огузы и другие, которые на протяжении долгого времени кочевали по территории Средней

Азии. Так же мы можем говорить о том, что каракалпакский этнос развивался в тесном контакте с оседлой культурой древнего Хорезма и имел развитые формы земледелия и ремесел. Между тем кочевой быт не только сохранял в неизменном виде уклад жизнедеятельности, но и отложил отпечаток на формы прикладного искусства. Ремесла развивались вокруг традиционного вида жилища — юрты. При этом использовались самые доступные материалы — шерсть, дерево, кость, кожа.

Своего апогея прикладное искусство каракалпакского народа достигло в конце XIX века. Дошедшие до нас уникальные экспонаты свидетельствуют о высоком развитии художественных ремесел, ювелирного искусства, художественной вышивки, кошмовалияния, изготовления музыкальных инструментов и других. В начале XX века в связи с историческими катаклизмами в развитии края наступает трагический этап и в жизни ремесленников. Мастеров заставляли отказываться от любимого дела и работать в артелях, изымали изготовленные ими художественные произведения. Тем не менее, вопреки всему часть шедевров прикладного искусства народ сумел сохранить некоторую. Сегодня они хранятся в Государственном музее искусств имени И.Савицкого и Государственном краеведческом музее.[1.67]

С изменением быта к 50-м годам XX века в Каракалпакстане наблюдается угасание многих видов ремесел. Спустя несколько десятилетий вместе со старыми мастерами стали уходить в небытие и секреты их творчества. Не могла не отразиться на прикладных видах искусства и экологическая проблема Арала. Пропала востребованность в тех же юртах, многих изделиях, связанных с народным бытом.

С первых лет обретения Узбекистаном независимости, в состав которого как суверенная республика вошел Каракалпакстан, вопросы возрождения исторического, культурного и духовного наследия, восстановления утерянных национальных ценностей стали приоритетными направлениями государственной политики. Важным руководством к действию в этом направлении стал принятый в 1997 году Указ Первого Президента Узбекистана «О мерах государственной поддержки дальнейшего развития народных художественных промыслов и прикладного искусства».

В Каракалпакстане ежегодно проводится большое количество различных мероприятий и праздников, раскрывающих культуру, самобытность и искусство народа. Они непременно сопровождаются ярмарками, на которых можно приобрести изделия, сувенирную продукцию местных мастеров, многие из которых сегодня известны далеко за пределами Каракалпакстана. Поддержанием традиций и восстановлением забывающихся сегодня промыслов и ремесел, в ряду которых вышивка, занимается творческое общественное объединение Каракалпакстана «Золотое наследие Арала», которое с 1996 года возглавляет профессиональный художник-дизайнер Гульнара Ембергенова, проявившая себя не только пропагандистом народной культуры, но и прекрасным дизайнером и менеджером. Организованное ею производство помогло трудоустроиться многим жительницам Муйнака.[2. 112-113]

Много лет занимается пропагандой народных традиций арт-менеджер по народному ремеслу Айзада Нурумбетова. В поисках старых образцов она провела не один день над изучением архивных материалов, музейных экспонатов Государственного краеведческого музея Каракалпакстана, Государственного музея искусств имени И.В.Савицкого. Многое сделала, чтобы вывести каракалпакский костюм на большой подиум, показать мир уникальной каракалпакской вышивки.

В то же время пока мы не можем в полной мере говорить о возрождении искусства вышивки в ее первозданном виде. Многие мастерицы, не имеющие профессиональной подготовки, нарушают художественную форму и часто

используют в своей работе синтетические материалы, искусственные нити, которые не являются элементами народного художественного ремесла.

- Возрождение, сохранение, популяризация и дальнейшее развитие традиций художественных ремесел, охватывающие весь спектр производства начиная с изготовления натурального сырья, стало основной задачей открывшегося в Нукусе Центра развития ремесел при Каракалпакском отделении Академии художеств Узбекистана.

- Над идеей проекта, осуществленного в рамках Конвенции об охране нематериального культурного наследия, работала творческая группа в составе главы Представительства ЮНЕСКО в Узбекистане Кристы Пиккат, специалиста по вопросам культуры М.Махмудовой, председателя Каракалпакского отделения Академии художеств Г.Изентаевой и доктора искусствоведения, академика А.Хакимова. [3.]

Центр станет огромным вкладом в возрождение духовных ценностей, даст возможность организации новых рабочих мест и предприятий, дальнейшего продвижения высококачественных изделий на рынке. О таком многоплановом и системном взаимодействии между государством, структурами ООН, международными финансовыми и экологическими организациями, позволяющем претворять в жизнь программы и проекты, направленные на решение актуальных проблем в регионе, говорил в своем обращении к участникам Международной конференции «Развитие сотрудничества в регионе Аральского моря по смягчению последствий экологической катастрофы» глава нашего государства.

Сегодня в центре открыты первые мастерские по художественному текстилю, в перспективе — возрождение полихромного многоцветного кошмовалиния, резьбы по дереву, ювелирного искусства, открытие собственной арт-галереи и многое другое.

- В 2012 году в Нукусе под эгидой ЮНЕСКО состоялось открытие мастерской по изготовлению традиционных музыкальных инструментов Азата Отарбаева.

- Благодаря народу, который не мыслит себя без музыкально-поэтического творчества, изготовление музыкальных инструментов — одно из немногих направлений прикладного искусства, которое сохранилось среди ремесел Каракалпакстана в первозданном виде. Ведь духовная культура каракалпакского народа держится на этом мощнейшем столпе — творчестве жирау и баксы. Все крупные события народной истории, ее трагические и счастливые страницы художественно переосмысливались ими в устной музыкально-поэтической форме — героических эпосах «Алпамыс», «Кырк Кызы», «Коблан», «Курбанбек», «Ер Зиuar» и других. Их наследие воплотили в своем творчестве такие поэты-классики, как Жиен Жирау, Ажинияз, Бердах, позднее А.Мусаев, К.Авезов, Ж.Аймурзаев. Далеко за пределами республики известны произведения XX века - И.Юсупова, Т.Каипбергенова, Т.Жумамуратова.

Каракалпакская народная художественная культура представляет собой самобытный целостный феномен. Связи ее основных форм — декоративно-прикладного искусства и фольклора — основаны на едином эстетическом идеале. Пока мы можем только догадываться, и это еще предстоит исследовать искусствоведам, что непосредственно народные орнаменты в вышивке и ковроткачестве своими истоками связаны с наследием эпосов каракалпакского народа. [4.98]

Непременный ритуальный атрибут одежды женщин-каракалпачек, входивший в комплект их приданого, киймешек — покрывал голову, плечи и верхнюю часть

туловища так, что открытым оставалось только лицо. Разложенный на плоскости, по форме он напоминает сидящую птицу с раскрытыми крыльями. Существует версия, что в таких накидках с нагрудниками ходили еще древние согдийки, о чем свидетельствуют найденные археологами статуэтки.

Киймешек вышивался девушкой перед свадьбой в родительском доме, а надевался впервые в день ее приезда перед входом в юрту жениха. Хранить его было принято всю жизнь.

«Пальцы вышивальщицы подобны гибкой проволоке искусного ювелира», — поется в народной песне. Каракалпакские умелицы владели разнообразными техническими приемами вышивки. В зависимости от ее типа подбирались и определенные швы («ильме», «жона тгис», «куртарып тгис»), орнаментальные образы и узоры, испокон веков игравшие роль оберегов. [5.223]

Вершина мастерства каракалпакских вышивальщиц — кок койлек. Вся передняя часть обрядового синего платья покрыта вышивкой крестом тончайшей работы. Ряды орнаментальных полос из ромбовидных фигур на груди напоминают кольчугу и называются «узор кольчуги». Это дает основание предполагать, что в украшении кок койлека нашли отклик традиции наряда воительниц сако-массагетских племен, воспетых в каракалпакском народном эпосе «Кырк кыз».

- Как уникальное культурное наследие Каракалпакстана отразилось на формах и направлениях изобразительного искусства? Каково его место в художественном процессе современного Узбекистана?

- Изобразительное искусство очень часто обращалось к народным традициям. Связано это и с деятельностью Игоря Витальевича Савицкого, который в свое время задумывал открытие музея как школы изобразительного искусства для каракалпакских художников-самоучек и постоянной подпитки молодой художественной среды, профессиональных начинающих авторов, обучавшихся в Ташкенте.

Исторические, культурные и духовные традиции каракалпакского народа стали важным пластом интерпретации в современном творчестве таких скульпторов как Жолдасбек Куттымуратов и Даребай Турениязов, которые нередко обращались к классическим сюжетам, их работы отличает сильная связь с эпическим наследием баксы и жырау. В живописи эта струя также сильна. Богатый культурный пласт каракалпакского наследия отражен в творчестве Жоллыбая Изентаева, Базарбая Серекеева, Кодыrbая Саипова и многих других. В их работах присутствуют мотивы, приемы, элементы и главное — атмосфера, пластика и экспрессия, присущие традиционному каракалпакскому народному искусству. Например, в живописных работах Серекеева, пишущего импрессионистическим мазком, наблюдается интересная связь с фактурой ковроткачества, вышивки. [6.98]

Использованная литература:

1. Алланазаров Д. «Қарақалпақ халық сазлары», Каракалпакстан 2002 г.
2. Даўқараев Н. «Полное собрание сочинений» З-том. Каракалпакстан 1979 г.
4. Камалов С.К. «Қарақалпақ фольклоры» 12-том. Каракалпакстан 1983 г.
5. Мақсетов Қ.М. «Қарақалпақ халқының көркө аўызеки дөретпелери» «Билим» 1996 г.
- 6.Мақсетов Қ.М. Ответственный редактор. «Очерки по истории Каракалпакского фольклора». Издательство «Фан» 1977 г.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА МУСИҚА САНЬАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

*Моянов Ікласбай Жиенбаевич н.ф.ф.д (PhD)
Ажиниёз номидаги НДПИ «Мусиқий таълим» кафедраси
катта ўқитувчиси*

Жамиятимизнинг барча соҳаларида ислоҳатлар жараёни кечмоқда. Бу ислоҳотлар тизимида маънавият, маданият ва санъат ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Хусусан, тараққиёт босқичи ҳам миллий тарихийлик, ҳам замонавийлик нуқтаи назаридан мураккаб жараённи ўтамоқда. Бу жараёнлар одамлар онгида рўй берадиган ўзгаришларнинг таҳлилида ҳам намаён бўлмоқда. Зеро, мусиқа санъати инсонлар ҳаётига, демак жамият ҳаётига шу қадар сингиб кетганки, усиз шахсни тўлақонли шаклланишини ва шу омил орқали жамият тараққиётини тасаввур этиб бўлмайди.

Педагогика фани - бу ижтимоий-гуманитар фан сифатида жамият билан, унинг тараққиёт даври билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, давр нуқтаи назаридан ўзгариб, такомиллашиб бораверади. Агарда уни ижтимоий ҳаётдан ажратиб олсак, педагогика илмининг, таълим-тарбиянинг ҳаёт билан боғлиқлик тамойилига зид иш қилган бўламиз. Шундай экан, педагогика мустақиллик даври янгиликлари билан ҳам бойиб, такомиллашиб, кенг миқёсда бошқа фанлар билан интеграллашиб бормоқда.

Қорақалпоғистонда келажаги буюк мустақил давлат қуриш ғоясини амалга оширувчи омиллардан бири сифатида таълим тизими ва ундаги ислоҳотларни амалга оширишда қорақалпоқ халқининг ўзига хос жиҳатларини, миллий менталитетини инобатга олган ҳолда ечимини кутиб турган долзарб муаммолар мавжудки, булар юзасидан ҳали қўплаб педагогик илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш талаб этилади.

Мустақиллик йилларида таълим муассасаларининг барча соҳалари учун юксак билимли ва касбий тайёргарликка эга бўлган кадрлар тайёрлаш даврнинг долзарб муаммоси бўлиб қолди. Шунга кўра педагогиканинг мазкур соҳасидаги муаммоларга бағишлиланган қатор тадқиқотлар олиб борилганлигин кўришимиз мумкин.

Қорақалпоғистонда XX аср ва мустақиллик йилларида таълим-тарбия, мактаб ва мусиқа санъати масалалари бўйича Қ.Айымбетов, У.Алеев, Т.Адамбаева, П.Палуаниязов, Д.Алланазаров, А.Сабурова, Т.Утебаев, А.Тилегенов, Г.Ходжаметова, С.Сайтбекова, С.Романова, Р.Қосбергенов, К.Палымбетов каби олимларимиз ишларида халқимизнинг миллий менталитети ҳисобга олинган ҳолда миллий тарбия, ўзликни англаш, келажак авлодни маънавий-ахлоқий руҳда тарбиялаш масалалари тадқиқ этилган. Қорақалпоқ халқининг миллий анъаналари, урф-одатлари, чолғу ижрочилик мактаблари ва улардан таълим-тарбия жараёнида фойдаланишнинг шакл, услуг ва воситалари таҳлил қилинган.

Мусиқа санъати бўйича алоҳида тақлил қилган олимларимиздан Т.Адамбаева, П.Палуаниязов, Г.Ходжаметова, С.Романова, С.Сайтбекова, Й.Моянов, А.Ережеповлардур.

Мисоли Қорақалпоқстанда мусиқа санъатининг ривожланиш тарихи бўйича ilk марта ўзининг илимий ишлари билан Т.Адамбаева, П.Палуаниязов, Г.Ходжаметовалар Қорақалпоғистонда мусиқа санъатининг илмий салоҳиятини кўтаришга ўзларининг ҳиссаларин кушади.

Тадқиқодчи С.Романова Қорақалпоқ миллий-мусиқий анъаналари асосида бўлажак мусиқа ўқитувчиларини маънавий тарбиялашга доир илмий тадқиқот иши

орқали маънавий тарбия муаммосининг янги қирраларини илмий педагогик тадқиқ этишга эришади.

С.Сайтбекованинг «Ўқувчиларга тарбия бериш жараёнида қорақалпоқ халқининг ижро қилиш санъатини қўлланиши» мавзусидаги тадқиқот иши қорақалпоқ достонлари, бахшиларнинг ижро қилиш санъати; мактаб ўқувчиларини тарбиялаш-ватанпарварлик, эстетик, педагогик асослар; синфдан ташқари иш бўлиб ҳисобланади. Шунинг билан бирга 5-7 – синф мактаб ўқувчиларини тарбиялашда Қорақалпоқ халқининг ижро қилиш санъатини фойдаланишга ёрдам беради ва синфдан ташқари ишларда умумтаълим мактаб ўқувчиларини ватанпарвалик ва эстетик тарбиялашда қорақалпоқ халқининг ижро қилиш санъати-достонларни қўллашнинг педагогик шароитларини ёритади. [Сайтбекова С].

Ёш тадқиқотчи А.Ережеповнинг тадқиқот иши қорақалпоқ жировчилик санъатининг ривожланиш тарихи ва унинг ёшлар маънавий тарбиясидаги ўрнини тизимли тадқиқ этиш ўз олдига аҳамият касб этади. Қорақалпоғистонда мустақиллик йилларида жировчилик санаътининг ривожланиши ва унинг ёшларнинг маънавий тарбиясидаги ўрни асослаб беради ва Қорақалпоғистонда жировчилик санъати тараққиётининг миллий хусусиятлари, педагогик ғоялар интеграциясининг шахс ва жамият ривожига таъсирини асослашга доир таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқади.

Шундай қилиб, Қорақалпоқ халқининг миллий менталитети, ижтимоий ҳаёти ва миллий ўзига хос жиҳатларини инобатга олган ҳолда халқимизнинг мустақиллик давридаги таълим-тарбияга оид фикрларини мусиқа санъати билан уни узлуксиз таълим тизимида ўринли ва унумли фойдаланиш ўзининг самарасини бериши муқаррар эканлиги аниқланди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Утебаев Т.Т. Қорақалпоғистонда XX аср иккинчи ярми-XXI аср бошида таълим-тарбиявий фикрларнинг ривожланиши. Монография - Нукус. Билим, 2015. -196 б.
2. Сайтбекова С.С. Использование исполнительского мастерства Каракалпакского народа в воспитании школьников: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Т.: УзГУМЯ, 2011. – 28 с.

2 SEKCIYA KÓRKEM-ÓNER HÁM MÁDENIYATTI RAWAJLANDIRIWDA MUAMMA HÁM SHESHIMLER.

ПРОБЛЕМЫ ВЫБОРА РЕPERTУАРА В ТАНЦЕВАЛЬНОМ КОЛЛЕКТИВЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

*Бегишева Юлия Витальевна- магистр пед.наук, ст.преподаватель
Турдиева Азиза Азатбековна- магистр искусствоведческих наук,
ст.преподаватель.*

*Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова,
г.Шымкент, Казахстан*

В настоящее время, когда в нашей республике идет активный процесс возрождения и развития исторических духовных ценностей, культурного наследия, народных традиций, особое внимание привлекают проблемы специфических особенностей национальной культуры, ибо без них невозможно решение глобальных вопросов национального и духовного возрождения каждого из народов.

Как из маленьких истоков-ручейков складывается большая река, так из отдельных форм культуры, искусства, традиций и обычаяев складывается целостная национальная культура, без которой нельзя представить всестороннюю картину духовной жизни этносов.

Одной из таких составных частей духовной культуры каждого этноса, имеющей самые глубокие исторические корни, во все времена популярной в народе, является танцевальное искусство. Танец как своеобразный язык, выражающий специфическими средствами радость и восторг, печаль и боль и множество других чувств, возник, по всей вероятности, вслед за простыми жестами, движениями, возможно даже раньше слова. С тех пор танец неизменно сопровождает человека. Без него не обходились в первых поселениях далеких наших предков, на народных праздниках и даже во время военных походов.

Сложившийся определенный менталитет населения Казахстана позволяет говорить о толерантном отношении ко всем религиозным объединениям, функционирующем на территории Республики.

Эстетические вопросы хореографии в нашей специальной литературе до сих пор еще представляют мало изученную область. Происходит это потому, что по давней традиции хореографическое искусство незаслуженно считается узким, сугубо специфическим, отделенным от широкого круга мировоззренческих проблем, стоящих перед нашей эстетической наукой. Между тем, богатая и многообразная практика балетного искусства, не выпадай она из сферы нашей эстетики, могла бы иметь для нее большое значение.

Наше танцевальное искусство связано с новаторскими поисками художественного освоения объективной реальности, его насущные проблемы входят в общее русло проблем эстетики. Являясь искусством подлинно интернациональным, танец переносится из страны в страну, постоянно обогащаясь и развиваясь. Хореографическое искусство, обращаясь к вершинам хореографической мысли прошлого, отбирает для себя все непреходящее, способное к развитию, к совершенствованию художественных возможностей танцевального языка. Сегодня

наше искусство, как никогда, переживает период бурного роста, смело обновляет свою образную поэтику, образно-эмоциональное содержание, органично способное к танцевально-пластическому выражению передовых идей современности.

Проблема состоит в нехватке музыкального материала, что немаловажно в вопросах постановки. Очень мало авторов, которые бы писали музыку для отдельных направлений в хореографии, это и детская музыка, для работы в детских садах; это и патриотическая музыка, предназначенная для воспитания духовных, начал в школьном и студенческом возрасте и большинства людей. Хореограф сам в каком-то смысле должен быть автором как постановок, так и музыки, который должен опираться на вдохновение, фантазию. Между современным временем и постсоветским пространством чувствуется огромный резонанс, так или иначе это разное время, разные принципы построения политики в государствах, из чего, исходит именно материальная заинтересованность авторов современной музыки.

Этнокультурные проблемы и развитие национального самосознания в настоящее время приобретают особую значимость и глубину социально - философского осмысливания. Это связано с теми социально - экономическими, общественно - политическими и историко - культурными процессами, которые происходят сейчас в стране.

В условиях обновления всей сферы общественной жизни исследование основных закономерностей и специфических особенностей формирования этнокультуры имеет большое научно - теоретическое и практическое значение. На современном этапе роста национального самосознания и этнокультурных проблем межнациональных отношений приобрели актуальность и остроту. В связи с этим возникает необходимость всестороннего изучения этносоциальных и этнокультурных процессов и основных закономерностей детерминации национального самосознания.

В исследовании этих вопросов необходимо учитывать многие этнокультурные проблемы, которые включают в себя традицию, представляющую как комплекс культурных парадигм. Эти понятия связаны с этносом, с особенностями этнографической трактовки национальной культуры, национального мышления, с психологическим складом нации и сферами сознания человека.

Проблема репертуара для самодеятельности пользуется повышенным вниманием практиков, общественности, композиторов, хореографов, драматургов. Стоит вопрос о создании для самостоятельного коллектива такого репертуара, который, не уступая по идеино-эстетическому уровню репертуара профессиональных оркестров, хоров, театров, был бы доступен для исполнения в самодеятельности и не копировал по форме, языку, стилю произведение для профессиональных коллективов.

Постоянно говорится о тенденции приближения исполнительского уровня самодеятельности к исполнительному уровню профессиональных коллективов. Это будет способствовать дальнейшему совершенствованию самодеятельного творчества, с другой стороны, вооружить его высокохудожественными произведениями искусства. Точка зрения сближения художественно-исполнительского уровня самодеятельного и профессионального творчества верна по отношению незначительной части самодеятельных коллективов. Основная же, подавляющая их масса по этому показателю значительно уступает. Поэтому для

обеспечения нормальной деятельности им необходим свой репертуар, соответствующий специфическим особенностям коллектива и выполняемым им функциям.

Для создания такого репертуара можно идти двумя путями. Во-первых, «приспособливать» имеющийся конкретного коллектива и, во-вторых, создавать новые оригинальные произведения, рассчитанные на самодеятельность. Первый путь зачастую связан со значительными изменениями авторского текста, пьесы, песни, танца и тому подобное, ибо самодеятельные артисты невсегда могут исполнить трудные места, сложные психологические сцены. В выборе таких пьес и произведений приходится быть особенно внимательным, тщательно изучать возможность их исполнения, качество переложения, инструментовки, трактовки. Естественно, что произведение, созданное специально для художественной самодеятельности, требуют дополнительной обработки, дополнительной «художественной доводки», исходя из конкретных условий и возможностей коллектива.

Танец - совершенно особый вид искусства. Было бы крайне легкомысленно считать танцы лишь развлечением, способом приятного времяпровождения. Танец отражает чувства. Через танец человек познает окружающий мир, учится взаимодействовать с ним. А еще танцы - прекрасное лекарство, помогающее избавиться от многих заболеваний и укрепить здоровье. Танец - один из самых древних видов искусства. Сколько существует человечество, столько оно и танцует.

Познавать, оценить искусство - одна из величайших радостей человека, облагораживающая его духовный мир и пробуждающая людей к сознательному, творческому труду. Стремление к прекрасному, не всегда даже осознанное, живет в каждом человеке. Но, вот умению видеть, слышать и вникать в смысл и красоту произведений искусства следует учиться. Одна из задач танцевального искусства - эта способность отражать радость, ведь танец - есть «движение радости» человеческого тела.

Литература

- 1.Брук С.И. / Население мира. Этнодемографический справочник -2010.
- 2.КозловВ.И./ Национальности СССР.
- 3.В.Е.Баглай. этническая хореография народов мира. Ростов-на-Дону 2011.
- 4.Филатов «От образного слова - к выразительному движению», М.,2014.

КОММЕРЦИАЛИЗАЦИЯ ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ КОНКУРСОВ В КАЗАХСТАНЕ

Дильдебаева Гульмира Рахымжановна, к.п.н., доцент кафедры «Искусство» ЮКГУ имени М.Ауэзова, г.Шымкент Казахстан

Тлеубаева Балжан Сейдрамановна, к.п.н., доцент, заведующая кафедрой «Искусство» ЮКГУ имени М.Ауэзова, г.Шымкент Казахстан

Идеи независимого Казахстана буквально напоили современное искусство свободой творческого самовыражения, в основании которой находится тот ментальный уровень казахской традиционной культуры, который Елбасы Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев назвал «генетическим кодом нации». Инициированная Первым Президентом РК Н.Назарбаевым Государственная программа «Мәденимұра» – «Культурное наследие» оказала большое влияние на

формирование положительного имиджа Казахстана. В рамках программы проведены проекты по разным направлениям искусства. Таким образом наряду с престижными фестивалями, появилось множество конкурсов в области хореографии.

Хореографический конкурс, как одна из активных форм социально-культурной деятельности, характеризуется жанровым и стилем разнообразием. Сегодня, благодаря конкурсным проектам различной направленности, все категории участников – дети и взрослые, профессионалы и любители, исполнители и хореографы – могут найти «свой» конкурс.

Конкурс (от лат. *concursus* – соревнование) – это состязание, соискательство нескольких лиц в области искусства, наук, спорта и прочего, с целью выявить наиболее выдающегося (или выдающихся) конкурсанта-претендента на победу. Согласно Толковому словарю русского языка конкурс – это «соревнование, имеющее целью выделить лучших участников, лучшие работы».

Человечество с давних времен проявляло ярко выраженный интерес к соревновательной борьбе в творчестве, в искусствах.

Очевидно, что сегодня хореографический конкурс – это сложное явление культурной жизни, способное к единовременному решению ряда задач. Исходя из этого, можно говорить о полифункциональности конкурса.

Первоочередное значение имеет социально-культурная функция конкурса. Он интегрирует хореографическое и культурное пространство страны, поддерживает необходимый уровень взаимосвязей с зарубежными странами.

Поскольку хореографический конкурс позволяет участникам сформировать адекватную самооценку, развить свои волевые качества, а зрителям – воспитать эстетический вкус, то уместно выделить педагогическую функцию конкурса. Соревновательная интрига и, в некоторых случаях, возможность влиять на события (система зрительского голосования, учреждение приза зрительских симпатий) способствует развитию у зрителя чувства сопереживания, сопричастности к происходящим событиям.

Следует отметить коммуникативную функцию, присущую конкурсу, как творческому форуму. На протяжении многих лет именно конкурсы создавали условия для встреч, обмена мнениями, знаниями, умениями, достижениями в области хореографии.

Но, в последнее время, все реже встречаешь такие конкурсы, организованные с правильно поставленными задачами и все чаще проводятся коммерческие конкурсы, которые направлены на сбор денег с участников. Таким образом, идет коммерциализация конкурсов и теряется ценность самого конкурса. За последние пять лет можно наблюдать целый бум проведенных творческих конкурсов в Казахстане. Открыв танцевальный портал artdance.kz можно увидеть объявления свыше тридцати подобных конкурсах и все они коммерческие, почти с одинаковыми положениями и стартовым взносом. Понятно, что есть затраты на организацию и проведение (жюри, аренда, награждение и прочие расходы) , тогда организаторам нужно бы соблюдать все задачи поставленных перед конкурсом, отчасти они не всегда соблюдаются, а все потому, что нет контролирующего органа в стране.

Очень редко встретишь конкурс, где организованы мастер классы как для руководителей, так и для самих участников, не проводятся обсуждения, дискуссии и круглые столы с руководителями коллективов совместно с членами жюри. А ведь руководители едут на конкурсы именно за этим: получить квалифицированное экспертное мнение, понять свои ошибки, обсудить тенденции и перспективы, в конце

концов – просто сравнить уровень своего коллектива с другими. Нередко встречаются случаи отхождения от положения (не соответствующий жанр, репертуар, возраст участников и т.п.)

Помимо недостатков организации и проведении коммерческих конкурсов, хотелось бы остановиться на проблеме профессиональной работы балетмейстера, поскольку руководитель танцевального коллектива должен уметь ставить концертные и конкурсные номера. Профессиональные недостатки конкурсных номеров – типичные, они в той или иной степени присутствуют во всех номерах и, в сущности, сводятся к нескольким наиболее распространенным ошибкам: проблема замысла и авторской идеи номера. К сожалению, на конкурсах очень небольшое количество номеров, которые воплощают определённую авторскую идею хореографа. Детские номера, или номера для детей, требуют особого внимания к выбору идеи, понятной и воспринимаемой именно детской аудиторией, как на сцене, так и в зрительном зале. Тематика детской хореографии очень изменилась, и руководители коллективов, даже те, которые работают в течение десятилетий в этой сфере, вынуждены осваивать новый пласт информации, чтобы заинтересовать детей своими постановками. Однако на конкурсах встречается множество номеров, поставленных «на» музыку, когда музыкальный материал служит просто фоном для каких-либо движений, лексически совершенно не связанных с музыкальным материалом, иногда даже на уровне темпа и ритма. Понятно, что для детей необходимо выбирать музыку очень простую по содержанию и структуре, чтобы они максимально точно воплощали её на сцене.

Достаточно серьёзная проблема – организация хореографических конкурсов и фестивалей. Выше мы уже выразили своё отношение к коммерческим конкурсам, но, к сожалению, детских конкурсов хореографического творчества, организуемых хотя бы с минимальной поддержкой государственных структур, – очень немного. И для того, чтобы показать коллектив, получить какой-либо приз, который учитывается при оценке работы, руководители вывозят детей на коммерческие фестивали. А это деньги, и весьма немалые, которые иногда тяжелым бременем ложатся на родительские плечи. Причём, как правило, талантливые и способные дети не имеют финансовой возможности выехать на конкурс, поэтому необходима поддержка спонсоров, администрации досугового учреждения, и бедный руководитель мечется с протянутой рукой, пытаясь найти средства на поездку и костюмы. Безусловно, в таких условиях уже не до качественных постановок и репетиционной работы.

Какими могут быть источники финансирования?

Возможными источниками финансирования социокультурных проектов и программ являются:

1. Государственный бюджет (как областной, региональный, местный). Как правило, бюджетное финансирование культурных программ осуществляется на основе социально-творческого заказа конкретному исполнителю отдельных разделов программы.

2. Фонды — некоммерческие организации, имеющие финансовые средства и программу деятельности. Реализация собственных программ осуществляется фондами, как правило, путем выдачи грантов по заявкам различных субъектов культурной жизни — организаций, учреждений, частных лиц, инициативных образований граждан.

3. Коммерческие организации (фирмы, корпорации, банки и др.).

4. Индивидуальные предприниматели (спонсоры, меценаты).

5. Средства населения (доходы от коммерческих программ, благотворительные пожертвования граждан).

Мотивы финансирования проекта представляют собой сложное переплетение взаимных интересов ее инициаторов и участников. Формы вложения также могут быть самыми различными. Например, участвующий в мероприятии сбытовик может вносить определенный взнос инициатору проекта, дающему право на участие. В некоторых же случаях сбытовик может расплатиться за участие в мероприятии своим товаром. К примеру, учредив отдельный приз от имени фирмы.

В Республике Казахстан в 2007 году появились «Правила организации проведения республиканских конкурсов исполнителей», изданные Министерством образования и науки на основе ГК РК и Закона РК «Об образовании». Данные правила рассчитаны на музыкальные конкурсы.

В частности, «Правила...» предписывают, что «задачей конкурса является совершенствование и развитие музыкального образования в Республике Казахстан, отбор и внедрение новых эффективных методик обучения исполнителей, стимулирование творческой деятельности педагогических работников организации образования».

«Правила...» определяют, кто может быть допущен к участию в конкурсе, минимальное число участников в какой-либо номинации (двоє), приложен образец заполнения заявки и пр.

В целом, данный документ с одной стороны, определяет максимально четко механизм конкурса, с другой – служит ориентиром для конкурсных мероприятий в других областях искусства, поэтому его можно применить и к хореографическим конкурсам.

Литература

1. Мажитов С. Ф. Национальный стратегический проект «Культурное наследие» в контексте современной истории Казахстана. – URL: www.iie.kz.
2. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка (онлайн-версия).
3. Правила организации проведения республиканских конкурсов исполнителей // Казахстанская правда, №14 (18679), 18 янв. 2008.
4. Гойхман О.Я. Организация проведение мероприятий: учеб.пособие. – М.: ИНФРА-М, 2010.

GLOBALLASIW DÁWIRINDE FOTOGRAFIYALIQ HÁM FOTOJURNALISTIKALIQ MATERİALLARDIŃ TUTQAN ORNI

K.J.KALEKEEV
ÓzMKÓMI Nókis filiali docent

Ógalaba kommunikaciya quralları imkaniyatlarınıń keńeyiwi, internet hám informacion texnologiyalarınıń rawajlanıwı globallasiw procesiniń júzege keliwine tiykar jarattı. Bul haqqında professor F.A.Muminov óziniń «Insanylıq instinkti» atamasındaǵı maqalasında: «Globallastırıw túrleri arasında biz málimelemelestiriwdi eń birinshi hám áhmiyetlisi dep esaplaymız. XXI ásirdiń basında adamlar usı waqıtqa deyin bolǵanǵa qaraǵanda basqasha kommunikaciyalıq sharayatlarda jasaydı. Jańa ásır insaniyat aldına kóplegen mashqalalar qoydı.» [Muminov: 3] - dep ayriqsha atap kórsetedi.

Sońǵı jılları fotografiya tarawı tez pát penen rawajlanıp, fotoapparatlardı islep shıǵarıwshı kompaniyalar, firmalar hám kárخanalar sıpatlı súwretke túsiriwshı

fotoapparatlardı jaratıwǵa háreket etpekte. Fotografiya tarawınıń rawajlanıwında fotoapparatlardıń hám olardıń imkaniyatlarınıń kópligi júdá áhmiyetli orındı iyeleydi. Globollasıw dáwirinde vizuallıqtıń áhmiyeti keskin asıp baradı. Buniń tiykarǵı sebeplerinen biri bul dáwirde informaciya kóleminiń hátten tıs keńeyip bariwı menen baylanıslı. Málimleme derekleri úlken mashtapta ósip barmaqta. Olardı jergilikli ǵalaba xabar quralları (GXQ), jáhán GXQ, internette rásmiy xabarlar; internette blogerler dep tórt tiykarǵı dereklerge birlestiriw múmkin. Álbette, bunday sharayatta bárshə informaciya dereklerin qamtíp alıwdıń ilajı joq. Degen menen, kúnnen-kúnge bárshə informaciya dereklerin qamtíp alıwǵa hám málimlemelerdi ózlestirip, analiz etiwe zárúrlik kúsheyip barmaqta. Sonıń nátiyjesinde jurnalistler eki usıldan paydalaniп kelmekte.

Birinshiden, informaciyanı qısqa hám ıqsham tárizde jetkiziw.

Ekinshiden, informaciyanı vizual qásiyetin keńeyttiriw.

Qorshaǵan ortalıqtı vizual tárizde qabil etiw hár dayım jetekshi áhmiyetke iye bolǵan. Sebebi bir kún dawamında qabil etilgen maǵlıwmattıń toqsan payızı vizual informaciya bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da fotografiyalıq materiallar arqalı jetkizilgen maǵlıwmatlar júdá úlken áhmiyetke iye.

Fotojurnalistika – jurnalistikaniń eń áhmiyetli hám tásirsheń jónelislerinen biri bolıp esaplanadı. Fotomateriallar gazeta-jurnallardıń, internet materialarınıń illyustraciyalıq bezegi hám auditoriyaǵa tásir etiwdiń eń tiykarǵı faktorınan biri sıpatında xızmet etip kelmekte.

Fotojurnalistika tiykarınan tómendegishe eki túrge bólinedi:

1. Kórkem fotojurnalistika
2. Hújjetli fotojurnalistika

Bizińshe fotojurnalistikaniń tórt tiykarǵı rakursda úyreniw maqsetke muwapiq boladı. Bular mazmun, texnika, janrlar hám publicistika.

1. Fotosúwretlerdiń mazmunında onıń kórinis imkaniyatları úyreniledi. Bárshemizge málim bolǵanınday, ǵalaba xabar qurallarındaǵı súwretli illyustraciyalar fotokamera járdeminde túsirilgen yamasa xudojnik tárepinen salıngan boladı. Fotojurnalistika tarawı tek ǵana fotokamera járdeminde alıngan súwretlerdi úyrenedi.

Fotosúwrettiń foto sıpatındaǵı mazmunın onıń kórkem kórinis xarakteri támiynleydi. Sonıń ushın fotonıń kórinis imkaniyatların tuwrı hám tolıq úyreniw hám de olardan únemli paydalaniw zárúr. Eger gazeta yamasa jurnal fotosúwretlersiz shıqsa, yamasa internet materiaları fotografiyalıq materialarsız berilse, onda bul materillar kórimsız hám tartımsız boladı.

Foto – insan turmısın, pútkıl barlıqtı sáwlelendirıwshi epizod bolıp tabıladı. Ol usı “janlı” turmıs kórinislerin barlıqtan ajuratıp, ayrıqsha tásirsheń etip kórsetedı. Qalaberse, fotosúwrettegi kórinis haqıyqı ómirden jaqsıraq bolıp kórinide múmkin. Sebebi fotoda turmistiń ob'ektivke alıngan bir bólegi barlıqtan ajıralıp, tásirsheń tárizde sáwlelenedi.

Kóphilik belgili adamlar eń dáslep foto járdeminde ataqlı bolıwǵa erisken. D. Djoys fotoni “avtomatikalıq jazıw” dep bahalaǵan. Foto ásırı háreket, mimika hám ayaq oyın (tanec) ásırı boldı, [Maklyuen: 218] deydi M. Maklyuen. Bunday kórinis adamzattı birlestiretuǵın internacional qural, sebebi hámme birdey kóredi hám ańlap aladı. Fotonıń mazmunın belgilewshi tiykarǵı qásiyetleri tómendegiler bolıp esaplanadı: 1) foto hámmege túsinkli kórinis, onı auditoriya tez qabil ete aladı hám bunda maǵlıwmatlı bolıwı shárt emes; 2) fotonıń hújjetlilik imkaniyatı bálcı, sol sebepli onıń tásirsheńligi de joqarı boladı (atap aytqanda, fotoayıplaw); 3) fotoda waqıt dinamikası, shaxs, millet, mámlekет hám dúnaya tariyxınıń kórinisleri, ótmış yamasa tábiyattiń tákirarlanbas momentleri sáwlelendiriledi. Máselen, fotoda ótken ásırler adamların, olardıń kórinisleri hám kiyiniw

mádeniyatı, turmıs tárizi, joq bolıp ketgen qala kósheleri hám imaratlar kórinislerin qanday bolǵan bolsa tap sol halatında kórsetip beriwi múmkin. Sonıń ushın da fotonı mángilik hújjeti dep ataydı; 4) fotoda háreket kúshli boladı hám ol aşıq-aydın kózge taslanadi; 5) foto waqıttıń, jámiyettiń, shaxstıń kórkem-hújjetli obrazın ashıp beredi; 6) foto waqıya, adam, jámááttiń kórinisin kerekli rakursdan mángilikke saqlap qaladı; 7) fotoda tariyx toqtatıldı; 8) jaqsı súwret adamnıń keypiyat sáwlelendiriliw menen birge, onıń xarakterin de kósetedi; 9) foto vizual informaciyanı jetkeriwdiń eń keń tarqalǵan usılı (hátte fotoagentlikler bar); 10) súwret fotograf uslubın, onıń waqıyalıqqa múnásebetin kórsetedi hám taǵı basqa.

2. Texnika fotonıń gazeta-jurnal betleriniń sıpatın támiyinleydi. Fotosúwretlerdi baspasóz betlerine tayarlaǵanda tómendegi wazıypalar orınlanadı: 1) ob'ekti súwretke tuwrı túsırıw, kadrda tek kerekli informaciya bolıwı zárúr; 2) súwretke túsırılgen adamlardı, predmetlerdi, imaratlardı, tereklerdi tuwrı, anıǵıraq kórsetiw; 3) súwrette artıqsha detallar bolmawi: adamlar, zatlar, aşıq orınlar (olar súwretti baspasózge tayarlap atırǵan waqıtta qırqıp alındı, bul kadrovka dep ataladı); 4) fotosúwretler gazeta yamasa jurnaldiń tipine mas keliwi kerek; 5) fotoda uzaq, orta, jaqın hám úlken planlar bir-birine say boliwı úlken áhmiyetke iye.

3. Fotografiyalıq materiallardıń janrlıq qásiyetlerin úyreniw hám anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Qánigeler fotojurnalistika janrlarınıń klassifikasiyasın túrlishe kórsetedi. Máselen, N.I.Voron fotoxabar, fotoreportaj, fotosúwretleme, fotokorrespondenciya, fotoocherk, fotomantaj dep bólip úyrenedi [Voron: 145]. E.L. Mjelskaya bolsa, natyurmort, peyzaj, portret hám janrlıq fotografiya (janrovaya fotografiya)nı ajratadı [Mjelskaya: 34]. G.Chudakov fotojurnalistika janrların informacion-publicistikaliq (fotoxabar, fotoreportaj, fotoillyustraciya) hám kórkem-publicistikaliq (fotoocherk, fotoseriya, fotoplakat) [Chudakov: 14-15] degen óz ishine bir neshe foto janrları qamtıǵan úlken eki toparga bóledi. Al, V.M.Berezin bolsa, óziniń tómendegishe fotojurnalistika janrlarınıń klassifikasiyasın usınadı:

1. Epikalıq hám liriko-dramatikaliq.

2. Informacion-publicistikaliq (fotoxabar, fotoreportaj, fotokorrespondenciya, fotoillyustraciya)

3. Kórkem-publicistikaliq (otosúwretleme, fotoportret, fotoocherk, fotoplakat, fotoserial, fotomantaj, fotokollaj)

4. Dekorativlik-ámeliy [Berezin: 93-123]

Fotojurnalistika tarawı alımlarınıń foto janrları boyınsha bunday klassifikasiyasınan kóplegen misallar keltiriwimiz múmkin. Eger biz qánige alımlardıń foto janrlar boyınsha pikirlerin ulıwmalastırǵan halda alıp qaralsa tómendegishe klassifikasiyaǵa iye ekenligi málım boladı: fotoxabar, fotoreportaj, fotoportret, fotoayıplaw, fotokorrespondenciya, fotosúwretleme, fotomantaj, fotoillyustraciya, fotonatyurmort, fotoocherk, fotopeyzaj, fotoplakat, fotoserial, fotomantaj, fotokollaj h.t.b.

4. Fotopublicistika – foto óneriniń eń quramalı hám tásirsheń usılı bolıp esaplanadı. ÞXQ hám fotonıń tariyxında tek publicistikaliq dóretpeler saqlanadı, bir kúnnıń talablarına juwap beriwhi fotosúwretler waqıttıń ótiwi menen óz aktuallıǵın joystadı hám áhmiyetsiz súwretke aylanadı. Fotopublicistika mánisi jaǵınan basqa-basqa bolǵan úlken eki tarawdınıń yaǵny fotografiya hám publicistika sózleriniń birikpesinen quralǵan.

Fotografiya sózi grekshe “Fotos” (jarıqlıq) hám “Grafo” (jazaman) sózleriniń birlesiwi nátiyjesinde júzege kelgen bolıp, bizińshe “jaqtılıqtı jazıw” yaǵniy “jarıqlıq járdeminde súwretke alıw” degen mánisti beredi. Fotojurnalistika tarawınıń payda boliwı hám

qáliplesiwi fotografiya tariyxı hám de onıń rawajlanıw basqıshları menen tígız baylanışlı. Fotopublicistika bolsa, jámiyetlik fotografiyanıń payda bolǵanınan keyin rawajlandı.

Eger fotografiya tariyxına názer salatuǵın bolsaq, XIX ásirdiń ortalarında franciyali Jozef Nisefor Neps, Lui-Jak Manje Dager hám angliyalı Vilyam Foks Genri Talbotlar fotografiya tarawında birinshi oylap tabıwshılar bolǵanlıǵın tariyx jılnamalarınan kóriwimiz múmkin. Fotografiyanıń payda bolıw tariyxı haqqında alımlar ortasında hár qıylı tartıslı pikirlerde bar. Ayrım alımlar fotografiyanı Lui-Jak Manje Dager jaratqan degen pikirdi ilgeri súrse, bazıları Jozef Nisefor Nepstiń fotografiya boyınsha izertlewleri Dagerden on segiz jıl aldın baslanganlıǵın dálillemekshi boladı. Jáne birewleri Dagerden tórt jıl aldın Vilyam Foks Genri Talbot qaǵazdan negativ súwret salǵanın hám 1839-jılı Boyar Parijde pozitiv súwretlerden kórgizbe qılǵanlıǵın aytadı. Al, ayrım alımlar 1685-jılı Iogani cann refleksli túrdegi kameranı yaǵníy kamera-obskurani oylap tawıp, fotografiyaǵa tiykar salǵanlıǵın kórsetpekshi boladı. «Sebebi-deydi olar, bul kamerada cann linzanıda qollanadı. Kamera bir júz eliw jıldan soń Neps tárepinen paydalanılgan kameranı esletedi»-dep óz pikirlerin dálilewge urınadı.

Ilim-texnikaniń rawajlanıwı hám payda bolıwı tariyxında bir neshe ideyalardıń tiykar bolıwın umıtپawımız kerek. Demek, Jozef Nisefor Neps, Lui-Jak Manje Dager, Vilem Foks Genri Talbot, Boyar, Iogani cannlar fotografiyanıń payda bolıwına hám rawajlanıwına óz úleslerin qosqanlıǵın kóremiz.

Jámiyetlik baǵdardaǵı súwretler tiykarshısı V.Karrin bolıp esaplanadı. Ol fotografiya tili menen ápiwayı xalıq turmısı haqqında gúrriń etiwge hareket etken. Rus fotografi Dmitriev bolsa diyqanlardıń kámbaǵallıǵın hám olardıń ayanıshlı kelbetin júdá tásırılı súwretlegen.

Fotografiya «jámiyetlik fotografiya» dáwirinen ótip tamashagóy itibarin ózine qarattı. Rossiya fotoreportaj 1870-jillarda, Rossiya hám Túrkiya urısları waqtında payda boldı. Lekin, bul jıllar fotoreportaj imkaniyatları shegaralanıǵan edi. Onıń fotopublicistikaǵa aylanıwına XX-ásır baslarındaǵı texnikaniń rawajlanıwı hám rus-yapon urısı sebep boldı. Hápıte sayın «Yaponiya menen urıs jılnaması» shıǵıp turdı. Onda Manshjuriya hám uzaq shıǵıstaǵı wayranshılıq waqıyalardı sáwlelendiretuǵın kóplegen súwretler tez-tez basılıp turdı. Armiya qatarına Rossiyadan sheber fotoxabarshılar qatnasqan. Olardan A.Otsup, V.Vnpla óz fotoreportajlarında urıstiń ashınarlı jaǵdayların hám áskerlerdiń awır awhalların tolıq kórsete alǵan. Bulardan basqa G.Goldshteyn, A.Lionidov, A.Savalev, M.Napelbaum, N.Svincov, M.Saxarov, A.Trapani sıyaqlı fotoreporterlar óz fotoreportajları menen tanılǵan.

Gazeta-jurnallarda hám ulıwma baspasózde fotografiyalıq materiallardıń tutqan ornı hám xızmeti ayrıqsha ekenligin joqarida keltirilgen misallardan kóriwimizge boladı. Sebebi, gazetada basılgan maqalalar tek qara sóz benen bayan etilse, onda ol sóz etilgen máseleni tolıq sáwlelendirip bere almawı múmkin. Al, eger jariyalandıń materiallar fotosúwretler menen tolıqtırılsa gazeta oqıwshılarına anıq hám túsinikli, tásırsheń hám nátiyjeli jetip bariwina imkan jaratadı. Bul bir tárępten gazetanıń fotoillyustaciyalıq bezeliwin támıyinlese, ekinshiden, jariyalandıń maqalaniń tásırsheńligin asıradı. Nátiyjede gazeta ıqlasbentlerin ózine tartadı.

Fotonıń mánisi joqarida túsındırılgı edı. Publicistikaliq shıǵarma – aktual, kóp adamdı qızıqtıratuǵın hám hámme ushın kerek bolǵan temada jazılatuǵın dóretpe bolıp tabıladı. Usı jerde fotojournalistika menen fotopublicistika arasındaǵı ayırmashılıqtı anıqlaw zárür. Fotojournalistika túsinigi fotopublicistikaǵa qaraǵanda bir qansha keńirek. Fotojournalistikada tikkeley publicistikaliq qásıyetke iye bolmaǵan maǵlıwmatlarda orın iyelewi múmkin. Máselen fotopeyjaz, fotonatyumort h.t.b. Fotopublicistikaniń jetekshi qásıyeti – bul vizual publicistika bolıp tabıladı.

Solay etip, fotomateriallardıń bir qatar unikal qásiyetleri bar ekenligin kórsetiwimiz mûmkin. Birinshiden, fotojurnalistikadaǵı hújjetlilik. Fotosúwretke túskenn kórinisti, waqıyalıqtı hesh kim biykarlay almaydı. Ekinshiden, onıń aktuallığı. Fotoǵa túsirilgen maǵlıwmatlar búgingi kún materialı bolǵanlıqtan áhmiyetli boladı. Úshinshiden, foto dinamikanı yaǵniy hárereketti kórsetedi. Hárereket bolsa hámme waqıtta adamzattı ózine tartıp kegen. Tórtinshiden, foto waqıyalıqtı kórinis formasında sáwlelendiredi. Bul fotomaterialdıń ózine tán qásiyeti esaplanadı. Usı qásiyetler fotojurnalistikani unikal hádiye sıpatında keń auditoriyaǵa alıp shıǵadı.

Ádebiyatlar

1. Muminov F.A. Insaniylıq instinkti. / Globallasıw procesi hám ǵalaba xabar quralları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nókis: 2014. – B. 3.
2. Maklyuen M. Ponimanie media. – M.: Kuchkovo pole. 2011. – S. 218
3. Voron N.I. Janrı fotojurnalistik: Ucheb. Posobie dlya vuzov pospec. «Jurnalistika». – Moskva: Fakultet jurnalistikı. 2012. – 145 s.
4. Mjelskaya E.L. Fotoredaktirovanie. Uch. pos. – M.: ZAO Izdatelstvo “Aspekt Press”. 2013. – S. 34.
5. Chudakov G. Fotografiya v presse: soderjanie, forma, janrovaya struktura. // Sovetskoe foto. 1962. №8. – S. 14-15.
6. Berezin V.M. Fotojurnalistika. Ucheb.posobie. – Moskva: Izd-vo RUDN. 2006. – S. 93-123.

INTERVYU HÁM GÚRRIŃLESIW JANRLARINIŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERİ

*K.J.Kalekeev
ÓzMKÓMI Nókis filiali docent*

Insaniyat jasaǵan qaysı dáwirdi alıp qarasaqta, adamzattıń informaciyaǵa bolǵan talabı júdá joqarı bolǵanlıǵınıń guwası bolamız. Ásirese, búgingi informacion texnologiyalardıń rawajlanǵan dáwirinde informaciya aǵımın basqarıwǵa bolǵan talap kún sayın artıp barmaqta. «Hár qanday jámiyette informaciya bárqulla mámlekет rawajlanıwınıń aynası, adamlardıń sanası, dýnyaqarası, siyasiy dárejesiniń qáliplesiwinde tiykarǵı qural bolıp xızmet etip kelgen. Bul jaǵday, ásirese, jıldırımday ózgerip baratırǵan búgingi globallasıw zamanında hár qashanǵıdan góre tez rawajlanbaqta. Sonlıqtan da, búgingi künde ómirimizdiń hár bir tarawın ǵalaba xabar qurallarısız kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı.

Sóz hám baspasóz erkinligi, onıń keń áshkaralıǵı, reformalardıń asıqlıǵıń támıynleytuǵıń demokratıyalıq prınciplerdi ómirge engiziw imkaniyatın beredi. Mine, usı tárepinen de bul wazıypa jámiyetti jáne de rawajlandırıw, onı san hám sapalıq dárejesin jańalaw kóz-qarasınan eń áhmiyetli baǵdar bolıp qalmaqta». [Karimov]

Ózbekstan Respublikasınıń 1997-jıl 26-dekabrde qabil etilgen «ǵalaba xabar quralları haqqında»ǵı nızamnıń 1-statyasında kórsetiliwine tiykarlanıp «Elektron xabar sisteması» sıpatında ǵalaba xabar quralları dep tán alıw mûmkin. Bul nızamda «ǵalaba xabar quralları gazetalar, jurnallar, xabarnamalar, byulletenler, xabar agentlikleri, televidenie (kabelli efirge beriwy televídeniesi) hám radioesittiriwler, hújjetli kino, elektron xabar sisteması, sonday-aq, turaqlı atamasına iye bolǵan. Mámlekетlik biyǵárez hám basqa ǵalabalıq waqıtlı basılımlar ǵalaba xabar quralları bolıp tabıladi» [To'rtinchi hokimiyat: 7] -dep kórsetilgen.

ǵalaba xabar quralları arqalı keń jámiyetshilikke jetkerilip kiyatırǵan informaciyalar, yaǵniy materiallar óziniń strukturalıq hám formalıq dúzilisinen kelip shıǵıp bir neshe janrlarǵa bólinedi. «Búgingi kúnge shekem jurnalistika janrları hám publicist sheberligi

máseleleri boyinsha rus alımlarınan E.P.Proxorov, M.S.Cherepaxov, E.I.Jurbina, A.A.Tertichny, ózbek alımlarınan R.Muhammadiev, O.Toǵaevlar monografiyalar, oqıw qollanbalar hám ilimiw izertlew jumısların alıp barǵanı belgili. Joqarıda atı atalǵan ilimpazlar hám «Waqıtlı baspasóz teoriyası hám praktikası» atlı kitapnıń avtorları jurnalistika janrların informaciyalıq, analitikalıq hám kórkem publicistikaliq janrlar dep úlken úsh toparǵa bólip kórsetedi» [Kalekeev: 133]. Jurnalistika janrlarınıń bunday klassifikasiyası kóphshilik alımlar tárepinen tán alıngan. Bul janrlar óziniń ishki ierarxiyasına iye.

Búgingi ǵalaba xabar qurallarında intervyyu hám gúrrińlesiw janrları eń belsendi janrlardan biri bolıp esaplanadı. Bul eki janr bir-birine júdá jaqın bolǵanı menen onıń formalıq hám strukturalıq dúzilisinde ayırmashılıqlarda bar. Sonıda aytıp ótiwimiz kerek, bazıda televídeniede yamasa baspasózde berilgen intervýuları gúrrińlesiw dep atasa, ayırim waqıtları kerisinshe gúrrińlesiw janrın intervyyu dep qarawların ushıratamız.

Durıs, «Intervyyu» inglez tilinen alıngan bolıp, biziń tilimizge tuwrıdan-tuwrı awdarǵanda sáwbetlesiw, gúrrińlesiw degen mánisti bildiredi. Lekin intervyyudiń termin sıpatındaǵı mánisi, yamasa onıń janr sıpatındaǵı formalıq hám strukturalıq dúzilisi, soraw-juwaplardıń jaylasıw tártibi gúrrińlesiw hám sáwbetlesiwden pútkilley basqa ekenligin ańlaymız.

Ayrım miynetlerde «Intervyyu – jurnalıst hám respondent ortısındaǵı sáwbet bolıp, onda adamlardıń óz pikirleri hám dўnya qarası júzege shıǵadı» - degen, yamasa soǵan jaqın bolǵan pikirlerdi ushıratamız. Bul pikirge tolıq dárejede qosılıp bolmaydı. Nege degende intervyyuda jurnalısttiń pikiri emes, al respondenttiń pikiri jetekshilik qıladı. Intervyyuda jurnalıst tiykarınan sorawı menen qatnasadi. Gúrrińlesiw janrında bolsa, waqıyalıq haqqında jurnalıst pikiri menen respondenttiń pikiri teńdey kóteriliwi múmkin.

Intervyyudiń strukturalıq dúzilisine itibar beretuǵın bolsaq, ol tiykarınan soraw-juwap – soraw-juwap formasında keledi. Intervyyu dawamında bunday soraw-juwaplar bir neshe mártebe tákırarlanıwı múmkin. Bul janrda soraw-juwaplardıń sanınıń qansha bolıwı, temanıń jarılılwı hám kóretilgen mashqalaniń sheshimi menen baylanıslı boladı. Intervyyu tiykarınan úsh bólimnen, yaǵníy kirisiw, tiykarǵı hám juwmaqlaw bólimlerinen dúzilgen boladı. Onıń kirisiw bóliminde úyreniliwi lazım bolǵan tema, yamasa kóterilgen problema haqqında qısqasha túsinik beriledi.

Intervyyudiń tiykarǵı bóliminde úyrenilejaq tema yamasa kóterilgen mashqala boyinsha soraw-juwaplar orın aladı. Al, juwmaqlaw bólimi bolsa, hár qıylı tárizde juwmaqlanıwı múmkin. Ayırim intervyyular respondenttiń tilek-usınısları menen juwmaqlansa, bazıları jurnalısttiń tema yamasa mashqalaǵa bolǵan pikirleri menen, jáne birewleri jurnalısttiń respondentke intervyyuga qatnasqanı ushın bildirilgen minnetdarshılıǵı, yaki auditoriyaǵa taslangan ritorikalıq sorawı menen juwmaqlanadı.

Gúrrińlesiw janrıniń strukturası intervyyudan bir qansha ózgesheliklerge iye ekenligin kóremiz. Gúrrińlesiwde waqıyalıq haqqında birinshi bolıp jurnalısttiń pikiri júzege shıǵadı, mashqala boyinsha óziniń poziciyasın bildiredi hám respondenttiń usı mashqala bolǵan múnásebetin úyreniwge qaratılǵan sorawlari menen qatnas jasayıdı. Usı kóz-qarastan qaraǵanda gúrrińlesiw janrıniń strukturalıq dúzilisi jurnalıst pikiri – jurnalıst sorawı hám respondent pikiri formasında keledi. Bul process bir neshe márte tákırarlanıwı múmkin.

Ayrım waqtları gúrrińlesiw janrında da, intervyyu janrında da jurnalıst hám respondent ortasındaǵı pikir alışıwlар ushırasıdı. Biraq usınıń menen birge janrlar arasında júdá úlken áhmiyetli ayırmashılıq bar ekenin aytıw kerek. Ol bárinen burın intervyyu alıwshi jurnalısttiń hám gúrrińlesiwshi jurnalısttiń waqıyalıq yamasa tema yaki mashqala haqqındaǵı túsinigi, bilim dárejesi hám dўnya qarasınıń keńligi, dilwarlıǵı menen de baylanıslı boladı. Ol

intervyudiń yamasa gúrrińlesiwdiń tekstleriniń mazmunına aytarlıqtay tásir kórsetedi. Eger jurnalist joqarıda aytılǵan qásiyetlerge iye bolmasa gúrrińlesiw alıp bara almawı da mümkin. Intervyu alıwshı jurnalist tek sorawlar qoyadı, al oğan intervyu beriwshı juwap qaytaradı. Sonlıqtanda intervyu beriwshı materialdiń tiykarǵı mazmunın, onıń sıpatın qáliplestiredi. Al, gúrrińlesiwhı jurnalist óziniń sáwbetlesi menen teń huqıqlı sherikles, materialdiń bolajaq tekstiniń mazmunın dóretiwshı bolıp tabıldırı. Sonlıqtanda intervuge tán bolǵan soraw-juwap túrinde pikir alısız menen salistırganda, gúrrińlesiwdı «teń huqıqlı» teńdey oy-pikirler menen alımasız júz beredi. Jurnalist intervyu alganda, ol tek respondenttiń oy-pikirlerin baǵdarlawı ǵana mumkin. Al materialdiń mazmuni real turde faktologiyalıq, bahalawshı yamasa basqasha bolama, onı tiykarınan respondenttiń juwapları belgileydi.

Gúrrińlesiwdiń intervyu janrınan tiykarǵı ayırmashılıq belgilerinen biri jurnalisttiń óz poziciyasına iye bolıwında hám tema júzesinen kóterilgen mashqala yamasa úyrenilip atırǵan waqıyalıqtan kelip shıǵıp dodalay alıwında kórinedi. Gúrrińlesiwdı eki teń huqıqlı sherikles qatnasiwı gúrrińlesiw predmetin ob'ektiv sáwlelendirıw múmkınhılıgin arttıradı. Bul jurnalisttiń óziniń ayriqsha poziciyasında turıwı múmkınhılıgin júzege shıǵaradı.

Solay etip, intervyu janrında óz pikirleri hám dўnya qarasi menen respondent dominat rolin atqarsa, gúrrińlesiwhı janrında bolsa, júrnalist hám respondent teń huquqlı sherikles sıpatında sáwbetlesiwin kóremiz.

Ádebiyatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabrdagi qo'shma majlisidagi "Mamlakatımızda demokratik islohotlarnı yanada chuqurlashtırısh va fuqarolik jamiyatını rivojlantırısh konsepciyası" mavzusidagi ma'ruzasını o'rganish bo'yicha / O'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: 2010

2. To'rtinchi hokimiyat: O'zbekiston Respublikasining qonunları, qarorları va boshqa hujjatlari tuplami. – T.: Mehnat. 2003. – B. 7.

3. Qalekeev Q. Zamanagóy jurnalistika janrları hám onıń sintezi máselesi. // Ámiwdárya. – Nókis, 2006. -№ 5. – B. 133-135.

KÓRKEM ÓNER TARAWINDA PRODYUSERLIK SHEBERLIKTIŃ ÁHMIYETLI ROLI

*Saparbaeva Gulshira
ÓzMKÓMI Nókis filiali aǵa oqıtılwshısı
Yusupov Atabek
ÓzMKÓMI Nókis filiali 1-kurs studentı*

Elimizde insanlardıń jasaw tárizindegi eń tiykarǵı iskerlik, milliy mádeniyatımızdıń gúllenip rawajlanıwına, bay ruwxıy miyrasti, milliy qádiriyatlardı úyrenip hám onı úgit-násiyatlawda, ásirese keleshek jaslar arasında túrli ilajlar arqalı olardıń sanasına sińdirip barıw máseleleri aktual sanaladı. Házirgi künde tiykarǵı maqset, mádeniyat tarawına tiyisli normativ huqıqıy bazanıń dizimin hám mádeniyat mákemeleriniń iskerligin jedellestiriw, tariyxıy hám mádeniy miyrasımızdı saqlaw hám onı jaslar tárbiyasında mánawiy azıq sıpatında qollanıw, milliy hám ulıwmainsaniyılıq qádiriyatlardı jaslarımızdıń sanasına sińdiriw, etnikalıq mádeniy dástúrlerdi asırap saqlawda xalıq dóretiwshılıgin qollap-quwatlaw jumısların úzliksız türde ámelge asırıw boyınsha bir qatar is ilajlar belgilengen.

Ózbekstan Prezidenti Sh.M.Mirziyoev 2019- jıl 19- mart kúni "Jaslar mánawiyatın joqarılatıw hám olardıń bos waqıtın mazmunlı shólkemlestiriw boyınsha bes áhmiyetli

baslama» boyinsha mámlekетимизде ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń nátiyjeli ámelge asırıwı hám jańa basqıshlarǵa kóteriwdegi tiykarǵı islenetuǵın wazıypalardı anıq belgilep berdi. Bul baslamada jaslarǵa itibardı kúsheytiw, jas áwladtı mádeniyat, kórkem óner, dene tárbiyası hám sportqa keń qamtiw, olardı xabar texnologiyalarınan durıs paydalaniw kónlikpesin qáliplestiriw, jaslar ortasında kitap qumarlıqtı úgit násiyatlaw, hayal-qızlar bántligin támiyinlew máseleleri boyinsha wazıypa qoyıldı. Mádeniyat hám kórken óner mekemeleri adamlardiń bos waqitlarin kewilli ótkeriwge beyimlesken mádeniy oray bolǵanlıqtan shólkemlestiriletiǵın ilajlar joqarı dárejede alıp barılıwı talap etiledi. Bunda bolıp ótetüǵın ilajlardıń mazmuńda professional hám háweskerlik jámáátlariniń baǵdarlamaları real turmıs penen baylanıslı tereń oylanǵan ideyalarǵa bay bolǵan shıǵarmalar, spektakl, koncert tamashaları, oyin-zawiq kesheleri hám basqada kóplegen jámiyetlik mádeniy xizmet túrlerinen paydalangán halda shólkemlestiriwi usınıs etiledi. Sonday-aq, orayǵa kelgen adamlardiń ruwxıy talapların qanaatlandırıw ushin, keleshek jaslariniń sanasında salamat immunitetti qáliplestiriw, mánawiy kámillikke baǵdarlaw jolinda xizmet etiw tiykarǵı wazıypa sanaladı. Joqarıda atap ótken jumislardıń shólkemlestiriliwinde prodyuserlik sheberliktiń roli áhmiyetli esaplanadı. Mádeniyat hám kórkem óner mekemeleriniń iskerligeinde prodyuserlik sheberlik haqqında sóz etsek, dáslepki prodyuserlik basqarıw jumısı teatr tarawı menen baylanıslı bolǵanlıǵın gúzetiw múmkin.

Dereklerde XXI ásirdi «prodyuser teatri ásiri» dep atalǵanlıǵı haqqında maǵlumatlar bar. Bul kásip iyesi, yaǵníy prodyuser shıǵarmanı tańlap, rejisyor hám aktyorlardı mirát etiw menen birge oǵan ajiratlatuǵın qarejettiń jumsalıw processine puqtalıq penen qarap is júritedi. Spektakl yamasa filmniń jetiskenligin yamasa jetispegenligi ásirese, prodyuserge baylanıslı ekenligi belgili. Bul kásip sırlı kásip esaplanadı. Ápiwayı etip túsingende bul joybar boyinsha pul tabıwshi adam bolıp tabıldı. Bunda jańa film, spektakl, koncert, disk, klip, telekórsetiwler boyinsha qarejet toplawdı maqset etip qoyadı. Professoinal kóz qaras penen qaraǵanımızda, bul tarawdıń tiykarında ónim islep shıǵarıw processiniń (mísalı, film, spektakl, klip h.t.b) bárshe basqıshların úyreniwdı hám shólkemlestiredi. Bul iskerlik penen shuǵıllanıwshi shaxstan finanslıq, ekonomikalıq, shólkemlestiriwshilik hám dóretiwshilik processlerdi bir birine uyǵınlastırıra alatuǵın qábiliyetke iye bolıwı talap etiledi. Prodyuserlik iskerligejoqarıda aytıp ótkenimizdey, júdá kóplegen tarawlar boyinsh bilim kónlikpelerine iye bolıwı kerek. Finanslıq, esap isleri, menejerlik, yaǵníy basqarıwshılıq qábiliyeti, nízamlardı jaqsı biliwi, dóretiwshilik hámde shólkemlestiriwshilik iskerlikti uyǵınlastırıra alatuǵın, kórkem óner túrlerin jaqsı biletuǵın, jobalastrıǵan junistiń nátiyjesin kóre biletuǵın, joybarlasıtrıwdı úlken jeńislerge erise alatuǵın, isbilermenlik ózgesheliklerge iye bolǵan bilimli shaxs bolıwı kerek. Ásirese menejer wazıypasın ayırıqsha dárejede orınlay alıwı lazım.

«Dereklerde, menejment -nbıl basqarıw, yaǵníy resurslardı, adamlardı basqarıw, nátiyjeli iskerlik alıp bariw hám payda alıwdı biliw, onı kóbeytiw processi»¹ dep táriyp berilgen. Prodyuser menen rejissyorlar arasında birge islesiw rawajlanıp, ideya hám maqset jolında birge dóretiwshilik úlgilerijúzege keldi. Bul kórkem ónerdiń barlıq tarawlarında prodyuserlik kásibiniń rawajlanıwına túrtki boldı. Ózbekstanda bul taraw jas bolsada, ol óziniń túrli erisilgen nátiyjeli iskerlikler menen belgili orında turmaqta.

Prodyuserliktiń ózine tán ózgesheligi, eń dáslep bul haqqında túsinikti alıp qarasaq, **prodyuser** (ingliz, produser) iskerliktiń ekonomikalıq, administrativlik, texnologiyalıq yaki huqıqıy tarawların tártipke keltiriwshi yamasa, tártipjumıslarına kómeklesiwshi, sonday-aq

¹ Шарифхуджаев М, Абдуллаев Ю. Менежмент. Тошкент, «Ўқитувчи» 2001 й., б-5.

joybardı orınlawdaǵı siyasattı júritiwshi qánige. Prodyuser kórkem óneriniń qaysı túri boyınsha iskerlik júritilsede bul kásipti tereń túsinıw menen birge esaplaw, smeta dúzilisi, ekonomikalıq tarawlardı jaqsı ózlestiriwi talap etiledi. Mádeniyat hám kórkem óner tarawların shólkemlestiriw sistemasında rejissura, aktyorlıq, oyın kórkem óneri, kórkem óner tariyxı, kórkem óner hám mádeniyat, huqıq, ekonomika menen baylanıslı bolǵan jumıslardı basqarıwdı óz ishine aladı. Prodyuserlik iskerligin ámelge asırıwda tómendegi tiykarǵı wazıypasılар qollanıladı, bul - shólkemlestiriw, qadaǵalaw, muwapiqlastırıw, tártipke keltiriw, aldınnan kóre biliw, aktivlestiriw hám izertlew jumısları. Prodyuser eń dáslep, joybardı ámelge asırıwshı hám shólkemlestiriwshisi bolıp esaplanadı. Onıń tiykarǵı wazıpası finanslıq sharayatlarda qarejet tabıw, jumsalǵan qárejetti qaplaw, dóretiwshilik topar aǵzalarına qarejet tawıp beriw, maqsetli jumıstı nátiyjeli túrde amelge asırıwdan ibarat.

Paydalanylǵan ádebiyatlar

1. B.S. Sayfullaev, V.K.Rustamov «Prodyuserlik mahorati asoslari» T-2015y.
2. A. Haydarov. «Madaniyat va sanat sohasını boshqarish asoslari». T-2016y
3. F.E.Ahmedov. «Ommaviy tadbır va bayramlar rejissurası va aktyorlik mahorati» T- 2007y.

ТЕАТР ҮСТИНИ

Жаббарберген ХОЖАНОВ

ага оқытыуышы, театр сыншысы

Театр өнериниң тийкарғы үстини бул – режиссер. Себеби ол драматург шығармасына баҳа бериў, роллерди қалай бөлистириў, сахнада ҳәр бир актердың қалай қәдем таслаўы, атқарыўшылардың өзара қатнасықлары, қайсы көриниске қандай безек бериў, персонаждың костюмы қандай болыўы, сахнаға қайсы ўақытта қандай жақтылық бериўди ой елегинен өткериپ, оларды әмелге асырады. Соның менен бирге художник, композитор, балетмейстер, хормейстер, сахна машинисти менен де тығыз байланыста жумыс алып барады. Режиссердың тийкарғы ўазыйпасы спектаклдеги ҳәр бир компонентке дөретиўшилик қатнаста болып, ҳәр бир элементти анық көрсетиўди тәмийнлеўден ibarat.

Минекей биз бүгин усындай жууапкершилики кәсип ийеси, Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музикалы театрының бас режиссеры Қарақалпақстанға мийнети синғен көркем өнер ғайраткери Бердібай Өтебаевтың дөретиўшилик мийнетлерине тоқтап өтпекшимиз.

Б.Өтебаев Қарақалпақ мәмлекетлик жас тамашагөйлер театры сахнасында Қарақалпақстан халық жазыўшысы, драматург Алп Султанның «Наҳақтан төгилген қан» атлы трагедиясын сахналастырды. Өткен әсирдин 20 жыллары, сол бир ала сапыранлы дәўирде, қарақалпақ халқын бириктирип, өз алдына шаңарак тиклеў мәселеси айырықша әхмийетке ийе еди. Халқымыздың әсирлер бойы әрманы болған бул ийгилики истиң басында ел перзенти Аллаяр Досназаров турды. А.Досназаровтың ҳақыйкый келбетин ашып бериў ушын драматург көп изленип, көп тарийхый дереклерге сүйенген. Нәтийжеде бул тарийхый шахстың басып өткен өмир жолын толық қамтыйтуғын сахналық шығарма дұньяға келген.

Режиссер Б.Өтебаев та ҳеш екиленбестен бул қыйын да машақатлы жумысқа қол урыўға бел байлады. Себеби өмирде жасап өзиниң өшпес изин қалдырып кеткен шахслардың турмысын сахнада көрсетиў режиссерға үлкен жууапкершилик жүклейди. Режиссердың алдына қойған мақсети өз халқының ар-намысы,abyрайы

ушын ҳеш ўақыт туұры жолдан тайынбай, ҳақыйқатлық ушын өз хұжданын қалқан етип ғурескен ел перзентинң образын саңнада сәүлелендериў болып табылады.

Аллаяр Досназаров образын жаратыўды режиссер талантлы актер Аман Қудайназаровқа исенип тапсырды. Актер бул ел перзентин ҳақ көкирек, салдамлы, саўатлы, әтирапындағыларға мийрим-шәпәэтли етип көрсетиўге ҳәрекет еткен. Бирақ гези келгенде айтқан пикиринен қайтпайтуғын, ели халқы ушын жан-тәнин аямай мийнет ететуғын ҳақыйқый ел перзентинң образын сәүлелендирген. Ол әтирапындағылардың барлығын өзиндегі көреди, оларға баладай исенгиш, олардың ишиндеги қара нийетлерин сирә аңламайды, олардың ҳеш биреүинен гүманланбайды да. Мине усы ҳақ көкиреклиги басына жетеди. Қасында бирге табақлас болып жүрген «сур жыланлар» оған ор қазады. Олардың ким екенин Аллаяр (А.Қудайназаров) биле алмай-ақ әрманда кетеди.

«Ҳақыйқатлық ийиледи бирақ сынбайды» дейди халқымыз, мине усы даналық сөзлерди режиссер спектаклдин баслы лейтмотиви етип алған, ҳақыйқатлықтың расында да сынбайтуғынына мине бүгін бизлер гүёа болып отырмыз.

Актер А.Қудайназаров Аллаяр Досназаровтың қарақалпақ милдетине автономия алыўда ислеген мийнетлерин айқын штрихлар менен көрсетип бере алған. Бирақ оның еле иске аспаған қаншама-қаншама әрманлары бар еди. Оның бул әрманларына репрессия жәлладлары балта урды. Ҳақыйқатлық жүзеге шықты. Бирақ ол кеш еди... Қан нахақтан төгилди. Бундай ҳақыйқый ел перзентинен айырылыў пүткил қарақалпақ халқының трагедиясы болды. Бул спектакль арқалы режиссер тарийхий шынлықты тамашагәйлерге ашып бере алды.

Зәқийра ролин актриса Клара Шамуратова шеберлик пенен атқарған. Бир қарағанда ҳақ көкирек болып көринген Зәқийра өз өмирлик жолдасына садық бола алмайды. «Хаял жапа, ийт опа» деген жол тутып ол күйеўи жоқта Павел деген жигит пенен кеўил қосып, күйеўиниң көзине шөп салады. Бул ўақыядан хабардар болған гезлери де Аллаяр (А.Қудайназаров) «аспанға балта ылақтырмай» сабырлылық пенен ис тутады. Соған қарамай Зәқийра Павел менен қашып кетеди. Бул не, ҳақыйқый мухабbat па? Яқ! Актриса Клара Шамуратова талқылауында бул өз нәпсин тыя алмай, ўақтынша айшы-хәширетке берилиў. Басына түскен қыйыншылықтарға, жоқшылыққа Зәқийра (К.Шамуратова) қарсы ғүресе алмайды, оны тек күйеўинин бетине басады. Ҳәмелпараразлық, дүньяпараразлық деген иллетлер Аллаяр (А.Қудайназаров) ушын пүткиллей жат қылықтар. Соның ушын да бул еки көзқарастағы адамлардың бир-бирине жулдызы туұры келмейди. Актриса Зәқийрада ҳәттеки өз перзентине деген аналық меҳири де жоқ екенин көрсетеди. Зәқийра (К.Шамуратова) өзиниң туұған қызы Үмитти жылатып таслап кеткен гезлери, тамашагәйлер ериксиз көзлерине жас алады, ишлеринен бундай анаға нәлет жаўдырады. Мине актриса Зәқийраның менмен, хийлекер, көрсе қызар, дүньяпарараз қәсийетлерин айқын ашып берген. Ол бул мақсетине жетиў жолында ҳәттеки өз күйеўин де жардан ийтерип жибериўге таяр екенин көрсетеди. Актриса К.Шамуратова Зәқийра образын өз кәмине жеткерип атқарып шықты.

Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен актриса Гүлхан Сарыбаеваның атқарған Полина образы Зәқийра образына пүткиллей қарама-қарсы контраст образ. Полина (Г.Сарыбаева) жөргекте шырлап қалған жас нәрестени аналық меҳири менен баўырына басып, әлпешлеп өсиреди. Хаялы «көзине шөп салып» бөтен биреў менен қашып кеткенин еситкен Аллаяр (А.Қудайназаров) қатты ашыўға минип, жаралы арысландай атлықкан ўақлары оған Полина «өмирде өлимнен басқа барлық нәрсениң илажы болады» деп басыў айтады. Ҳәм усы жатық минези, салдамалығы, пәклиги, ақыллышығы менен Аллаярдай (А.Қудайназаров) үлкен ақыл ийесиниң мухаббатына сазаўар болады. Оның менен өмирдин ашыны-душшысын бирге татады, бәрқулла жанында мәдаткар болады. Соған қарамай тәғдир соқпақлары бул екеўин де

айралыққа салады. Басларына мұсийбет түскен гезлери де Полина (Г.Сарыбаева) мойынсынбастан тәғдирге тик қарап азаматтан қалған жалғыз тұяқ қызы Үмитти оның туған жерине жеткизиүге миясар болады. Бул рус ҳаялының мәртлигин Г.Сарыбаева сахнада шеберлик пенен ашып бере алғаны ушын тамашагөйлер оған тәсийн қалады.

Айзенберг (Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Дәүлетбай Кеүнимжаев), Горб (артист Нағмет Хожамуратов) қусаған жаўыз нийетли кимселердин образларына да режиссер айырықша итибар қаратқан. Олар ҳәр қыйлы сұмлық исletиү жоллары менен ҳақыйқатлықты бурмалап, жала жабыў арқалы өз нийетлерине ерискен. Елим деп жұртым деп жанып жасайтуғын ер азаматты жоқ қылыша ҳәрекет етти. Сол бир аласапыран жыллары қаншама-қаншама жазықсыз жанлар репрессия құрбанына айланды.

Спектаклди көрген ҳәр бир тамашагөй көзлерине ериксиз жас алса да, бул сахналық шығарма сол дәўир ҳаққындағы ҳақыйқатлықты ашып бере алды. Бул режиссердың үлкен табысларының бири еди.

Б.Өтебаев Өзбекстан мәмлекеттік көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалында оқытышы болып ислеп жүрген пайтында студентлердин питкериү диплом жумысына француз драматурги Мольердин «Скапенниң ҳийлелери» пьесасын таңлады.

Классицизм усылында жазылған бул шығармаға режиссёрдың мүрәжат етийиниң баслы себеби комедияның халықшылдығында, онда демократик идеялардың жарқын сәүлеленийнде, сондай-ақ ўақыялардың байлығында, ҳәрекетлердин избе-излигинде болып табылады.

Спектаклдеги баслы қаһарман Скапен роли топардағы белсенди студентлердин бири Баҳадыр Разымбетовқа тапсырылды. Скапен Б.Разымбетовтың атқарыўында ҳәзилкеш, зийрек, шаққан, епшил, тилге шешен ҳәр қандай қыйын жағдайлардан да өзиниң тапқырлығы менен шығып кете алады. Скапен Жеронтты (П.Келимбетов) алдастырып оннан өш алыў мақсетинде оны қалтага отырғызып аўзын байлайды. Усы гезлери Скапен (Б.Разымбетов) даўысын қайта-қайта өзгертип, нешше түрли образларға киреди. Бул көринистеги болашақ актёрдың ис-хәрекетлери оның шеберлигинен дерек береди. Ойламаған жерден қалтаның аўзы ашалап кетип, оннан Жеронт (П.Келимбетов) басын шығарған ўақлары еле ҳәрекетлерин даўам етип атырған Скапенниң (Б.Разымбетов) сыры ашылып ийт масқара болады. Бул гездеги актёрдың албыраўы, кеширип болмайтуғын мүшкіл жағдайға түсип қалғандағы қорқыныштан пүткіл денеси титиреп кетиўи, бет әлпети өзгерип, көзлери ойнақшып кетиўлери тамашагөйлерде ериксиз күлки пайда етеди. Актёр Скапен образын тәбиии аткарыўы менен айырықша көзге тұсти.

Устаз-режиссёр Б.Өтебаевтың сахналастырған Мольердин «Скапенниң ҳийлелери» спектакли Қарақалпақ мәмлекелик жас тамашагөйлер театрында қойылып жас тамашагөйлердин алғысларына сазаўар болды.

КИНЕМАТОГРАФИЧЕСКАЯ СУДЬБА РАССКАЗА «СОРОК ПЕРВЫЙ»

Тұрсынмұратов Шукурулла Мадрейович
КГУ им. Бердаха

Есть немало писателей, чьи произведения или непосредственно личное участие оказывали заметное воздействие на кинематограф. Несомненно, среди них большое место занимает и творчество Б. А. Лавренева, несколько произведений которого в свое время были экранизированы. Огромным событием в художественной жизни в целом, в истории дозвукового молодого советского кинематографа

постановка фильма «Сорок первый», снятый выдающимся русским режиссером М. Протазановым в 1927 году по одноименному рассказу Б. А. Лавренева.

Надо отметить, что кинематографическая судьба рассказа «Сорок первый» оказалась весьма счастливой. По рассказу были сняты несколько художественных лент, вошедшие впоследствии в золотой фонд картин, составивших классику советского киноискусства, наряду с такими фильмами как «Броненосец Потемкин» Эйзенштейна(1925г.), «Земля» А.Довженко (1930г.), «Двадцать шесть комиссаров» Н.М.Шенгелая (1933г.), «Чапаев» братьев Васильевых (1934г.), «Гамлет» Козинцева, «Баллада о солдате»

Г. Чухрая и др.

С момента своего выхода в свет рассказ «Сорок первый» Б. А. Лавренева деятелей киноискусства привлекали, и продолжает привлекать многообразием и масштабностью поднятых проблем, актуальность которых и значимость, философская глубина кажется непреходящи, а противоречивость и полнокровность, живая страсть и трагизм его героев не могут не интересовать, не затрагивать чуткую душу художника.

Рассказ как будто специально создан для кинематографа: героизм, острый сюжет, психологизм, трагизм и в то же время философская концовка. Интересно, что почти все деятели киноискусства, так или иначе имевшие отношение ко всем постановкам фильмов «Сорок первый», были вынуждены, каждый в своей области, совершать открытия, преодолевать значительные творческие высоты в процессе достижения рассказа. Интересны судьбы и самих фильмов. Так, фильм Г.Н.Чухрая «Сорок первый», снятый им в 1956 году на международном кинофестивале в Канне в 1957 году был удостоен главного приза. Призами были отмечены и актеры, и остальные его создатели, получив тем самым полное признание международной общественности. Фильм «Сорок первый» убедительно доказал какие широкие возможности открывает киноискусство, пути бескомпромиссного яростного изложения правды, не боясь жестокого и ужасного можно, оказывается, создавать высокохудожественное кинопроизведение.

Обращение к глубоким, своеобразным характерам (Марютка – Извицкая Изольда В.Говоруха – Отрок – Олег Стриженов), не умещающимся в привычные общие рамки, позволило достичь огромных успехов в изображении действительности.

Все это оказалось возможной только благодаря богатству многообразного и многомерного мира рассказа «Сорок первый» Б.А. Лавренева, являлось закономерным следствием великого писательского подвига художника и по сей день продолжающего привлекать взоры крупнейших художников, ищащих ответы, художественного воплощения проблем сегодняшней жизни на экранах, на холстах, стремящихся к осмыслению нашего бытия.

Через судьбу героев своего рассказа Б.А.Лавренев пытается осмыслить общечеловеческие проблемы, его волнует внутренний мир человека переломной эпохи. В данном рассказе убедительно показаны катаклизмы истории, однако не это является объектом художественного исследования писателя, его волнует, как будут отражаться, какой отпечаток оставят эти процессы в судьбах людей исторические перемены.

Рассказывая о характере людей в революционную эпоху, произведение помогает лучше понять настоящее.

Благодаря жанровому своеобразию рассказа «Сорок первый» образы героев раскрываются и воплощаются автором с большой полнотой и убедительностью. Б. А.Лавренев использовав так называемую «робинзонаду» добивается большого успеха. Но добившись эффектного поворота в ходе изложения, тем не менее автор прекращает «робинзонаду» и основное внимание уделяет внутреннему миру героев своего рассказа. Хотя в рассказе много необыкновенного, но он повествует о реальных событиях: необычность, своеобразие рассказа в том, что Б. А. Лавренев сумел передать обыкновенное необыкновенным, и сделать из маленького события большое, очень актуальное и философское произведение. Мастерство Б. А. Лавренева-рассказчика продолжает лучшие традиции русского советского рассказа 20-30-х годов XX века.

По глубине и силе, заключенной в нем мысли, рассказ «Сорок первый» Б.А.Лавренева не уступает таким лучшим произведениям современной русской литературы, как произведения И.Бабеля, А.Платонова, К.Пустовского, Веч. Иванова и др.

Важно и то, что тематика и проблематика рассказа Б.А.Лавренева посвящена не столько рассказу о революциях и последовавшей гражданской войне, сколько задаче изображения изменений в характере, поступках и мыслях людей, о последствиях этого глобального исторического катализма.

В рассказе Б.А.Лавренева «Сорок первый» была сделана попытка анализа сюжета, жанрового своеобразия, проблематики, образов героев, восточных мотивов, художественного времени и художественного пространства.

Следует отметить, что Б.А.Лавренев показал революцию в рассказе «Сорок первый» не как что-то далекое и абстрактное, а как повседневный труд героев на выживание. Хотя в рассказе нет яркого образа революции, её присутствие передается через описание бушующего моря и страшной пустыни.

Неослабевающий интерес советских писателей к теме революции вполне понятен: страна Советов была первым в мире государством, созданного путем революции. Это обстоятельство обязывает писателей снова и снова раскрывать все значение и величие русской революции, стремясь осветить новые грани этой по существу неисчерпаемой темы.

Б.А.Лавренев был одним из первых в русской советской литературе, кто обратил внимание на проблему интеллигенции в эпоху революций и гражданской войны в частности.

Б.А.Лавренев с большой прозорливостью исследует проблему русской интеллигенции в новых социально-исторических условиях в рассказе «Сорок первый» именно через судьбу интеллигента поручика Говорухи-Отрока, жизнь которого революция круто изменила, он раздвоился и кончил жизнь трагически. Тема интеллигенции была очень близка Б.А.Лавреневу, его герои его произведений часто интеллигенты: офицеры, кадеты (конституционно-демократическая партия в лице лучших представителей Н. Бердяева и В. Вернадского) имели реальных прототипов и во многом, склонны мы полагать, автобиографично. В отличие от многих своих героев, он сумел сделать выбор. Когда он 1918 году уехал в Херсон в состоянии глубокой депрессии, отец ему посоветовал: «Видишь ли, сынок... Самое святое, что есть у человека – это Родина и народ. А народ всегда прав. И если даже тебе покажется, что твой народ сошел с ума и вслепую несётся к пропасти, никогда не поднимай руку против народа. Он умнее нас с тобой, умнее всякого. У него глубинная народная мудрость, и он найдет выход даже на краю пропасти. Иди с

народом и за народ до конца!... А народ сейчас идет за большевикам. И видно, другого пути у него сейчас быть не может!»

Вот этого и не смог постичь и идти с народом Говоруха-Отрок и он погиб. Его смерть символизирует гибель самого святого и благородного в истории России – её интеллигенции.

Литература

1. Б. А. Лавренев. Собрание сочинений. т. I, М., «Худ. Лит.», 1982.
2. Борис Лавренев. «Сорок первый». Изд. «Дет. Лит-ра», 1989.
3. Г. Гачев. «Национальные образы мира». М., «Сов. Писатель», 1988.
4. Русская литература и Восток (особенности художественной ориенталистики 19-20 вв.). Ташкент, «Фан», 1988. Сб. ст.
5. Введение в литературоведение под ред. Г.Н.Поспелова. М., « Высшая школа», 1983.
6. В.А.Степанов. «В поисках героя» М., «Просвещение», 1989.
7. Литературно-энциклопедический словарь. М., «Сов. Энн.», М., 1987.

ÓNER MEKTEPLERINIŃ QUWIRSHAQ TEATRI AKTYORIN TÁRBIYALAWDAĞI ORNI

Primbetova Nazira

*Ózbekstan mámlekетlik kórkem óner hám mádeniyat instituti
Nókis filiali oqitiwshısı*

Teatr - joqarǵı ideyalıq wazıypalardı propagandalaydı. Olardıń biri búgingi dáwir áwladın tárbiyalaw. Bunday juwapkerli iste spektakl dóretiwshileri óziniń kásiplik sheberligi oy-pikirleri hám sezimlerin p'esaniń ideyalıq jaqtan ashılıwına baǵdarlaydı. Dóretiwshiliktiń tiykarǵı real haqıyatlıq hám ómir gúzetiwleri quramınan ibarat. Bulardıń hámmesiniń bir jerge úylesiwi dóretiwshiniń oy-pikirin azaqlandırıp, dóretiwshilik oylap tabıwǵa degen fantaziyasın jóneliske saladı.

Emocional este saqlap qalıw, ómir gúzetiwleriniń keńligi, spektakl hám rol ústinde islew ideyalıq baǵdari, bolajaq shıǵarmaniń fundamentine xızmet qıladı. Aktyordıń oy-órısı, texnikası, psixofizik apparatın meńgereni ǵana jetik plastikalıq formada rol hám spektakldıń ideyaların aship beriwdə járdem beredi.

Teatr menen mektep arasında hesh qanday jarlıq bolmawı kerek.

Bolajaq aktyordıń tearǵa ótemen degenshe dáwirindegi oqıw barısında hámme processler ilaji barınsha tábiyyiy jol menen ańsat ǵana tayaranǵan boliwı kerek.

Quwırshaq teatri ushin tárbiyalanıp atırǵan qániyge dáslepki adamnıń neden baslawı kerek degen soraw tuwıladı. Sebebi quwırshaq óneri mekteplerinde túrli qaraslar hám aǵımlar bar ekenligi sır emes. Drama teatri óneri mektebi tiykarın salıwshıldarıń biri K.S.Stanislavskiy barlıq ómirin aktyor tárbiyalaw hám onı kamalǵa jetkeriw ushin sistema jaratiwǵa baǵıshlanadı. Bulistema aktyordıń tárbiyalanıwda tiykarǵı jónelis esaplanadı. Onıń teoriyasında aktyor óz ústinde islew barısında ózi atqarıp atırǵan obrazǵa kire biliwı hám usı obraz halında jasay biliwı shárt. Bul atqarıwshıdan rol'ge sáykes jaǵdayın anıq qıyal etiwi hám bul jaǵdaydıń logikalıq sebeplerin biliwı, usı obrazda kózde tutılǵan ideyalıq maqsetti túsinowi hám usılarǵa muwapiq háreket tabıwı kerek. Dóretip atırǵan obrazdıń ishki dýnyasın aship beriwi shárt. K.S.Stanislavskiy dóretken teoriyanı jáhán óner mektepleri tán alıp onı jańa zaman talabına sáykeslegen halda rawajlandırıp hám paydalanıp kelmekte. Bul mektep jónelisi “keshirme” mektebi dep ataladı. Usı mektep wákilleri insan

ishki dünýasın haqiyqiy saxnaǵa alip shıǵıwǵa umtıladi. Olar bir spektakldegi obrazdi 100 márte oynaǵanda da, onıń ishki keshirmelerin hár spektakl'de qaytadan júreginen ótkeredi.

Mısalı Shah Edip rolin atqarǵan SH.Burkhanov bul obraz keshirmelerin hár spektakl'de qaytadan basınan ótkerer hám óz atqariwshılıǵı menen tamashagóylerdi hayran qaldırıp, olardin algıslarına sazawar bolar edi. Yamasa Shekspir shıǵarmasınıń “Otello” obrazın Abror Hidoyatov sonday sheberlik penen atqarar edi, onıń atqarıw sheberligi búgingi kúnlerde de tillerde dástan bolip júr.

Ekinshi jónelis “eliklew” óneri mektebi dep júrgiziledi. Bul dóretiw mektebiniń lken wákilleriniń biri B.Brext bolip tabıladı. “Kórsetiw” óneri wákili aktyori oynap atırǵan rolin, repetitsiyada bir márte haqıqıy oynap, keyin spektaklde obrazlıq haqıqıy talqılangan paytınıń sırtqı formasın eslep qalǵan halda atqarıp shıǵadı.

Demek, aktyorlıq ónerinde eki türdegi jónelis mektebi bar eken. Yaqshı onda quwırshaq teatrı aktyorın qaysı mektep tiykarında tárbıyalaw kerek degen soraw tuwıladı. Menińshe, quwırshaq teatrı aktyorın tárbıyalawdı birinshi basqıshı “keshirme” óneri mektebi tiykarında bolsa, ekinshi basqıshtaǵı tálım “kórsetiw” óneri mektebi jónelisinde alıp barıladı. Sebebi oqıwshı birinshi kursta óz denesin erkin basqara alıwı, shárt-shárayattan kelip shıqqan halda organik tárepten janlı, erkin, maqsetke muwapiq, logikalıq jaqtan tuwrı háreketleniwdi ùyreniwi lazım. Sonda ǵana K.S.Stanislavskiy mektebi qagyıdaları boyinsha “Aktyordıń dóretiwshilik protsessindegi óz üstnde islewi” janlı planda ótedi. Bul is protsessinde oqıwshı aktyorlıq sheberligi elementlerin pùtinley tolıq ózlestiriwge erisedi. Bul jónelis bir neshe basqıshlar tiykarında ámelge asırıladı.

Ekinshi basqıshtaǵı tálım “kórsetiw” aktyorlıq óneri mektebi tiykarında alıp barıladı. “Kórsetiw” óneri wákilleri saxnada organik jaǵdaydıń háreket protsesin kórsetpey, al hárekettiń nátiy-jesi yaǵníy sırtqı korinisín sáwlelendiredi. Bul basqıshta oqıwshı quwırshaq penen islewege dus keledi. Sebebi quwırshaq teatrda obrazdıń talqılanıwı quwırshaqtıń sırtqı háreketkeri arqalı ámelge asırıladı.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. K.S.Stanislavskiy “Rabota aktyora nad soboy” Moskva “Isskusstvo” 1985g.
2. A.Nemirovskiy “Plasticheskay virazitel’nost’ aktyora” Moskva “Isskusstvo” 1978g.
3. M.Ashurova “Qóǵırchoq teatr san’atining aktyorlik maktabı” Toshkent 2007 y.

UDK. 23-24; (112)-2020

MADANIY TADBIRLARNING SHAKLLARI, TURLARI VA ULARNI TASHKILLASHTIRISHNING INNOVATSION USULLARI

G.Eshbaeva

O'zDSMI Nukus filiali katta o'qituvchisi

Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yaxshilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oya, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi.

Innovatsiya – bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuvlar asosida boshlashimiz kerak.[1.55-b.]

Rejalashtirilgan va o'tkazilishi kerak bo'lgan madaniy tadbirlarning asosiy vazifasi – milliy va dunyo madaniyatlarining eng yaxshi namunalarini keng targ'ib qilish va ommalashtirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni, zamonaviy yoshlarni ma'naviy tarbiyalash, millatiga, tarixiga, insoniyatga bo'lgan hurmatni uyg'otish va saqlash hisoblanadi. Zotan,

xalqlarning o'ziga xosligi va betakrorligini saqlash, tarixan shakllangan qadimiy milliy madaniyatlar, san'at va xalq ijodiyoti, yuz yillar davomida tarkib topgan milliy an'ana va urf-odatlarning o'zaro yaqinlashuvi va bir-birini boyitishi uchun, dunyoda yashayotgan turli millat va elat vakillari o'rtasida o'zaro hurmat muhitini qaror toptirish uchun madaniy tadbirlarning ahamiyatini alohida ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, madaniy tadbirlarda shaxs o'z insoniy fazilatlarini shakllantira boshlaydi, yashirin, betakror, individual hususiyatlari, qobiliyatlarini kashf etadi, ularni o'stiradi va rivojlantirib boradi, jamiyat, hayot bilan muloqotga kirishadi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida bu tadbirlarning o'ziga xosligi shundaki, u insoniyat avlodlarinig mehnati va bilimlarini o'ziga singdirib oladi, saqlaydi, doimiy boyitib boradi va ularni kelgusi avlodlarga yetkazib beradi. Mana shunday ulkan ishlarni amalga oshirishda madaniy tadbirlarni maqsadli tashkil etish, uni tarbiyaviy jarayonlarga yo'naltirish –hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir."Ma'naviy tadbirlar" - eng avvalo milliy g'oya asosida xalqni birlashtirish, jipslashtirish, yosh avlod ongi va qalbida ezgu g'oyalarga sadoqat tuyg'ularini tarbiyalashga, shuningdek, kishilarni ma'naviy tajovuzlardan ogohlilikka chorlash, ularning mohiyatini anglab yetishga qaratilgan tizimli shakllar, usullar, vositalar va maqsadli amaliy xarakatlar majmuidir. Ma'naviy - ma'rifiy tadbir ta'lim - tarbiyaning muhim yo'nalishi sifatida uning asosiy maqsadi muayyan masala bo'yicha bilim berish bilan birga anglangan hatti - harakatga yo'naltirishdan iborat bo'lib, ma'naviy - ma'rifiy tadbirlarni tashkil etishning ikkita asosiy yo'nalishi mavjuddir. Birinchidan, insoniy fazilatlarni ulug'lash, yuksak ma'naviyatli kishilar xayoti va faoliyatini ta'riflash, ularni ibrat, namuna qilib ko'rsatish orkali kechadi. Ikkinchidan esa - muayyan illatlarni koralash, ulardan xalos bo'lishga da'vat, targ'ibot qilish orqali amalga oshiriladi va bunda erishilgan yutuklarni xolisona e'tirof etib yo'l ko'yilgan kamchiliklar xolisona nuqtai - nazardan baholanishi muxim axamiyatga egadir. Ma'naviy - ma'rifiy tadbirlarda ulug' ajdodlarimizning hayot yo'li, qoldirgan merosini biryoklamalikka berilmay, to'g'ri va haqqoniy aks ettirishga, fakat o'tmishdagi siymolar bilan cheklanib kolmasdan, bugungi kunda yon - atrofimizda faoliyat ko'rsatayotgan ilg'or zamondoshlarimizni o'rnak sifatida ko'rsata bilish muhim ahamiyatga egadir. O'tmish va kechagi kun bilangina yashab kolmasdan, bugungi kundagi murakkab vokelikka tayanib, jamoatchilik fikrini shakllantirishning eng zamonaviy, ta'sirchan usullari va vositalaridan foydalangan holda ish olib borish hayotning qat'iy talabidir. Ma'naviy - ma'rifiy tadbirlarda bugungi murakkab an'naviy, jarayonlarni ilmiy - amaliy jihatdan atroflicha tahlil kilish va baholash, buzg'unchi g'oyalarning kimga va nimaga karshi qaratilganligini aniqlash, shundagina ma'naviy – ma'rifiy tadbirlar mazmun - mohiyati bilan odamlar kalbiga va ongiga yetib boradi.[2. 23-24 b.]

Masalan, **davra suhbatini** olaylik. Davra suhbat, rasmiy bo'lmagan holatda, kichik auditoriyalarda, ma'lum bir mavzu atrofida suhbat tariqasida tashkil etiladi. Shunga ko'ra madaniy tadbirning bu turida katta tayyorgarlik ko'rishga unchalik ham hojat bo'lmasa kerak. Sababi, bunda bir yoki ikki kishi asosan, o'sha mavzu bo'yicha qisqacha ma'lumot beradi (yoki ma'ruza qilishi ham mumkin) va undan keyin savol-javob tariqasida fikrlar almashinib, birgalikda xulosalar chiqariladi. Masalan, "Reproduktiv salomatlik" bo'yicha o'tkaziladigan davra suhbatiga o'sha soha bo'yicha mutaxassislar taklif etiladi va yosh oilalar yoki qizlar ishtirokida tashkil etiladi. Bunda tashkiliy yoki ijodiy ishlarga katta mehnat sarf qilinmasligi ham mumkin. Ya'ni rassom chaqirib sahna bezagi, rejissyor taklif qilib dastur ketma-ketligini va boshqa ishlarni amalga oshirish shart emas. Buni har qanday sharoitda, hattoki oddiy sharoitda (kichik auditroiyalarda) ham o'tkazib yuborish mumkin. Lekin tadbirnga badiiy va ijodiy jihatdan yondoshish tadbirning salmog'ini oshiradi. Masalan, o'sha xududga tegishli bo'lgan madaniyat va aholi dam olish markazlarida tashkil

etilgan havaskorlik kollektivlari ishtirokida shu mavzuga mos repertuarlardan kiritilsa, tadbir yanada ta'sirchan bo'lishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, davra suhbatlarida ma'ruzalar o'qish asnosida ham tadbirlar tashkil qilinishi mumkin. Turli mavzularda tashkil etiladigan ma'ruza va suhbatlar komil insonni shakllantirishda katta samara beradi. Ilmiy ma'ruzalar ko'pincha ma'lum mavzuni ilmiy ravishda yoritishga qaratilgan bo'lib, aniq auditoriyani qamrab oladi. Ma'ruza va suhbatlar insonlarni ilmli, bilimli qilishga yo'naltirilgan bo'lib, ularni umumiyl bilimlari doirasini kengaytirishga xizmat qiladi. Og'zaki, davra suhbatlari ham insonlarni bir-biri bilan yaqinlashtiradi, ularni hamjihatlikka undaydi. [3.]

Ayniqsa, yoshlar bilan o'tkaziladigan og'zaki suhbatlar katta samara beradi. Suhbat o'tkazayotgan ma'ruzachi o'z tinglovchilar bilan uzlusiz bog'lanib, yaqin munosabatda bo'ladi. Tinglovchilarning yoshlari va qiziqishlariga qarab, zarur masalalarni muhokama qilishda ularni ham bevosita jalg etadi. Ma'ruzachi o'zi bayon etayotgan mavzuni ta'sirchan va tushunarli bo'lishi uchun harakat qiladi. Tarbiyaviy, ilmiy, ma'naviy- ma'rifiy, huquqiy, tibbiy, ekologiya kabi yo'naliishlar bo'yicha suhbat, savol- javoblar bolalarning bilim darajasi, dunyoqarashi va turli sohalar bo'yicha savodini oshirishda o'z mahsulini bermay qolmaydi. Undan tashqari, muhim muammolarni hal qilishda, to'g'ri qaror qabul qilishlarida ham ma'ruza va davra suhbatlarining roli kattadir.

Madaniy tadbirlarning juda ko'p qo'llaniladigan turlaridan biri – *konsertlarni va spektakllarni tashkil etishdir*. "Konsert" tushunchasi lotinchadan "o'zishaman" degan ma'noni anglatadi. Konsertlar o'z tuzilishiga qarab turlicha bo'ladi. Yakkaxon (solo) konsert, guruhlar, gala konsert va h.k. U.Qoraboev o'zining "Badiiy ommaviy tadbirlar" kitobida konsertlarni 3 turini, ya'ni oddiy (filarmonik) konsert, teatrlashtirilgan konsert hamda ma'lum bir mavzu asosida o'tkaziladigan konsert turlarini ko'rsatib o'tadi Konsert va spektakllar tadbirlar ichidagi eng ta'sirchan shakllaridan hisoblandi. Mazmun va g'oyaviy tomondan yetuk, yoshlar va bolalar muammolarini hal qilishda ko'maklashuvchi, ularni vatanga muhabbat, insonlarga mehr-muruvvatli bo'lishga chorlovchi spektakllar, yuksak darajada ijro etilgan bolalar badiiy jamoalarining konsert dasturlari yoshlarning ko'ngildagidek dam olishlarini tashkil qilish, hamda ularda estetik saviyani o'stirishda va san'atning ko'plab yo'naliishlari bo'yicha qiziqishlarini orttirishda alohida o'rin egallaydi. Madaniy tadbirlar orasida eng ko'p ko'llaniladigan shakllardan biri **mavzuli kechalardir**.

Mavzuli kechalarda ijrochilar va boshqa katnashchilar bir butunlikni tashkil kilganligi uchun o'z moxiyatiga ko'ra ommaviy bayramlarga yakin turadi Mavzuli kechalar jamiyat jamoa uchun ijtimoiy jihatdan muhim hisoblangan voqealarga, sanalarga bagishlab o'tkaziladi. Masalan, "IShiD fitnasi", "Qullikka rozi bo'l mang", "Milliy qadriyatlar -bizning qadriyatlar"; "Ommaviy madaniyat tahdidi va unga qarshi kurash zaruriyati", "Giyohvandlik umr zavoli", "Ichish, chekish va zararli odatlarga qarshi kurashaylik!", "Giyohvanlikning salbiy oqibatlari", "OITS kasalligining oldini olish", Diniy eksterimizm, missionerlikning mohiyati" kabi va undan tashqari mamlakatimiz ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayotidagi kundalik voqeal-hodisalarga, mehnatga bag'ishlangan mavzuli kechalarini tashkil etish orqali insonlar ongiga ta'sir qilish va ularda salbiy oqibatlarga nisbatan qarshi tura olish immunitetni shakllantirish kabi vazifalar qo'yilgan holda yondoshish maqsadga muvofiqdir.[4.112-113b.]

Madaniyat va san'at maskanlarida o'tkaziladigan mavzuli kechalarni o'tkazishda belgilangan chora - tadbirlarni amalga oshirishga ijrochilardan tashqari boshqa qatnashchi-tomoshabinlar ham jalg qilinadi. Bunda tadbirning samaradorligiga erishishda tadbir ishtirokchilarini passiv kuzatuvchi emas, balki tadbirlarning faol qatnashchilariga

aylanishiga erishish tadbirning saviyasini oshirishga xizmat qiladi. Tadbirni tashkil etishdan asosiy maqsad, sog'lom avlodni tarbiyalash, erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirish, barkamol insonni voyaga yetkazish kabi vazifalar qo'yiladi.

Hozirgi kun madaniyat markazlarida, ma'rifat tarqatuvchi maskanlarda, maktab- kollej va boshqa tashkilotlarda madaniy tadbirlarni samarali tashkil etishni talab qiladi. Chunki, har bir tadbir tashkil etilishida ma'lum bir maqsadga qaratilgan bo'ladi.

Foydalanaligan adabiyotlar

1. Abdusamatov X. Drama nazariyasi. Т., 2000 у
2. Д.Н.Аль. Основі драматургии и сценарного мастерства. Л., 1991 г.
3. Sayfullayev B. "Tomosha san'ati tarixi va nazariyasi T.:, 2014 у.
4. Umarov M. "Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi" "Yangi asr avlod", Т.: 2009 у.
5. Salimov O, Quronboyev Q, Bekmurodov M, Tangriyev L, "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev asarlari va ma'ruzalaridan olingan fikrlar, Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019 у. 55-b.

AKTYORDIŃ QURALI – SÓYLEW TEXNİKASI

*G. Bekniyazova
ÓzMKÓMI Nókis filiali oqıtılıwshısı*

Insan óz pikirin sóz arqali jetkerip beredi. Sóz anıq bir maqsetke baǵdarlangan bolıp, anıq aytilıw texnikasına iye bolsa ǵana tińlawshiǵa túsinikli hám dál jetip baradı. Tınıq hám mazmunlı aytilǵan sóz ǵana, insanniń qulaǵına jaǵımılı esitilip, olardıń biri-birine bolǵan jaqsı qatnasiqqa jal ashadı. Abu Rayxan ál-Beruniy óziniń «Ertegezi xalıqlardıń xronologiyası» degen kitabında: sanamızda sáwlelengen qubılıslardan payda bolǵan hár qıylı oylawdan logikaǵa, aqılǵa muwapiq bir juwmaqqa keliw kerek, dep kórsetip ótedi. Sol aytqanıday sóz de insanniń kórgen keshirgenleri, turmıslıq hádiyseler, oqıǵan kitaplari arqali sanasında toplanǵan ilim ǵáziynesı esaplanadı. Onı durıs jetkerip beriw de bul kórkem óner.

Sózdi kórkemlep jetkerip beriw teatr kórkem óneriniń barlıq tarawlarında, televídenie, radio, bloggerlik h.t.b júdá úlken áhmiyetke iye. Ásirese, teatr sahnasıda aktyordiń anıq hám rawan sóylewi talap etiledi. Aktyordiń kórkem ónerdegi quralı onıń lapimı, sóylew texnikası hám mádeniyati esaplanadı. Hár bir joqarı dárejede jazılǵan shıǵarmalardı tolıq sáwlelendiriwde aktyorlıq sheberligi menen intonaciya hám tásır jasawshı sóz óneriniń orını girewli. Kórkem óner tarawınıń joqarı oqıw orınlarında Saxna sózi páni dástúriy ráwıshe oqıtlıp barıladı.

Áne sonıń ushin arnawlı pánge mútajlik payda boladı. Bul pán óz wazıypasına tómendegi talaplardı qamtiydi:

- 1.Sóylew texnikası.
- 2.Orfoepiya - ádebiy atqarılıw.
- 3.Sóz ústinde islew.

Haqıqatın da sóylew texnikasın aktyorda qálipléstiriwde oqıtılıwshıdan joqarı pedagogikalıq sheberlik penen óz aldına aktyorlıq óneriniń názik elementlerin biliw talap etiledi. Ádebiy oqıw dawamında studentler qosıqtı qara sózler menen atqarmastan hár bir qatarда jazıwshi yamasa shayır ne demekshi ekenligin tamashagóyge jetkerip beriw menen qatar ózleride sol qosıq yaki shıǵarma ishinde azǵana waqt jasawi kerek. Sonda ǵana atqarılǵan shıǵarma júrekke jıllılıq sezimin alıp kiredi.

Kórkem sóz benen shuǵıllanıwdaǵı tiykarǵı princip, joqarı basqısh talabalarınıń sóylew texnikasınıń normasına erisiw esaplanadı. Saxna sózi páninde dóretiwshini fizikalıq hám ruwxıy is – háreketlerdi keltirip shıǵarıwshı shınıǵıwlar ulıwmalasıwı sóylew texnikası dep ataladı. Sóylew texnikası, óz ob'ektine qarap bes bólime bólinedi:

- Dawis
- Nápes (dem)
- Artikulyaciya
- Dikciya
- Orfoepiya

Kórkem óner xızmetkeriniń dóretiwshilige sóylew texnikası belgili dárejede bolıwı shárt. Dawis sóylew mádeniyatında hám saxnaliq sóylewde de tiykarǵı bólimdi iyeleydi. Demek, aktyordan tamashagóye tásır etiwshi háreketler menen qatar olardı birinshi gezekte defektologiyalıq kemshiliklerin anıqlaw kerek boladı. Bular adamlar arasında ushırasıp turatuǵın seslerdi tolıq atqarmaw yamasa qasındaǵı adamlarǵa onı tolıq jetkere almaw bolıp esaplanadı. Bunday jaǵdaylarda biz pedagoglardan ózgeshe itibar hám sergeklik talap etiledi.

Ádebiy úzindiler monolog hám basqa tekstler atqarıw ushın tańlanıw barısı talabalarda ayırm waqıtları pedagoglarda da bıraz quramalıraq keshedi. Sebebi tańlangan ádebiy tekstler talabaniń xarakterine (tábiyatına) mas keliwden tısqarı, atqarıw arqalı onı minez – qulıqın, imkaniyatların tárbiyalaw kerek. Eń tiykarǵısı talabaniń ózine tańlaǵan tekst jaǵıwı kerek. Nege degende atqarıw sezim-tuyǵı menen baylanıslı boladı. Talabaniń ózi tańlaǵan hár qanday shıǵarma onıń tábiyatı menen úyǵın bolsa onıń atqarılıwı da ańsat keshedi. Biraq, ayırm waqıtları rejissyorlar aktyorlardı bir ampulalı rollerde kórmew ushın olardı hár túrli obrazlarda sınap kóredi. Bul jaqsı álbette, solay eken bunıń ushın talabalardı tek ǵana ózi tańlaǵan tekst yaki ádebiy shágarmalar menen jeklep qoymaw kerek. Olardaǵı bar imkaniyatlardı júzege shıǵarıw ushın olardıń tábiyatına keri ádebiy shıǵarmalar menen de tárbiyalap barıw orınlı boladı. Bunnan basqa da grim, pantomimo, oyın, muzika hám sóz óneri uyǵınlığında saxnada obraz jaratıw sheberlikleri de aktyordıń tásırsheń quralı esaplanadı. Obraz ústinde islep atırǵan aktyorda joqarıda kórsetilgen barlıq sheberlikler bolsa, biraq sóylew sheberligi tómen bolsa bunday jaǵdayda aktyor tolıq káliplesken jaqsı obraz jarata almaydı. Aktyor ózin mudamı rawajlandırıp barıw menen qatar saxnaliq qurallaında tez-tezden shınıqtırıp barsa ǵana gózlengen obraz jarata aladı.

Paydalangan ádebiyatlar dizimi:

1. A.Tulaganov «Saxna nutqi» Toshkent. 2008 – j
2. Z. Alimdjanova «Sahna nutqi». Toshkent 2007.
3. O. Dadamirzaev «Aktyorlik mahorati». Toshkent 2009.

UDK.24(112-113);99

QARAQALPAQ XALIQ DÁSTÚR QOSIQLARINIŃ ATQARIWSHILARI, RAWAJLANIW BAĞDARLARÍ

Ziwar Asqarova,

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti
Nókis filiali oqitiwshısı*

Annotation. An'analar qo'shiqlar – bular xalqning oržiwlarnı, umid-niyatlarnı, pedagogik, axloqiy-estetik va falsafiy qarashlarda mujassamlashgan, shuning uchun, xalq tomonidan tan olingan, xalq orasida og'izaki, keyingi davrda ularning aksariyati zamona viy

musiqa asboblari, asbob nusxalari bilan birga o'qilishi mumkin bo'lgan she'riyat namunalari ekanligi aniqlandi.

Аннотация. Традиции - это песни - они воплощены в мечтах, надеждах, педагогических, этико-эстетических и философских взглядах людей, поэтому их узнают люди, на которых говорят люди, в более поздний период большинство из них с помощью современных музыкальных инструментов, копий инструментов были найдены примеры поэзии, которые можно было читать вместе.

Annotation. Traditions are songs - they are embodied in the dreams, hopes, pedagogical, ethical-aesthetic and philosophical views of the people, so they are recognized by the people, spoken among the people, in the later period most of them with modern musical instruments, instrument copies were found to be examples of poetry that could be read together.

Qosıq dýnyadaǵı barlıq xalıqlardıń awızekti ádebiyatında eń áyyemgi janrlardıń biri bolıp esaplanadı. «Qos»-yaǵníy sózdi sózge qosıp «ıq»-ıńıldaw «jirlaw» sózinən kelip shıqqan degen pikir júrgizgen bizden aldińǵı ilimpazlar. Qaraqalpaqlarda «qosıq», ózbeklerde «qushıq», qazaqlarda «óleń», qırğızlarda «ır», yakutlarda «olov» terminleri menen alıńǵan. Bul terminlerdiń barlıǵı tek ǵana xalıq qosıqlarınıń mazmunın berip ǵana qoymaydı, ulıwma poetikadaǵı, kórkem sóz ónerindegi poetikalıq uyqasıqqa qurılıǵan eki qatarlı, yaki tórt qatarlı yamasa onnan da kóp uyqasıq penen aytılatuǵın sóz qatarlarına aytıldı. Xalıq dóretiwshiliginiń úlken bir tarawı esaplańǵan dástúr qosıqları da usı «qosıq» degen atamaniń ishine kiredi. Hár bir xalıq qosıqları dúń yadaǵı barlıq xalıqlardıń awızekti dóretiwshiliginde bolǵanı menen hár bir xalıqtıń xalıq poeziyasınıń janrları óziniń bir-birine usamaytuǵın ózinshelligine iye.

Qosıqtıń tariyxin úyrengən alımlar onıń termin retinde túrkiy xalıqlardıń kórkem sóz ónerine kútá erte dáwirlerden beri qollanılatuǵının,[2.B.75] atap aytqanda Maxmud Qashqariydiń «Devoni luǵatit túrk», Yusuf Xas Xajiptiń «Qutadǵu bilik» shıgarmalarında tikkeley qoshuǵ yamasa qushıq formalarında ushirasatuǵının aytadı. [1.B.186].

Bıraq, qaraqalpaq ádebiyatında qosıq termininiń qollanılıw ózgesheligi bar. Ózbek ádebiyatında qushıq – bul nama menen muzıkaǵa qosıp aytılatuǵın poetikalıq janr, al, sher bolsa muzıkalıq ásbaplardan namadan górezsiz ritmik tekst. Al, N.Dáwqaraevtiń anıqlaması boyınsha qaraqalpaq ádebiyatında qosıq termini menen muzıkaǵa qosıp aytılatuǵın shıgarmanı da, muzıkadan górezsiz shıgarmanı da túsinedi. Q.Ayimbetov «Xalıq danalığı» kitabında qaraqalpaqlarda shayırlardıń jazǵan qısqa poeziyalıq shıgarmaların muzıkasız, awızsha yadtan aytıp beretuǵın qosıqshılar instituti qálipleskenin, olardıń jirawlar, baqshılar menen qatar xalıq arasında úlken húrmetke iye bolǵanın, qosıqshılardıń ishinen belgili shayırlardıń ósip shıqqanın aytıp ótedi.[2.B.75]

Bıraq, qosıqshılar menen qıssaxanlardı bir dep esaplawǵa bolmaydı. Qıssaxanlar jazba nasırıy tekstlerdi qıráát penen, yaǵníy, sol dáwirdegi kórkem oqıw qaǵıydası menen, al, qosıqshılar tekstlerdi jeńil hám jaǵımlı namalarǵa salıp oqıǵan. Qosıqshılar kóbinese shala sawat bolǵan yamasa pútkilley sawatsızları da bolǵan, olar qatıqlulaq, yadıkesh adamlar bolıp, qosıq tekstlerin jeńil namalarǵa salıp muzıka ásbabınıń járdemisiz yadtan atqarǵan.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde hám fol'kloristika iliminde islengen teoriyalıq miynetlerde: «Xalıq qosıqları»-dep adamzat turmısınıń hár qıylı temalarına arnalǵan 7-8-11 buwınlı, bir ólshemde rifmalasqan, tórt qatardan turatuǵın kupletlerdiń jiyindigína, belgili bir namaǵa muzıkalıq ásbaptıń járdemi menen hám onıń járdemisiz aytılatuǵın poeziyalıq shıgarmalarǵa aytamız»-dep anıqlama beriledi.[5.B.162]

N.Dáwqaraev: «Jazba poeziya jariqqa shıqqanǵa shekem namaǵa salıp aytlatuǵın poeziyanıń mayda lirikalıq shıǵarmaların qaraqalpaq tilinde qosıq dep ataǵan. Ol xalıq túsiniňde qosıq degen sóz shıǵarmanı da, sol shıǵarmanıń namasın da ańlatadı»dep qosıqtı naması menen birge qaraydı.

Demek, qosıq xalıq arasında xalıqtıń ózi dóretken arzıw-ármanların jırlaǵan, súyip tińlaytuǵın, júreginen tereń orın alǵan poeziyanıń xalıqlıq túri. Házirgi kúnde qaraqalpaq xalqı óziniń bay xalıq qosıqlarınıń ata-babadan miyras bolıp kiyatırǵan jolın dawam etip otır. Qaraqalpaq dástúr qosıqları házirgi dáwirde de óz janrlıq, ideyalıq-tematikaliq baylıǵı, atqariwshılarıń kóp túrliliq, kórkemlilik jaqtan renbereń benen xalqımızdıń búginge shekem ózi menen birge alıp kiyatırǵan dástúriy xalıq poeziyasın bayıtıp, hár tárepleme tolıqtırıp atırǵan xalıq dóretiwshiliginiń belgili bir tarawı bolıp esaplanadı.[3.B.9]

Házirgi zaman dástúr qosıqların sóz etkende onıń tiykarǵı dóretiwshisi hám onı alıp júriwshileri, atqariwshıları haqqında sóz etiwdi talap etedi. Fol'klor diń barlıq janrları sıyaqlı dástúr qosıqlarınıń avtorı birinshi gezekte xalıqtıń ózi.

Dástúr qosıqları – bular xalıqtıń arzıw-ármanların, úmit-tileklerin, pedagogikaliq, etikaliq-estetikaliq hám filosofiyaliq kózqarasların ózinde jámlestirgen, sonlıqtan da, ulıwma xalıq tárepinen moyınlangan, xalıq arasında awızsha, keyingi dáwirde kóbinese zamanagóy saz ásbapları, ásbap úskenelei menen birge aytlatuǵın poeziya úlgileri bolıp tabıladi. Dáslebinde avtorı belgili bolsada, keyin ala olar xalıq arasına tez tarap, ulıwma xalıq múlkine aylanıp ketiwi mümkin. Xalıq arasında, awıl arasında ebindey qosıq shıǵarıp, kelinshektiń betin ashıp júrgen adamlardıń qosıqları xalıq qosıqlarına aylanıp ketiw procesi ushırasadı.

Bunday qosıqlar tiykarinan xalıqlıq poeziyanıń ruwxına juwap beretuǵın ápiwayılıǵı, sadalığı, yadlawǵa hám publika tárepinen qabıllawǵa qolaylıǵı menen ayırlıp turadı. Olardı xalqımız professional shayirlardan kem dárejede kórmeydi. Óytkeni, xalqımız qosıqtı jazıw joli menen emes, aytıw joli menen shıǵarǵan, kóphilik jiynalǵan jerlerde kerekli bolǵan temaǵa kózine kóringen, esitken bilgenindey etip yadtan shıǵarıp aytqan. Buniń ústine xalqımız qosıqtı awızeki hám jazba túrde dóretiw menen birge, onı atqariwshı da bolǵan.[4.B.128]

Demek, xalqımız – xalıq dástúr qosıqlarınıń dóretiwshisi hám kóphilik arasına tarqatıwshısı. Sebebi, dástúr qosıqları, radio-televídenie, baspa sóz payda bolmastan burıngı dáwirlerde-aq awıllıq jerlerde payda bola baslaǵan. Bıraq ta, házirgi dáwirde awızeki túrde qosıq shıǵarıw hám onı suwırıp salmay joli menen atqariw zamanagóy saz ásbapları menen ásbap-úskeneleiń iske túsiwi menen azayıp barmaqta. Onıń ornına dástúr qosıqlarınıń ayırmaları, máselen, toy baslaw, bet ashar, hawjar, sińsıw, hayiw formalarınıń zamanga maslasıp, zamanagóy saz benen birge aytılıwı bolıp tabıladi. Usınnan kelip shıǵa otırıp házirgi zaman dástúr qosıqlarınıń bayıw dereginiń, olardıń zaman talabına say variantlasıwı hám el arasındaǵı talantlılar tárepinen dóretiliwi bolıp tabıladi.[6.B.56]

Xalqımızdıń yadında saqlanıp qalǵan dástúr qosıqlarınıń házirgi kúnde qaytadan jańarıwı, yaǵníy, xalıq júreginen tereń orın alǵan ayırm eski dástúr qosıqlarınıń da búgingi kúnde keń túrde paydalaniwı jańarıp házirgi kúnde jańa dáwir adamina jańadan xızmet etiwi bolıp tabıladi.

Paydalangán ádebiyatlar

¹.Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası. – Toshkent, Fan, 1965.
– B. 186.

2. Razzakov X., Mirzaev T., Sobirov O., Imamov K. O'zbek xalq oǵzaki ijodi. – Toshkent, 1980. – B. 75

3. Тухлиев Б. Вопросы поэтики Кутадгу билиг, Юсуф Хас Хаджиба. – Тошкент, 2004. – С. 9.
4. Dáwqaraev N. Shıgarmalarınıń tolıq jıynaǵı. 2 tom. – Nókis, 1977. – B.128.
5. Ayimbetov Q. Xalıq danalığı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988. – B.162
6. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası. – Toshkent, Fan, 1965. – B.56.

QARAQALPAQ XALQINIŃ BAQSISHILIQ MEKTEPLERI

Z.Bekbergenov

Xalıq dóretiwshılıgi, mádeniyat hám kitapxana iskerligi kafedrası

Kóp ásirlık tariyxına iye qaraqapaq xalqı óz turmısınıń kartinası túrli janrıdaǵı bay kórkem-óner miyrasın dóretip kelgen.Xalıq jırshılarıń jırlaǵan jırı,aytqan qosıǵı,shertken sazına qarap jıraw baqsılar bolıp bólinedi.Jırawlar xalıq jırshılarıń ishinde baqsılarǵa qaraǵanda bir-neshe jıllar burın payda bolǵan.Qaraqalpaq xalqınıń qosıq aytıýshılarıńıń ekinshi túri baqsılar shertetuǵın sazı, xosh haýazı menen jıraýlardan ajıralıp turadı, olardıń shertetuǵın saz-ásbabı duwtar.

Duwtdarıń eki túri bar 1.Qurama duwtar(qabırǵa (duwtar) 2.Qazba duwtar (Oyma duwtar) Eki duwtarıń da forması birdey boladı.Olar eń hasıl aǵash dep esaplanǵan tut aǵashınan, tuttıń sabıq túri naýqan tuttan islenedi. Basqa xalıqlardıń duwtarlarından ayırmashılığı moynına súyekten qarakalpaq naǵısları menen bezetilgen boladı, Alamoynaq duwtar dep atalıp milliy saz kolaritin jaqsı beredi. {1.}18-19 bet.

Baqsılardıń repertuarları batırılıq dástanları menen bir qatarda lirikalıq (ashiqliq) dástanların atqarǵan. Baqsılar xalqımız Orta-Aziyaǵa qonıs basıp Xorezm oypatlığına kóship kelgennen keyin qaraqalpaqlarda baqsıshıqliq óneri keńnen taraǵan hám raýajlanıp baslaǵan. Qaraqalpaq baqsılarıńıń repertuarları Xorezmdegi ózbek baqsıları hám Turkmen xalıq baqsılarıńın atqarıýshılıq usılları menen pariqlanıp turadı. Baqsılar qaraqalpaq saz kórkem-ónerinde óziniń dóretiýshilik xızmetiniń baylıǵı menen úsh miń jıllardan beri xalıq húrmetine iye bolıp kiyatırǵan óner bolıp esaplanadı.Baqsılar liroepikalıq dástanların hám xalıq qosıqların atqarıwı menen Oraylıq Aziya,shıǵıs xalıqlarında hám Kavkaz ellerinde keń taralǵan qaraqalpaq,ózbek hám turkmenlerde «Baqsı, Bakshi» kazaxlarda «Jırshi» azerbayjanda «Ashug» «Agasan» gruzinlerde «Mıgasan» armyanlarda «Gusan» sózleriniń fonetikalıq hám funkciyalıq xarakterleri jaǵınan ulıýma uqsaslıǵın ańlatıp qoymastan,olardıń atqaraýshılıq óneriniń de jaqınlığı kórinedi.Qaraqalpaq baqsıshıqliq ónerinde shákirtke ustaz boliw,ustazlardıń shákirt shıǵarıw usılı burınnan kiyatırǵan jol esaplanadı. Saz miyrasların atadan balaǵa,ustazdan shákirtke ótkerip qásterlep saqlaw,shákirtlerdi kóplep tayarlaw máseleleri jıraw hám baqsılardıń xalıq aldındıǵı ádiwlı minneti bolǵan.Kóplegen shákirtlerdi tayarlap namalardı dóretip xalıq arasında úlken abırayıǵa iye bolǵan belgili baqsılardıń gúl tajısı Aqımbet baqsı boldı.

Oı XIX- ásirdıń birinshi yarımində ómir súrgen qaraqalpaqlardıń ataqlı baqsısı bolıp Xorezm hám Jaqın Shıǵısqı dańqı jayılǵan ataqlı baqsı boldı. Aqımbet baqsı házirgi Shımbay rayonınıń arqasındaǵı «Aqqala» niń «Toǵay teregi» degen jerde aqmanǵıt shańırıǵında dún'yaǵa kelgen. Qaraqalpaq baqsılarıńıń arasında jas áýladtan shákirt shıǵarıý, ustazlıq etiw dástúri kóplegen informatorlardıń pikirlerine hám belgili maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Aqımbet baqsınıń zamanında jokarı basqıshka kóterilgenliği táriyplengen, baqsıshılık mektebin jaratqan.

Aqımbet baqsı mektebinıń tiykarǵı baǵdari qaraqalpak xalıq namalarınıń barlıq ózgesheliklerin tolıq saqlay otırıp, olardı kóphsiliktiń keýline jaǵımlı ırǵaqlar menen bayıtıp

barğan. Ótken ásirden baslap búgingi kúnge shekem Aqımbet baqsınıń jolina qosıq aytıp júrgen baqsılar sol mektepten taraǵan.Mekteptiń tiykarǵı wazıypası qaraqalpaq xalıq namalarınıń barlıq ózgesheliklerin tolıq olardı kóphshilikke jaǵımlı etip,jańa ırǵaqlar(motivler) menen rawajlandırıp.Akımbet baqsı óz shákirtlerin úyine jiynap alıp qosıqtın aytılıwın,namanıń shertiliw texnikasın úyretkende barlıq shákirtlerin qatar otırǵızıp birim-birim aytqızıp hám shertkizip kóretuǵın bolǵan.Sol namanı úyrenip bolmaǵansha basqa qosıqqa,namaǵa ótkermey qatań tártip penen úyretken.Qosıq aytıw usılların úyretip bolıp dástanlardan úzindiler yadlatıp, keyin ala dástanlardı tolıq yadlatqan.Dástanlardaǵı qaharmanlardıń obrazların sheberlik penen atqarıw usılların úyretken.Baqsı bolıp jetilisiw ushın hár-bir shákirti eń keminde úsh-tórt dástandı yadtan biliwi kerek bolǵan. {2.}60-65bet.

Shákirtlerin qayta-qayta sınaqtan ótkerip bolǵannan keyin,jası úlken awıl aqsaqalların, ataqlı baqsı sazendelerdi jiynap xalıqtıń алдında solardıń máslahatı menen ruxsat (pátiya) beretuǵın bolǵan. Sonnan keyin shakirtleri baxsı ataǵın alıp ózleri shákirtler tayarlaw mektebine iye bolǵan.Baqsıshılıq mektepleriniń hár-bir shákirt tayaarlap shıǵarıw jolları 7-8 jılga dawam etken.Aqımbet baqsınıń kóp jıllıq ómir tájiriybesine hám qaraqalpaq baqsılarıńıń dástúrine,sonday aq ulıwma shıǵıs xalıqlarınıń «Mushayra» dástúc riniń tásirine baylanıslı bolǵan bolıwı da mümkin.Baqsılardıń shákirt tayarlawdaǵı usınday tradiciyası kóbinese kórnekli ilimpaz V.M.Jirmunskiy óziniń «Srednie aziyatskie narodnie skaziteli» degen miynetinde qızıqlı pikir aytadı.{3}15-17 bet.

Aqımbet baslaǵan mekteptiń tiykarǵı repertuarları Maqtumqulı,Ajiniyaz,Berdaq hám basqada shıǵıs xalıqlarınıń shayırlarınıń qosıqları «Gárip ashıq»,» «Sayatqan Hamra», «Húrliqa Hamra», «Góruǵlı», «Yusup Axmet» «Yusip Zılıyxı» «Ashıq Nájep» «Farxad Shıyrıñ»hámde kóplegen basqada dástanlardı atqarǵan.Burınnan aytılıp júrgen xalıq qosıqları hám namaların atqarıw menen bir qatarda olardı qayta islep Aqımbet baqsınıń ózide namalar dóretti. «Yaǵlı báhár», «Beyish», «Qızlar úyge kir», «Tarlan»,«Ala qayıs»Aqımbet baqsınıń qayta islep dóretken namalarınıń qatarına kiredi. Sonıń menen bir qatarda ózbek hám turkmen namaların kóp úyrenip qaraqalpaq turmısına endiriwge salmaklı úles qosqan. Aqımbettiń kóphshilik shákirtlerinen Edenbay, Esemurat,Bayınıyaz, Dosnazar solaqay hám Musa hám basqada shákirtleri Aqımbet baqsı mektebinde dańqın Qaraqalpaq Xorezm, Turkmen hám Buxara ámirliginiń qol astındaǵı bir qansha ellerge dańqın jayadi.

Aqımbet baqsı shákirtlerine shin mexri menen ózindegı muzıkalıq bilimin, atqarıwshılıq usıllarınıń sheberligin jalıqpastan úyretedi .Baqsınıń ózide Amudár'yanıń arǵı hám bergi jaǵına dańqı shıqqan ataqlı baqsı bolǵan. Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem-óneri óziniń atqarıwshılıq jollarına qaray Aqımbet,Muýsa, Súyew,Arzı,Orınbay mektepleri bolıp bir qansha mekteplerge bólingen. Aqımbet baqsı jaratkan baqsıshılık mektebin dawam ettiriwshi shákirtleriniń biri Musa baqsı óz dáwiriniń ataqlı baqsısı bolıp Aqımbet baqsı mektebinde 7-8 jıl bilim alıp baqsıshılıq ónerin tereń úyrenip qaraqalpaq baqsıshılıq óneriniń rawajlanıwına salmaqlı úles qosıp Muwsa baqsı mektebin jaratqan.

Aqımbet baqsı shákirtine ózinin muzıkalıq óneriniń giltin isenip tapsırǵan.Muwsa baqsı bir qansha qaraqalpaq namaların qayta islep,ozinin dóretiwshilik jolında kóplegen namalar dóretken.Muwsa baqsı mektebinen taraǵan baqsılar bolıwına qaramastan Muwsanıń eki shákirti bolǵan Juman baqsı menen Shernazar bakqsınıń aytıyınıń arasında úlken pariq bar.Musanıń shákirti Shernazar baqsı ustaz jolina naǵız qaraqalpaq namaların óz ırǵaǵı menen qosımtasız orginal túrinde atqarǵan bolsa,Juman baqsınıń atqarıyında qaraqalpaq namaları óziniń orginallığın saqlap turiyi menen bir qatarda türktilles xalıqlarınıń namaları menen óz-ara baylanısp raýajlanıp barǵan.{4}.30-35 bet.

Shernazar baqsı Shimbay átrapında jasap qosımtasız naǵız qaraqalpaq jolına aytsa, Juman baqsı Beruniy, Tórtkil, Xiyýa hám Urgenish átirapında jasap jergilikli xalıqlardıń talǵamına qaray qosımtalar qosıp atqarǵan. Sonday aq usı mektepten ayrıılıp shıqqan Arzı mektebi menen Qutım mektebi jóninde de joqarida aytıp ótilgendey Muwsa mektebiniń sońgi áýladlarının Shernazar baqsı menen Eshjan mektebiniń jolına aytatuǵın baqsılardıń aytıwınıń arasında úlken ózgeshelikler bar. Sebebi olar Muwsa mektebinen taralǵan bolıýına qaramastan Eshjan Muwsanıń jolına aytsa, Shernazar kóbinese Arzı baqsınıń jolına aytqan. Muwsa hám Súyew baqsınıń mektebiniń tásırında payda bolǵan Orınbay hám Jańabay baqsılar menen ótken ásirdegi Japaq baqsınıń atqarıwında da ayırmashılıqlar bar. Mámleketimiz górezsizlikke eriskennen keyin 1992-jıldan baslap sol ýaqıttaǵı Japaq Shamuratov atındaǵı Nókis mámleketlik kórkem-óner bilim jurtında «Milliy-muzıka» bólimi ashılıp qaraqalpaq baqsıshılıq mektebiniń iz basarlari jaslarımız belgili qaraqalpaq baqsıları Genjebay Tileýmuratov, Kárimbay Tınibaev, Turǵanbay Qurbanovlardan tálım alıp, búgingi künde Ózbekstan xalıq baqsısı ataǵın alǵan Gayrat Ótemuratov hám Teńel Qállievtiń shákirtleri muzıka mekteplerinde jaslarımızǵa bilim berip atır.

Paydalanylǵan ádebiyatlar.

1. A.Allamuratov. O.Dospanov.G. Tileýmuratov. « Qaraqalpaqsha kórkem-óner atamalarınıń sózligi. » Nókis. « Bilim-1991j » { 1. } 18-19 bet.
2. « Xalıq danalığı. » Q.Ayimbetoov. Qaraqalpaq baspası Nókis-1988j. 60-65 bet.
3. « Jırawlar, Baqsılar. » Q.Maqsetov. Qaraqalpaq baspası. Nókis-1983j 15-17 bet
4. « Xázireti sazger. » Á.Alewov.T.Adambaeva.J.Turdımuratov.Nókis.Bilim baspası-2013.

ДӨРЕТИЎШИЛИК ИЗЛЕНИЎЛЕР

Венера Жиенбаева

Сахна ҳәм экран көркем-өнери драматургиясы 1 курс студенти

Жаббарберген ХОЖАНОВ

ага оқытыуышысы, илимий басшы

Спектаклдин жаратылыў барысында актерлар менен де, художник пенен де, композитор менен де, балетмейстер менен де, сахна липасларын таяrlайтуғын хызметкерлер менен де, жарық бериў усталары менен де, гример менен де кулласы дөретиўши жәмәэттин барлығы менен тығыз исlesип, оларға тийисли көрсетпелер берип, драматургтиң идеясын жарықта шығаратуғын бул – режиссер. Режиссёр театрдағы тийкары туlgalarдың бири, ол сахналық шығарманың жаратыўшысы. Демек театрда режиссерға үлкен жуýапкершилик жүкленеди. Биз бугин Бердак атындағы қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрының талантлы режиссёры Марқабай Үсеновтың гезектеги дөретиўшилик хызметлерине тоқтап етпекшимиз.

Режиссёр сахналастырған ири шығармалардың тағы бири бул Қарақалпақстан халық жазыўшысы Кеңесбай Каримовтың Өзбекстан қаҳарманы Алланияз Өтениязовтың өмирине бағышланған «Сақаýат бағы» спектакли болды. Алланияз Өтениязовтың өмир жолын биз ҳәммемиз жақсы билемиз. Бундай инсанлар дұньяға бир келеди. Ол ким, инсан ба я пайғамбар ма? Оның ислеген қайыр-сақаатларына қарап оны пайғамбар десек те болады. Соңлықтан да оны дұньядағы көпшилиқ мәмлекет ғайраткерлери ҳәттеки ел басшылары тән алып оған миннедаршылық хатларын жоллаған. Мине усындай инсанлардың өмири ҳақында шығарма жазыў да қайырлы ис. Бирақ драматургияда көркем тоқыма деген бар. Көркем тоқымасыз образ

- ҳарактер жаратып болмайтуғыны аттан анық. Драматург көркем тоқымаға, қыялға, дөретиүшилик фантазияға қаншама бай болса, ол жаратқан ҳарактерлер соншама анық болады. Көркем тоқыма турмыслық фактлер, ҳәдийселер менен қарысып кетип, улыўма бир пүтиликті пайда еткенде ғана көркем образ, ҳарактер майданға келеди.

Демек ҳәр бир драматург шығарма ўақыяларын өз қыялында тоқыйды ҳәм турмыс ўақыяларын бөрттиреди. Мәселен Ш.Башбековтың «Есик қаққан ким екен?» атты драмасында тап усындей инсан ҳаққында сөз етиледи. Бирақ ол шығарма көркем тоқыма тийкарында жаратылған. Ал бул шығарманың қаҳарманы ҳақыйқый турмыста жасаған инсан, оның өмир жолын өзгертиүге ҳешкимниң ҳақысы жоқ. Деген менен бул қыйыншылықта қарамастан автор менен режиссёр улыўма тил табысып, шығармаға жетерли дәрежеде қарама-қарсылықтар, бөрттириўлер киргизген. Нәтийжеде Өзбекстан қаҳарманының өшпес из қалдырыған үлгили өмири ҳаққында үлгили спектакль дүньяға келди.

Театр теоретиги Дидроның пикиринше: «ұш түрли үлги бар - тәбият жаратқан инсан, драматург жаратқан инсан ҳәм актер жаратқан инсан тымсалы, тәбият жаратқан инсан драматург жаратқан инсандан киши, екиншиси уллы актер жаратқаннан киши, үшиншиси ҳәммесинен ириси бөрттирилгени». Демек режиссер сахнада Өзбекстан қаҳарманы Алланияз Өтениязовтың бөрттирилген образын көрсетиүге еристі.

Режиссер «Сақајат бағы» шығармасын қолға алғанда алдына «саўап исти ҳәр ким ҳәр күни ислеў керек» деген илеяны қояды. Қаҳарманның бундай саўап ислерди ислеўине не түрткі болған деген саўал туўылады? «Балам сен мениң жалғыз перзентимсөң! Мен Ўатан ушын жан берип атырман. Сен мендей қайыр-сақајатлы болып өмиримди даўам ет. Анаңа қара. Оқы, әсиресе усы қанлы урыстан қайтқан майыпларға жас балаларға жақсылық исле.. Ҳадал бол! Соңда мен де умытылып кетпеймен. Соны ядында тут». Мине әкесиниң саўаш майданынан жоллаған усы хаты оған пүткил өмир бойы мәдет берип бәрхама саўаплы ислерге баслап отырды. Спектакль де мине усы Алланияздың әкесиниң хатынан басланады.

М.Усенов театрдағы хызметин дәслеп актерлыштан баслағаны ушын да атқарыўшылардың дөретиүшилик имканиятларын, олардың жасырын қәбилетин жүзеге шығара алды. Режиссёрлық табылмалары үстинде ислегенде, сахналық талқылаўларды излегенде актерды да естен шығармайды. Ол актерға «сицип» кетиүге умтылмайды, керисинше, белгили мүддет актер шеберлигине таянып, оның түсine кирип көреди ҳәм актерлыш илхамынан кеўили толады. «Сақајат бағы» спектакли актер ҳәм режиссердың руўхый жақтан байланысқаны ушын да табысқа ерисken болса керек.

Спектаклде Алланияз ролин жас актер Эзиз Назарымбетов шеберлик пенен атқарып шықты. Э.Назарымбетовтың Алланиязы салдамлы, ҳақ қөкирек, ҳешкимниң кеўлине тиймейтуғын мүләйим бир инсан. Усы бир нәзик сезимли инсан соншама қайырлы ислерди ислеўге дәркәр деп ҳеш ойламайсан. Актер өзин, өзиниң қара шанарагын ҳеш бир ойламастан адамларға саўаплы ислерди ислеў арқалы ғана өмirdен илхамланатуғын әпиўайы бир инсаның образын дөрете алған. Ҳақыйқатында ол әпиўайы инсан емес. Бундай инсанлар дүньяға бир келеди. Ол ҳақыйқый қаҳарман. Мине актер образдың әпиўайылықтан қаҳарманлыққа ерисиў жолларын айқын ашып бере алған. Суўсызлық жыллары өз қоллары менен суў тасып бағ жаратыўдың өзи бир қаҳарманлық емес пе? «Жақсыдан бағ қалады, жаманнан дақ» деген гәpler бийкарға айтылмаған болса керек. Мине ҳақыйқатында да бул

инсаннан жемисли бағ пенен қоса келешек әүләдқа үлги боларлықтай «Сақаўат бағы» қалды.

«Сени жырлаймыз заманлас!» атлы Өзбекстан театрларының бесинши республикалық көрик-фестивалы Қарақалпақ диярында өткерилийиниң өзи үлкен бир тарийхый үақыя болды. Өзбекстандағы 37 театр қатнасқан бол фестивалда «Сақаўат бағы» спектаклиниң биринши орынға шығыўы қарақалпақ театрының профессионал дәрежеге көтерилийиниң айқын дәлийли болды. Бул тек ғана режиссёрдың жетискенлиги емес ал пүткил театр жәмәэтиниң жетискенлиги болып табылады.

Марқабай Усенов өзин опера жанрында да сынап көрмекши болып Н.Мухаммеддиновтың «Гүлайым» операсын сахналастырыўға қатнасты. Ол театрдың тәжирийбели режиссерлары Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткерлері Бәйшетдин Баймурзаев, Бердибай Өтебаевлар менен бирге операны сахналастырыў үстинде үлкен жумыс алып барды. Режиссерлар операны сахналастырыўда тийкарғы итибарын сахналық ҳәрекетлерге қаратқан. Сахнада символизм (рәмзийлик) усылынан кең түрде пайдаланылған. Қырғын урыс ақыбетинде қаңарап қалған шаңаракларды қара үйдин түңлигин сахнада алып жүрий арқалы көрсетилген. Режиссерлар операда қарақалпақ халқының өзине тән миллий колоритин, үрп-әдетлерин айқын штрихлар арқалы исенимли етип көрсетип бере алған. Композитордың жазған музыкаларында миллий намаларға айырықша итибар қаратылып, халық музыка интонацияларынан шеберлик пенен пайдаланылған. Соныңтан да сахнадағы ҳәр бир көринисте режиссер менен композитордың алдыларына қойған тийкарғы мақсатлери бир-бири менен қарысып кеткениниң гүйасы болдық. Буның өзи опера пүтилигидин сақланып ҳәр бир образдың исенимли шығыўына алып келеди.

Режиссёр түрик драматурги Тунжер Жуден ўғлының «Клиника» атлы комедиясын табыслы сахналастырды. Бул комедияда заманагөй машқалалар көтерилген. Жетер-жетпесликтин ақыбетинде комедия қаҳарманлары ҳәр қыйлы қолайсыз ислерге қол урып, нәтийжеде құлқили жағдайларға түсип қала береди. Режиссер женил комедия арқалы үлкен машқалаларды шешиүге ерисken. Ҳәзирги күнде режиссер чех драматурги Карел Чапектиң «Ана» атлы пьесасын сахналастырыў үстинде жумыс алып барып атыр.

Сондай-ақ М.Усенов Сырдәрья ўәлаятлық музыкалы драма театрында Ҳайтмат Расулдың «Бийбиханым» тарийхый драмасын өзбек тилинде сахналастырып атыр. Буның өзи режиссердың режиссура тарауындағы жетискенликлеринен дерек береди.

Режиссердың алдыға қойған мақсатлериниң бири болуынан табылады. Буның ушын режиссер ҳәзирги күнлери заманымыздың белгили ғайраткери жазыўшы, драматург устаз Алп Султан менен бирге дөретиўшилик жумыслар алып барып атыр. Оның келешектеги әрманларының бири дүнья жүзи классик шығармаларынан В.Шекспирдин «Отелло» трагедиясын жарықта шығарыў. Биз театрда өз жөнелисинг, өз орнын, өз қәдир – қымбатын тапқан талантлы режиссер Марқабай Усеновқа алдағы үақытларда да дөретиўшилик жумысларында бәлент пәрўазлар тилеп қаламыз.

ROMANDA PORTRET EVOLYUCIYASÍ (K.Karimovtúń «Ágabiy» romanı misalında)

Allamuratov Ğayrat Abatbaevich
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámlekетlik universiteti
Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası doktorantı

Orta hám iri kólemli shıǵarma jazıw processinde avtor fantaziyasında qaharman obrazı yaki personajlardıń kelbeti, túr-túsi, sırtqı pishimi, dene dúzilisi, kiyim-kenshegi, hátteki, is-háreketleri de itibarda boladı. Syujettiń kóp túrliliği jazıwshınıń qaharman jaratiwdağı baǵdarın belgilep baradı. Syujette tariyxıy, sociallıq, siyasiy, psixologiyalıq hám taǵı basqa waqıyalardıń basshılıqqa alınıwı onda háreket etiwshi personajlardıń da sıpatların túrlendirip otıradi.

Tariyxıy syujetke qurılǵan roman jazıwshınıń tariyx haqqındaǵı bilimlerin bekkemleydi. Tariyxıy shinlıq kórkem haqıyqatlıqqa ózlestiriliwinde zaman hám mákan, qaharman obrazları shártlı túrde óz prototiplerine sáykeslestiriledi.

«Ágabiy» romanında súwretlengen bas qaharmanlar Artıq ulı Qulshı hám Qulshı ulı Erejep tariyxta ómir súrgen tariyxıy tulǵalar bolıp tabıladı. Tariyxıy shaxslardıń ádebiy obrazı jazıwshınıń óz laboratoriyasında kóp izleniwlerdi talap etedi. Obrazdı dóretiwde prototiptiń syujetlik waqıyasi, basınan keshirgen táǵdiri, qullası, prototipke tán bolǵan barlıq detallar úyrenilip shıǵıladı.

«Ágabiy» - jazıwshı K.Karimovtúń tariyxıy janrıda dóretilgen romanı esaplanadı. Romanda kórkem toqıma hám tariyxıylıq sintezlengen, biraq tariyxıy shinlıq belgili dárejede saqlanadı.

Roman tariyxıy shaxs Erejep biydiń ómırı hám iskerligine arnalǵanlığı sebepli, jazıwshı onıń portretin evolyuciyalıq basqıshlarda súwretleydi. «Tariyxta belgili bir iri waqıyanı óziniń jeke hám jámiyetlik qásiyetleri menen ajralıp turatuǵın tulǵalarsız kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Hár bir tariyxıy waqıyanıń óz qaharmanları bar, usı qaharmanlar sebepli biz sol dáwirdiń turmısı haqqında tolıq maǵlıwmat alamız». [1.164]

Qaharman obrazı Erejeptiń portreti roman syujetinde arnawlı maqsetler menen xronologiyalıq ósiw tártibinde jasaladı. Yaǵníy, bas qaharman sol dáwirdiń kórinisin janlı sáwlelendiriwde oqıwshıǵa jol baslawshı wazıypasın atqaradı. Qaharman obrazı oqıwshını óziniń dáwirine alıp ketedi. Jazıwshı K.Karimov Erejep obrazın jarı joldan emes, al onıń dúnýaǵa keliw waqtinan baslap súwretleydi.

«Qulshı biy ırm etip miyankóldegi qońıratlar menen mańǵıtlar arasınan óz arısı qıpshaqtı, oǵan qosıp qońsılas qıtaylardı ertip Qoqan aymaǵınan Buxara soramındaǵı Amantúbekke kóshti. Aradan kóp waqıt ótpey alla berip, rejep ayında Aybiybi ul tuwdı, al Torıqasqa biye qulinlap, ol sońǵılıǵında belgili Torıqasqa bolıp erjetti. Bul 1800 jıllar edi.

Radjap ayında tuwilǵan ulınıń atın Radjap qoydı. Arabsha – «Radjap», qaraqalpaqsha Erejep boldı» [2.21]

Jazıwshı qaharman obrazı Erejepti súwretlegende, oǵan jan endiriwde, ayriqsha itibar menen qatnas jasaǵanlıǵı kórinedi. Romanda Aybiybi Qulshı biydiń báybishesi emes, al toqalı bolıp tabıladı. Qulshı biy báybishesi Janımqız benen on jıl bir dastıqqa bas qoyıp perzentli bolmaydı. Qulshı menen Janımqız bir tırnaqqa zar bolıp, perzent dártinde on jıl janıp jasaydı.

«Shıǵıs xalıqları eposı hám ertekelende, - dep jazadı I.M.Jirmunskiy, - sonday syujet motivi keń tarqalǵan: qaharman óziniń biyperzentligi ushın kóp qıyınhılıq kórgen atanadan tuwiladı». [3.13]

Haqıyatında da, jazıwshı bul orında folklorlıq dástúrdı, shıǵıs xalıqlarına tán bolǵan «biyperzentlik», «ırım etiw» motivlerin romanda qollanadı. Álbette, bul motiv arnawlı shtrix astında paydalanılǵanlıǵın serlew mûmkin. Eger Qulshı menen Janımqız dárhál perzentli etip jiberilgeninde, tentek Erejeptiń qádir-qımbatı, bas planga shıqpaǵan bolar edi. Romanda tıraq qádirin júrek-júreginen sezingen Qulshı biy perzenti Erejeptiń kewili ushın barlıq hádiysege tayar turatuǵın áke obrazında gewdeledeni. Bala Erejeptiń xarakterindegi tenteklikti (pikirinen qaytpaslıq, qaysarlıq, aytqanın qıldıratuǵın minez), ákesiniń usı biyperzentlik azarınıń nátiyjesi sıpatında qaraw mûmkin.

Syujet dawamında bas qaharman Erejeptiń balalığı taza qonıs – Shimbay sháhárinde ótedi. «Bazar maydanı, ol jerde juǵırlasıp asıq oynap atırǵan onlaǵan balanı esapqa almaǵanda derlik bos edi. Olardiń ishinde on jaslardaǵı boyshań, kók kózli, sarı sınlı bala bul jerdegi balalar menen tanısıp úlgergen Qulshı biydiń balası Erejep bolıp, onı bazar maydanınan alıs emes jerdegi temirshiniń dúkánınan jup kóz baqlap turar edi». [2.215]

Avtor, on jaslardaǵı Erejep portretin sıza otırıp, onı sırttan baqlap turatuǵın jup kózge ishára etedi. Demek, Erejep obrazı ele qadaǵalaw jasındaǵı bala. Sonday-aq, «jup kóz» sinekdoxa usılında ańlatılǵan Qayırbay obrazı. Roman syujetinde Shimbay sháhárinde temirshige shákirt túskenn Árepbay ulı Qayırbayǵa ózinen jası biraz kishi Erejepti qadaǵalaw tapsırılǵanı joqarıdaǵı portret arqali ańlasıladı.

Qayırbay (Qayırberdi) obrazı jazıwshı sheberliginiń jáne bir qırın ashıp beredi. Kórkem toqıma negizinde jaratılǵan Qayırbay obrazı tariyxıy prototip Erejep obrazına sheber baylanıstırılgan, onıń kórkem toqıma obraz ekenligi sezilmeydi. Yaǵníy, ózbek ádebiyatshi ilimpazı Izzat Sultanniń aytqaninday: «Tariyxıy shaxslar kórkem shıǵarmada toqıma joli menen jaratılǵan xarakterlerdiń táǵdirine baylanıslı halda súwretlenedi». [4.202]

Qayırbay obrazı roman syujetinde Erejep penen birge kóshken kóshtiń ishinde, Shimbay sháhárindegi waqıyalarda tikkeley baylanıslı türde súwretlenedi. Romanda súwretlengen tariyxıy qaharmanlar menen birdey kólemde Qayırbay obrazına da syujetlik liniya ajıratılǵan. Bul obraz roman syujetiniń intrigasın bayıtılwdı belgili dárejede xızmet atqaradı.

Eki – tariyxıy hám kórkem toqıma nátiyjesi bolǵan qaharman obrazlarınıń portretleri de parallel evolyuciyalıq usılda rawajlanıp otıradı. Eki qaharman da «uzın boylı». Roman syujetinde bulardan basqa portretlerge názer salǵanımızda kóphshilik personajlar shablonlıq «uzın boylı» sıpat penen táriyplenedi. Avtor tárepinen jiyi qollanılgan bul táriyp hár bir personaj portretinde tákirar-tákirar qaytalaniwı personajlarǵa bolǵan oqıwshınıń isenimsizligin payda etedi. Óytkeni, kórkem haqıyatlıqta turmıslıq shinlıq óz qatań qaǵıydaların saqlawdı talap etedi.

«Otırǵanlardıń ishindegi bir biy til ushınan jaqsı sózler aytqan bolsa da, bul otırısqa, Yusup aqsaqaldiń sózine narazı edi. Oǵan dáslepki kórgennen-aq, negedur Erejeptiń jayparaxat, sabırlı dawısı, úyilgen qabaqları, ala atlı menen sawashta alǵan jaraqattan soń onıń qabaǵı ashılmayıǵın bolıp qalǵan, uzın qolları, ullası biydiń hár bir háreketi unamay qalǵan, endi hár bir qıymılınan bir nuqsan tapsa quwanar, onı tabıwǵa háreket qılar edi». [2.397] Bul portret avtor tilinen emes, al roman syujetindegi Buydalu boyın jaylaǵan qıpshaqlardıń biyi Sarımsaq biydiń ulı Sırim biydiń ishki ruwxıy sezimleri, psixologıyalıq kóz-qarası tiykarında súwretlengen. Joqarıda aytıp ótkenimizdey avtor mázi portret sızip qoymay, onı basqa bir obekt yamasa subektke baylanıstırıp súwretlew taktikası bunda da saqlanǵan. Erejep obrazınıń portretin sıziwda Sırim biy obrazınıń antipatiyalıq kóz-qarasın negiz etip aladı. Bunday keri kóz-qaras penen portret sıziwda avtor eki obraz - Erejep hám Sırim biyler arasındaǵı júzege kelejaq konflikt haqqında oqıwshiǵa signal beredi. Portretlik súwretlew arqalı da konfliktke jol salıw mûmkinligin avtor sheberlik penen kórsetip beredi.

Roman syujetinde bunnan soń Sırim biydiń Erejep biyge bolǵan kóz-qarası unamsız bolıp, olar arasında «kishigirim» konfliktler kelip shıǵadı. Sırim biy hám Erejep biy arasında psixologiyalıq túyin dramatizmdi payda etip, roman syujetinde belgili orın iyeleydi. Portrette súwretlengenindey jayparaxat hám úlken sabır iyesi Erejep ústin keledi. Evolyuciyalıq ósiw processinde jetilisken Erejep biy obrazı barlıq sınaqlarda unamlı nátiyjelerge erisip otıradı.

«Tershigen mańlayına telpegin túsirip kiygen, jún shekpenniń belinen baylaǵan kámarında ağabiylik belgisi – qını altın menen órneklengen, aq pıshaq dep atalatuǵın gezlik salbırap turǵan, awıl arasında ağabiy qılısh baylamayıǵın edi, uzın boylı Erejepti kim alıp, kim satıp atırǵanlar, dándı qaptan alıp, kepshik penen pálle tärezi tabaǵına salıp, ólshengen dándı qoli-qolına tiymey alıwshı adamnıń ıdısına tógiп turǵan, sonıń arasında ózlerin de umıtpay ólshengen dánnıń onseriden, siyseriden, batpannan ziyat kelgen bólegin óz qabına salıp atırǵan keppanlardıń shawqımı arasında adamlar ańǵara qoymadı». [2.460]

Bul vestikalıq (kiyim-kenshek) portreti arqalı syujet dawam ettiriledi. Erejep obrazınıń roman aqırılaǵan sayın tulǵa sıpatında intensiv qáliplesip bariwı jazıwshı tárepinen ashıqtanashıq psixologiyalıq analiz arqalı súwretlenedi. Rawajlanıwdıń bul basqıshında Erejep obrazı Ağabiy dárejesine miyassar boladı.

Haqıyatında, ağabiydiń xalıqtıń sociallıq jaǵdayı, turmısı menen shuǵillanıwı lawazımlıq funkciyası esaplanadı. Mine usı wazıypa bas qaharman Erejep biydiń prototipine qaraqalpaq xalqınıń tariyxınan orın beredi. Tariyxta Aydos biyden soń ağabiy ataǵına erisken Erejep biy óziniń barlıq bilim hám tájiriybelerin el abadanlığı ushın sarıplaydı.

«Kelesi juma kúni sáske payıt bir topar adamlar Kegeyli kópirinen ótip, arqa batısqı tartılgan arba jolda jıldam júrip barar, aq bóz jabilǵan tabıttı iyinnen iyinge abaylap almastırar edi. Ol sońǵı saparǵa atlınǵan qaraqalpaqlardıń ağabiyi Erejep biy edi...». [2.475]

Hár bir qubılistıń start hám finishi bolǵanı sıyaqlı insan ómiriniń, qaharman obrazınıń tuwılıw-óliw zańlıǵı kórkem shıǵarmada óz tastıyıǵın tabadı. Erejep biy obrazı bas qaharman bolsa da, ol tariyxıy shaxs, prototip. Avtor roman syujetindegi qaharman obrazınıń ólim halındaǵı portretin sızbastan ilajı joq. Kórkem haqıyatlıqta insaniyat áleminiń baslanıw hám juwmaqlanıw processin de basqaları sıyaqlı shıǵarmada kórkem bayanlawǵa májbür boladı. Avtor bas qaharmanı Erejep biy portretiniń evolyuciyalıq jolın usı ólim kartinası - «aq bóz jabilǵan tabıt» penen juwmaqlaydı. «Epikalıq obraz, - dep jazadı L.I.Timofeev, - sonday obraz, onıń astarında rawajına jetken kóp qırılxarakter jatadı, bul xarakter sonday individualıqtan ibarat, ol óz ómir jolınıń (syujettiń) málım bir juwmaqlanǵan (bası hám aqrı) momenti menen, yaǵníy, óz táǵdirinde ómir processleriniń xarakterli qásiyetlerin sáwlelendirip arqalı jariqqa shıǵadı». [5.92]

Jazıwshı K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanındağı portret úlgilerin analizley otırıp evolyuciyalıq portretlerdiń kórkem shıǵarmadaǵı áhmiyeti haqqında tómendegishe pikirlerdi bildiriw múmkin.

Birinshiden, tariyxıy romanlarda bas obrazdıń evolyuciyalıq portretin súwretlew arqalı qaharman yaki prototip haqqında tolıq maǵlıwmatlar usınıladi.

Ekinshiden, hár bir xronologiyalıq basqısh (tuwılıw, oqıw, xızmet etiw, perzent tárbiyalaw, ólim) arqalı súwretlenip atırǵan dáwirdiń hár bir tarawı imkani barınsha áshkaralanadı.

Úshinshiden, bas planda súwretlengen qaharmanniń ómir súriw müddetindegi waqt hám keńislikte xalıqtıń tariyxı, sociallıq turmısı kórkem súwretlenedi.

Jazıwshı K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanında portretlerdiń jasaliw ózgesheligin úyrene otırıp, onıń ózine tán bolǵan stili bar ekenligi anıqlandi. Onıń portretlerinde statikalıq hám

dinamikalıq túrleriniń sintezin kóriwimiz mümkin. Sonıń menen birge hár bir portretke qosımsıha tirkewishlik xızmettegi obekt yaki subektti parallel súwretlep syujettiń dawamlılıǵın támiyinlep baratuǵınlıǵı kórinedi.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. Коллектив. Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. (Адабий тарихий жараён). Тошкент. «Фан». 1979. 164-б.
2. Каримов К. Ағабий. Тарийхый роман (I, II китаплар). Нөкис, «Билим» баспасы, 2013-жыл. 476 б.
3. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. М. – Л., 1962, стр.13.
4. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Тошкент. «Ўқитувчи». 1986. 202-б.
5. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Изд. З-ье, исправленное. М., 1966, стр. 92.

ARALLI ÓZBEK HÁM QARAQALPAQ BAQSILARINIŃ DÓRETIWSHILIK BAYLANISI.

*Mahammaddinova Lola
ÓzMKÓMI Nókis filiali oqitiwshısı*

Qaraqalpaq baqsıları menen jaqınnan hám tiǵız qarım-qatnasta bolǵan, toy-merekelerdi birge atqarǵan, Ámiwdáryaniń ayaǵındaǵı «Arallı» dep atalǵan Xorezm ózbekleri baqsıları menen júdá jaqınlıǵın ayriqsha atap ótiw kerek.

Arallı ózbek baqsılarına kóbinese Túrkmen baqsısı Súyew baqsı ustazlıq etken. Arallı ózbekler kún kóris jaǵınan Qaraqalpaqlarǵa kútá jaqıń turadı. Olar kóp zamanlardan berli, qaraqalpaqlar menen irgeles qońsı bolǵan. Arallı ózbeklerdiń baqsıları qaraqalpaq baqsıları uqsap duwtar menen qosıq aytadı.

Arallı ózbekler baqsılarınıń namalarında qaraqalpaq baqsılarınıń namaları menen aralasıp ketken. Arallı ózbek baqsıların: Qaraqalpaq baqsıları dep ataydı. Baqsılar aytatuǵın kóp ǵana qosıqlarǵa, namalarǵa türkmen, ózbek, qaraqalpaq baqsıları ortaq. Túrkmenlerdiń ataqlı baqsısı Súyew baqsı Arallı ózbeklerden kóp shákirtler tayarlaǵan.

Alımlarımızdan T. Adambaeva, Qırıqbay Bayniyazov, Asen. Alımovlar tariyxıı dereklerge tiykarlanıp Súyew baqsını qaraqalpaq baqsısı Gáripniyaz baqsınıń shákirti dep tastıyıqlaydı. Sonday-aq «Eshbay» namasın hám «Kózlerim» atlı muxalles namasınıń da qosıqlarında Gáripniyaz baqsı dóretken dep anıq bayanlamalar beredi.

Súyew baqsı Túrkmenlerdiń «Shawdır», urıwınıń «Bozashı» tiyresinen, xázirgi Tashawız wálayatınıń «Parsı» rayonınıń átirapında tuwılıp ósip kamalǵa kelgen.

Óziniń ayriqsha talanti menen pútkil Xorezmge dańqi jayılǵan Súyew baqsı Túrkmenlerdiń ataqlı baqsısı bolǵan. Sonıń menen birge Xorezmde jasaǵan ózge xalıqlardıń da baqsısı bolıp tanılǵan. Zamanniń ózgeriwi menen jańalıqları tuwıp turiwı arqalı xalıq jırshılarınıń, baqsılarınıń shertetuǵın saz ásbaplarında da ózgerip otırǵan. Xorezmli ózbek baqsılarında burın qobızda bolıp, onıń ornıń sońın ala duwtar basqan, al onnan beri kele duwtardiń ornıń garmon (orısı qobız) basqan.

XX-ásirdıń 20-jilları Hiywalı Sapa sazshi, Enesh sholaq, Urgenshli, Sherazi bala, Shabbazlı Xojaniyaz, garmonshi Tórtkúlli Qoshaqqar, Xojeliden Qutlı qız usaǵan ózbek qosıqshıları, qaraqalpaqlardıń toy-merekelerinde garmon shertip qosıqlar aytqan. Sońın ala garmonnıń ornıń Tar (rubab) áspabin Xorezmli baxshılar, qosıqshılar paydalana baslaǵanın alım atamız Qálli Ayimbetov óziniń «Xalıq danalığı»` kitabında anıq keltirip ótedi.

Qaraqalpaq baqsıları hám de arallı ózbek baqsıları házirgi kúnde de qasında girjekshi hám balamansıları menen duwtar shertip qosıq aytadı.

Ataqlı qaraqalpaq baqsısı Japaq Shamuratov Súyew baqsınıń ómiriniń aqırğı jallarında da Qaraqalpaqstanǵa kelip Ishan qalada (Xalqabadta), Xojelide dástan aytıp úlken toylardı atqarǵanın aytadı.

Sonday-aq akademik A. N. Semeylovich Porsıda 1908-jılı 58 jastaǵı Súyew baqsınıń aytqanın tiňlaǵanın bildiredi. (A. N. Semeylovich «Otchyot o poezdke v Tashkent, Buxaru i Xivu» 1908-god).

Súyew baqsı «Góruǵlı» dástanınıń 12-shaqabin yadtan bilgen hám súyip aytqan. Túrkmen xalqı legendalarında – Súyew baqsını Hiywa xanı shaqırıp alıp «Góruǵlı» dástanın ayttırıp, ózi baspadan shıqqan «Góruǵlı» dástanınıń kitabına qarap otırıp salıstırıp teksergende Súyew baqsı xan alındıa qátelespey aytqan eken» dep ertek qılıp aytadı.

Qaraqalpaqlar arasında Súyew baqsı haqqında tolıp atırǵan ańız-ángimeler, legendalar bar. Mısalı: «Bir toyda Súyew baqsını qaraqalpaq baqsısı Muwsa baqsı menen jarıspaqqı ayttıriptimish, toydiń sońında «Qaysı baqsı jaqsı aytti degende» Súyew baqsı turıp: - Muwsa baqsı mennen jaqsı, sebebi bir duwtar menen ǵana aytıp xalıqqa tamasha berdi, al men bolsam, bul toyda tek duwtar menen ǵana emes, qasımdaǵı girdekshi, balamansıları menen, tolıp atırǵan sazdıń kúshi menen shawqım menen xalıqqa tamasha berdim, men sonlıqtan Muwsa jaqsı aytti» deymen depti.

Súyew baqsı toyarda óziniń 20-laǵan girjekshi, balamansıları Súyew baqsı aytqanda qasında barlıǵı janapayǵa shertip, Súyew baqsını súyemeleytuǵın bolǵan.

Túrkmenstanda Súyew baqsınıń ataqlı shákirtlerinen: Jumamurat baxshı, Balta baxshı, Qappar baxshı (Qambar), Qurban qılısh (1976-1958) baxshılardı hám olardıń shákirtleri sońǵı waqtılardaǵı Balta, Qurat baxshı, Xatisha qız, Esen, Aqshagúl, Tajibay, Tayyar, Tajibay óte baxshıları Súyew baqsınıń jolin dawam etip júrgen baqsılar ekenligin alım Q. Ayimbetov «Xalıq danalığı» kitabında ayraqsha atap ótedi (183-bet).

Súyew baqsı qaraqalpaqlar arasına kóp kelip baqsıshılıq qılǵan. Qaraqalpaqlarda úlken toyarda Súyew baqsını shaqırtıp ayttırıw dástır bolǵan.

Súyew baqsınıń mektebinen shıqqan (taraǵan) baqsılar Orınbay hám Jańabay baqsılar, Japaq baqsınıń atqarıwında da úlken ayırmashılıqlar bar. Japaq baqsı naǵız Súyew baqsınıń jolına aytatuǵın bolsa, Orınbay menen Jańabay baqsılardıń aytıw jolına jergilikli arallı ózbeklerdiń tásırı tiyip bir qansha ózgerislerge ushıraǵanlıǵıń kóriwge boladı. Sonıń menen qatar arallı ózbek baqsıları Orınbay hám Jańabay baqsılardıń repertuarında Japaq baqsınıń repertuarlarında ushıraspaytuǵın namalarda gezlesedi. Mısalıǵa: «Shirwanı qatar», «Shayki shıwar», «Zárletme», «Molla árman», «Sayqal», «Náylermen» h.t.b atamadaǵı namalar kóp.

Orınbay hám Jańabay baqsılar ataqlı Qońıratlı baqsılar, «Arallı ózbek» lerden shıqqan ekenligin aytıp ótiw orınlı boladı. Arallı ózbek baqsılarınıń repertuarlarında, «Gárip ashıq», «Sayatxan Xamra», «Húrlixa-Xamra», «Ashıq Nájep», «Yusup-Axmed», «Góruǵlı» dástanınan, «Qırmandáli», «Bázirgen», «Árep Rayxan» h.t.b dástanları menen birge Nawayınıń, Maqtumqulınıń, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar shayır h.t.b Qaraqalpaq klassik shayirlardiń qosıqlarına salıp namaları óziniń kórkemliliği, baylıǵı jaǵınan qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatı haqqında keńnen túsinik beriwr menen namaların bayıtıp otıradı.

BAZARBAY SEYTAEV POEZYASINDA LIRIKALIQ QAHARMAN OBRAZINIŇ BERILIWI.

(«*Sensiz jasay almaydı ekenmen*» qosıǵı misalında)

Fayzullaeva Sayatxan Uzaqbaevna
Ózbekstan mámlekетlik kórkem óner hám mádeniyat instituti
Nókis filiali oqıtılıwshısı

Lirika tilsiz sezimlerge sóz hám obraz beredi. Olarǵa ayrıqsha ómir baǵışlaydı. Demek lirikalıq shıǵarmanıń mazmuni- subektiń ózi hám ol arqalı ótken hámme jaǵday esaplanadı.

Shayır qolına qálem alar eken, onıń oy qıyalında payda bolǵan ideya, ol aq qaǵazǵa qosıq bolıp túsedı. Ádebiyatshı, Q.Turdibaev, Milliy poeziyamızǵa górezsizlik karsańında kirip kelgen, B.Seytaev, S.Ibragimov, O.Satbaev, B.Genjemuratov, M.Jumanazarova, P.Mırzabaeva, G.Dawletova, G.Nurlepesova hám taǵı basqa da talant iyeleri Milley poeziyamızdıń rańba-rań boyawlar, álwan túrli sóz kesteleri, kórkem obrazlar menen bayıtılıwǵa belgili úles qostı-dep keltiredi miynetinde. [Turdibaev.171]

Şinində, búgingi qaraqalpaq poleziyasında eń belgili qálem terbetip kiyatırǵan shayırlar ishinde B.Seytaevtiń ornı ayrıqsha. Shayirdıń kóplegen kosiqlar toplamı oqıwshılar kewlinnen álle qashan orın aldı. Shayirdıń «Alma gúllegen pasıl» qosıqlar toplamında hár túrli temadaǵı qosıqları orın algan. B.Seytaevtiń qosıqların oqıǵan oqıwshı shayirdıń oy qıyalı sheńberi oǵada keń ekenligin sezedi. Onıń «Sensiz jasay almaydı ekenmen» atlı qosıǵında tómendegishe lirikalık kaharman tolǵanadı:

Bir kúlgeniń janıma zawiq,
Aqıl esim ózińe awıp,
At aylanıp kaziǵın tawıp,
Sensiz jasay almaydı ekenmen. [Seytaev.101-102].

Keltirilgen misalda aşıq qaharman óz súyiklisiniń kulkisi aqıl-esin urlaǵanlıǵın, ol sáwır yarısız jasayalmayıǵınlıǵın aytadı. Lirikalıq kaharman tilinen shayır naqlidan da paydalanıp kórkem sóz döreteledi. Lirikadaǵı sub'ekt kórinislerinen biri, avtordıń kewil keshirmeleri, oy tuyǵıların dálillewshi forma. Lirikalıq qaharman lirikalıq shıǵarmalarda keshirmeleri sáwlelenip atırǵan insan, úlıwma jámiyet ushın qımbatlı sezim hám pikirlerin tasıwshı «insan» dep keltirgen edi, miynetlerinen birinde ilimpaz Izzat Sultan.

Shópshep júrmen suliw sóz bolsa,
Ańsap diydarlasar gez bolsa,
Kimde suliw qara kóz bolsa,
Seni eslep jirlaydı ekenmen. [Seytaev. 101-102-b].

Lirikalıq kaharman qıyalında óz aşığına marjan sózlerden dizip tilleskisi keletuǵınlıǵın, payt-paylap diydarlasar waqt kelse, dep oylayıdı, onın menen gezlesip atırǵan qara kózlerdiń bir uqsaslıǵın izleytuǵın ashık sıpatında kórinedi. Bul qatarlarda saǵınış sezimi haqında sóz boladı. Demek, aşıq qay jerde bolmasın óz yarın izlep oǵan shayırıq keypiyat bere alatuǵınlıǵının aytadı. Lirikalıq kaharmandı tolqınlardırǵan, qayğıga salǵan, zawiqlandırǵan, tinshitqan, ne bolsa, barlıǵı bul qatarlarda óz sáwlesin tapqan. Shayirdıń qosıqlarında sap muhabbat lirikalıq qaharman keshirmesinen oǵada sheber súwretlenedi. Shayır ruwhınıń ańı bir minutlıq keypiyatıń miyvesi bolǵan lirikanıń shıǵarması, shayır ruwhı basqa keypiyatqa baylanıspastan ilgeri qaǵazǵa kóshirilmese, ol joǵaladı, jáne qaytpaydı. [Belinskiy.184]

Poeziyada muhabbatı oǵan sadıqlılıqtı, pák hújdandı ulıǵlawshı qosıqlar kóphshilikti qurayıdı. Shayır B.Seytaevtiń shıǵarmarında muhabbatı sezimi joqarı kóterińlikte jırlandı.

*Hasillar ishinde hasilim,
Sen dep janıp óter ashiğıń,
Alma gulllep turǵan pasılın,
Hesh umita almaydi ekenmen.* [Seytaev.101-102].

Misalda shayır, jas júregi sezimge tolı kaharmannıń, ishki debdewi arqalı jaslığı súwretlenedi. Insan ómiriniń jaslığı báharge megzeydi, qosıqta ashiqtıń sezimi báhar paslı menen parallel turde beriledi. Alma gullep turǵan pasıl, bul ómirdiń eń ájayıp máwriti, quwanishi kóksine siymaǵan ashiqlardıń dawirine uqsatıldı. Shayır biykarǵa bul dáwirdi qosıq qatarlarında keltirip atrıǵan joq, Umitimas demlerdi inam etken waqıt insan ómirinde tánhaliǵınsha qala beredi. Dóretpede muhabbat sezimi kóklerge kóteriledi. Lirikada qollanılǵan sózler ápiwayı bolıwına qaramastan okiwshı kewlinde sırlı sezimlerdi shertip ótedi. Marjan kibi sóz qollanıw shayırkıń jetiskenliginen dárek beredi. Qosıqtı oqıp otırǵanda lirikalıq qaharman tárepinen, «Ómir» degen túsinikke juwap retinde úlken mazmundaǵı táriyp berilip ketedi. Juwmaqlap aytkanda, qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıwına elewli ules qosıp kiyatırǵan shayır sıpatında B. Seytaevtiń «Sensiz jasay almaydı ekenmen» lirikasındaǵı izleniwshilikti, talapshanlıqtı shayırkıń sheberligi dep ańlawǵa boladı. Óytkeni, shayır qosıǵında oqıwshı óz oyı menen jetalmay júrgen sorawlarǵa juwap aladı. Sol ushın da shayırkıń lirikalıq qaharmanı oqıwshılar tárepinen joqarı bahalanadı.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. Turdibaev. Q. Gárezsizlik dáwirindegi Qaraqalpaq poeziyası. Nókis «Qaraqalpaqstan» 2011, 171-b
2. Belinskiy. V.G.Tanlangan asarlar. Toshkent 1955. 184-b
3. Seytaev.B. Alma gúllegen pasıl. «Bilim» 2007, 101-102-b.

РЕЖИССЁР – ТЕАТР КЕЛБЕТИ

Жаббарберген ХОЖАНОВ
ага оқытыуышысы, театр сынышысы

Режиссёр сахна шығармасын жаратыў барысында театрдың барлық компонентлерин бирlestireди ҳәм туýры жолға бағдарлайды. Режиссёр бул мақсетке өзиниң тийкарғы пикирин, идеясын жарықта шығарыў, пьесаның сахналық көриниси үстинде жумыс алып баратуғын дөретиўшилик ансамблди басқарыў арқалы ериседи. Бул процесс профессионаллықты талап етеди. Мине усы профессионаллық режиссёrlық өнериниң раýажланыў процессиндеги шешиўши басқыш болып табылады. Демек режиссер драматургтиң ортага таслаған идеясын өз көз қарасы, өз фантазиясы арқалы бертирип, театр жәмәэтиниң күши менен бир пүтин сахналық шығарма етип жаратып, тамашагөй нәзерине усынады.

Биз бүгін усынданай қыйын да машақатлы кәсипти таңлаған Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрының режиссёры Марқабай Үсеновтың дөретиўшилик хызметлерине тоқтап өтпекшимиз. М.Үсенов театрда «шыға шапқан» жас талант ийелериниң бири. Ол театрдағы дәслепки қәдемин К.Рахмановтың «Жаралы жүреклер» трагедиясындағы Орынбай ролин атқарыўдан баслаған еди. Өзбекстан халық артисти, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, режиссёр Нәжиматдий Аңсатбаев жас актердың атқарыўшылығында айрықша бир шеберлиktи аңlap оны усы ролге мұнәсип деп табады. Жас актер устаздың ҳәр бир көрсетпелерин пукталық пенен орынлап бул ролди көмине келтирип атқарып шықты. Усылай етип жас талант ийесиниң театрда таслаған дәслепки

қәдеми сәтли болды. Буннан кейин оған режиссёрлар жетекши роллерди исенип тапсыра баслады. Баритон дауысқа ийе актер Н.Дәўқараевтың «Алпамыс» музыкалы драмасында Алпамыс, С.Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» музыкалы драмасында Әүез, К.Рахмановтың «Едиге» тарийхый драмасында Едиге, Қ.Мәтмуратовтың «Бердак» музыкалы драмасында Бердак, Қ.Заретдиновтың «Тумарис» операсында Әскер басы, А.Бегимов, Т.Алланазаровлардың «Ғәрип ашық» музыкалы драмасында Ҳәкимзада ўәзир қусаған жигирмадан аслам ҳәр қыйлы роллерди табыслы атқарып шықты.

Актер сахнада дөреткен роллериниң жетисkenликлериine марапатланып кетпеди де, өзин аспанның жетинши қабатында жүргендей сезбеди де. Енди оны «өзим сахналық дөретпе жаратсам» деген ой күндиз-түни жатса-турса мазалайтуғын еди. Ақыры ол режиссура атлы иләхийда дүньяға қәдем таслауға бел байлады. Бул жолда оған Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист режиссёр Сәрсен Узақбергенов устазлық етип жол-жоба көрсетти. Нәтийжеде Қошқар Нарқабылдың «Гул алмаған гөзаллар» спектаклине режиссёрлық етип өзин көрсетти. Устазы менен бирге қойған бириńши спектакли табыслы шықты. Енди М.Усенов режиссурада нық қәдем таслай баслады. К.Рахмановтың «Мухаббат самалы» спектаклинде де режиссер драматургтиң алдыға қойған идеяларын айқын штрихлар арқалы тамашагөйге жеткизе билди. Қарақалпақ театрында режиссураның өлпен самалының есип, театрда устазлар жолы менен барып өз жолын тапқан жаңа режиссёрдың пайда болғанынан дерек бере баслады. Спектакль Ташкент қаласында өткөрілген «Сени жырлаймыз заманлас!» атлы Өзбекстан театрларының республикалық көрик-фестивалында үшинши орынды ийелеўиниң өзи жас режиссёр ушын үлкен жетисkenлик болды. Ал театр менен устазлары болса оның келешегинен үлкен үмит күтеди.

Енди режиссёр өз үстинде тынбай изленип, режиссура дүньясына терең кирип барыўға ҳәрекет еtti. 2018 жылы «Уллы жазыўшы ҳәм мәмлекетлик ғайраткер Шыңғыс Айтматовтың туўылғанының 90 жыллығын кең белгилеў ҳаққында»ғы Президентимиз қарапы қабыл етилди. Жас режиссёр Ш.Айтматов шығармасын қолға алыўға бел байлады. Дәслепкide бул уллы жазыўшының шығармасына қол урыўға жүрексинбей турса да «шешинген суўдан тайынбас» дегендей тәүекел етиўди мақул көрди. Ш.Айтматовтың «Жәмийла» повестин сахнаға арнап өзи инсценировкалады.

Ш.Айтматов шығармалары прозалық усылда жазылған болса да, оларда ҳақыйқый драматургияға тән тәреплери бар. Бул қаһарманлар ҳәрекетлериниң изшиллигинде, мазмун көринисиниң образлы формасында, қаһарманлардағы ҳәрекетли монологларда көзге тасланады. Автордың түснеклері театрға жүдә жақын. Дөретиўши шығармаларына тән өткір сюжет, күшли ишки руўхый ҳәдийселер әдетте сахна шығармасы ушын зәрүр болған компонентлерден есапланады.

Режиссёр Ш.Айтматовтың шығармасын қолға алып, оған инсценировка авторы сыпатында бирқанша өзгертиўлер киргизеди. М.Усенов дөреткен инсценировка повести қайталамайды, бирақ тийкарғы идея сақланып қалынған. Режиссёр повестиң мазмұнын кеңірек көрсетиў ушын өзине тән усылды таңлайды. Персонаждағы айырым узын-узын сөзлер бөлип-бөлип тасланып, оларды драмалық ҳәрекет пенен күшетиўге ҳәрекет етилген. Буннан басқа, ўақыя-хәдийселер бир тегис гүррин өтилместен бир жағдайдан екинши жағдайға алып өтилиў арқалы шығармадағы пүтилник сақланған. Булардың барлығы драмалық ҳәрекетti белгили дәрежеде күшетиўге, шығарманың сахнагөйлигин тәмийнлеўге имкан береди.

Спектакль Садық (артист А.Акимов) пенен Оспанның (артист А.Муратбаев) төбелесинен басланады. Оларды аўылдың жасы үлкени Оразымбет (артист Д.Кудайбергенов) келип арашалайды. Садық бәйгиде Жәмийладан жеңилип қалады, соған ары келип оны алып қашады. Соңлықтан Жәмийла оны жақсы көрмейди. Тийкарғы итибар мухаббат линиясына қаратылады. Мине усы мухаббат линиясына анықлық киргизиў ушын режиссер ўақыяны Оспан менен Садықтың арасындағы қарама-карсылықтан баслайды. Себеби Оспан да Жәмийланы жақсы көреди. Усы аралықта Садық урысқа кетеди. Жәмийланы жақсы көретуғын үшинши бир адам пайда болады. Ол - Данияр (артист Э.Назарымбетов). Енди қарама-қарсылықтар Данияр менен Оспанның арасында жұз бере баслайды. Бул шығармада не ушын Жәмийла (артистка М.Мәмбетмуратова) өзиниң күйеўи бола тура Данияр менен қашып кетеди деген сораў тууылады? Бул жерлери бизиң менталитетимизге тууры келмейди әлбетте. Ал тийкарында Жәмийла менен Садықтың арасында о баста мухаббаттың ушқыны да жұз бермеген. Хақыйқый мухаббат Данияр менен Жәмийланың арасында пайда болып ол лаұлаған жалынға айланады. Соңлықтан Жәмийла мухаббат отына шарпылып, этирапқа көз жумып Данияр менен кетиүгे мәжбүр болады.

Режиссёр шығарманы қолға алған менен Жәмийла ролин кәмине келтирип ойнайтуғын актриса табыў мүшкіл ис болды. Бул роль жас актриса Мийригүл Мәмбетмуратоваға тапсырылғанда гүманланып «бас шайқағанлар» да болды. Бирақ актриса роль үстинде тынбай изленип, мийнет етийиниң арқасында жақсы нәтийжелерге ерисе алды. Ш.Айтматовтың конфликтлери өткір, характерлери күшли. Мине тап усы қәсийетлердин барлығы инсанның сезимлерине бирден тәсир етеди. Театр оларды инсанларға жеткериүде көплеген әхмийетли сүүретлеў қурааларына ийе. Режиссер усы қураалдарды шеберлик пенен өз орнында пайдалана алғаны ушын да бул сахналық шығарманы шығарыўға актерларда қала берсе пүткил театр жәмәэтинде қызығыўшылық артты. Шығарма қаҳарманларының турмысы қаншама драмалық ўақыяларға бай болып, олардағы шадлық хәм куўаныш ҳәп заматта тәшүиш пенен алмасып, гейде үмитсизликке түссе де, тамашагәй барлық ҳәдийселерди дурыс баҳалайды. Сол себептен де бул шығармада алдыға қойылған идеяларды тамашагәйге жеткизиўде театрдың имканиятлары күшли.

Бул жерде Жәмийла менен Сейиттиң бир-бирине болған мұнәсибетлери де тамашагәйлерде қызығыўшылық сезимлерин оятады. Сейит еле «аўзының сарысы» кетпеген жас бозбала, жеңгесине деген ҳұрмети бәлент, бирақ жеңгеси күтилмеген шешим қабыллағанында да оған қарсы шықпайды, бирақ қыймайды. Енди не қылыў керек? Буған Сейит жуўап таба алмайды. Қаҳарман менен бирге тамашагәй де жуўап таба алмайды, ишинен қыйналады. Жәмийла «Сен барлығын түсінесең. Мейли мени жаман көр...бирақ жүрекке буйрық берип болмас екен. Бир күн келип сен мени әлбетте түсінесең. Хош бол». Мине усы Сейит пенен Жәмийланың хошласыў пайтындағы сезимлери кимниң де болса көзине ериксиз жас алдырады. Сейиттиң «Жәмийланың хұжданы пәк, жүргеги таза. Ол өз мухаббатын қәдирледи, тек ғана оны түсимиңиз керек» деген сөзлери менен мухаббат қыссасы тамаланады. Ал тамашагәй мухаббат дүньясына терең шүмген ҳалда қалады. Сейит ролин театрдың жас актеры Дәстан Баймурзаев шеберлик пенен атқарып шыққан. Өзиниң жасынан анағурлым киши жастағы бозбаланың образын жаратыў актердан үлкен шеберликті талап етеди. Актер бул образдың мағызын терең ашып бериў арқалы тамашагәйлердин жүрек төринен жыллы орын ийелеген.

«Жәмийла» спектакли Ташкент қаласында Өзбекстан миллий академиялық драма театры, Мукимий атындағы музыкалы драма театры, Рус академиялық драма театры сахналарында қойылып ташкентли тамашагөйлердин алғысларына сазаўар болды.

ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ МУЗЫКА КӨРКЕМ-ӨНЕРИНИҢ ПАЙДА БОЛЫЎЫ ҲӘМ РАЎАЖЛАНЫЎЫ

Шарафатдин Баўетдинов
4-курс талабасы

Дүнья халықларында көркем өнердин музыка түри ең әййемги дәўирлерден баслап адамзат раўажланыўында айрықша орын ийелеп киятыр. Ол өзиниң жағымлы сести, ырғағы менен инсан руўхиятына шексиз эстетикалық заўық бағышлайды. Инсанды алыс қыяллар ҳәм сезимлер жетегине алып кетеди.

Қарақалпақ халқы да өзиниң көп әсирлик тарийхый раўажланыў басқышында музыкаға айрықша ҳұрмет ҳәм итибар менен қараған. Халық арасында музыка «нама» деген термин менен кең таралған. Нама арқалы үрп-әдет, салт-дәстүрлер әүләдтән әүләдқа жетип, халқымыздың руўхый мәденияттына айланды. Ең кишине нәрестеден баслап, бели бүгилген кексеримизге дейин қуўаныш-қайғысын нама арқалы жеткерди. Бесик жыры, қыз ўзатыў, келин түсириў, сұннет той ҳ.т.б. ойын-заўықлар нама менен ғана өзиниң ҳақыйқый көркемлигине, пайызлылығына, берекетлилигине еристи. Әсиресе, той-тамашаларда атқарылған лирикалық намалар айрықша күшли шеберликті талап етти. Қарақалпақ халқының жыраў, бақсы, сазгерлер музыкалық мәденияттың негизин қурады.

ХХ әсирдин басына дейин қарақалпақ халқының руўхый байлығы әкеден балаға, устаздан шәкиртке, тарийхтан келешекке тек аўызеки түрде өтип турған. Ярым көшпели өмир де халықтың музыкалық дәстүр менен саз әсбапларын, сондай-ақ көркем өнердин айрықша үлгиси ретинде аўызша ҳәм жыраўшылық, бақсышылық өнердин раўажланып қәлиплесиүине өз тәсирин тийгизди.

Дәслепки раўажланыў басқышында халық музыкасы диний ҳәм турмыс-салт, дәстүрий нәсиятты жырлаўға арналған қуран сыпаттында қаралды. Қарақалпақ халқының миллий этнос ретинде қәлиплесиў басқышында жыраўлардың терметолғаўлары көбинесе ата-бабалар дәстүри менен батырлықты, ерлиkti тәриплеўге көп арналған. Қобыз бенен атқарылатуғын жүзге жақын жырлар халық ядында сақланып қалған. Қарақалпақ халқының фольклорында орын алған «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қызы», «Мәспатша» ҳ.т.б. дәстанлардың бизге шекем жетип келийнде музыка өнеринин айрықша орны бар.

Кейинирек пайда болған бақсышылық өнери де өзиниң атқарылыўы ҳәм саз әсбаплары менен халықтың кеүлинен терең орын алған. Гиржек ҳәм аламойнақ дуўтардың сыңғыр сести қарақалпақ музыка мәденияттында жаңа басқышты көрсетип берди. XIX әсир қарақалпақ классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлар да қосық жазыў менен бир қатарда, оларды намаға салып дуўтар жәрдеминде атқарған. Қарақалпақтың Муўса, Ақымбет, Есжан сыйқылы көплеген атақлы бақсылары миллий музыка көркем өнеринде жаңа намалар дөретти. Бул намалардың көркемлиги соншелли, олардың таралыў диапозоны кеңейди ҳәм қәлекен текстке сәйкес келийи менен өзгешеленип турды. Сол дәўирдиң өзинде бақсылар тәрепинен 70 тен зият намалардың атқарылғанлығы белгили. Усындағы бир-бирин тәкирламайтуғын халық намалары өз атлары менен аталады. Мәселен, Сыйперде,

Қаражорға, Дембермес, Адыңнан, Бозатаў, Мухаллес, Ала қайыс, Арыўхан, Бес перде, Жети асырым, Дағлары, Дәрдиннен, Илме Султан, Нар ийдирген, Сайкали налыш, Тарлан, Яғлы баҳар, Теке налыш, Яра яндым, Қара дали, Хош әдес х.т.б. деген белгили халық бақсы намалары бар. Бул намалардың айырымларының дөретиүшиси халық болса, көпшилиги жеке бақсылар таланты арқасында жаралған. Мәселен: «Сен я қал енди», «Жети асырым» намалары Муўса бақсы тәрепинен, «Жаман шығанақ», «Сыйперде», «Бозатаў» намаларын Арзы бақсы, «Бесперде», «Ала қайыс», «Тарлан», «Арыўхан», «Қара жорға», «Торғай» намалары Ақымбет бақсы тәрепинен мийрас болып қалған. Бул ҳаққында Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» (1978), Қ.Мақсетовтың «Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар» (1993), «Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелери» (1996) мийнетлеринде, сондай-ақ, «Қарақалпақ фольклоры»ның 79-томында (2014) сөз етилген.

ХХ әсирге келип, қарақалпақ музыка мәденияты Европа классикалық музыкасы жанрлары менен байыды. Деген менен, миллий музыка өзиниң халықшыллығы менен ажыралып турды ҳәм өз әхмийетин жойтқаны жоқ. Халық арасынан фольклорлық дөретпелерди жыйнаў бойынша шөлкемлестирилген экспедициялар нәтийжесинде халық намалары ҳаққында да көплеген мағлыўматлар жыйналған ҳәм оларды сақлап қалыуда белгili хызмет атқарған. ХХ әсир қарақалпақ саз дауыс ийелери Айымхан Шамуратова, Гүлхан Шеразиева, Арзығұл Атамуратова, Гүлпаршын Сырымбетова, Сулыўхан Мәмбетова, Тамара Дошумова, Ханзада Палўанова х.т.б. атқарыўындағы қосықлардың намалары да миллий музыка көркем өнериниң жемиси есапланады ҳәм усы аты аталған қосықшылар да миллий ыргақ пенен атқарыўға дыққат қаратқан.

Жапақ Шамуратовтың «Әмиүдәрәя», «Гулшырайлы», «Толқын» Әлимжан Халимовтың «Бахтың ашылсын», «Досларым» ариялары, «Қырқ қызы» симфониялық поемасы, Құдайберген Турдықуловтың «Дийдарың сениң», «Достыма», «Бир гүлмен ярым», «Сениң бул дунъяда барлығың», Сапарбай Палўановтың «Келип кет», Аңсатбай Қайратдиновтың «Аўылласларым», «Қәдириң билмес», Гайып Демесиновтың «Сениң дийдарың», «Сағындым», «Сүймейге болмайды», «Қоңыраттың қыздары бар», Ғаний Аманиязовтың «Гөzzал қара көз», «Көрдин бе», «Найманды ярым», «Нама кулип тарларында», Әбдирайим Султановтың «Әй әлип», «Бир перизат», «Бери кел», Кенесбай Абдуллаевтың «Елим бар», «Бизге кел», «Туўған жерге», «Жигирма бесте», Марқабай Жиіемуратовтың «Алтын көл», «Сахра гүли», Нәжиматдин Мухаммеддиновтың «Әжинияз» операсы, «Айжамал» балети, «Қарақалпақстан» атлы кантата, «Қумай көзлим» атлы романс, «Жигитлер-қыздар ойнасын», «Кеүил кеүилден суў ишер», «Яр-яр айтайын», «Дәли жигит», «Орамаллы қызы», Қурбанбай Заретдиновтың «Тумарис» операсы, «Қырық қызы» балети, «Халық ушын», «Бул жер еле зор болады», «Сениң көзлерин», «Дайы қызы», «Үатан», Шарапатдин Паҳратдиновтың «Ассалаўма алейкум», «Бәхәр келди», «Нурлы мәканым», «Қарақалпақ ырғағы», Симфониялық оркестр ушын ойын «Шылпық ырғақлары», Қәдир Ҳилаловтың «Қарақалпағым», «Қарақалпақ перзентимен», «Өзбекстан», «Үатан тәрийпи», «Сезбединбен сен», «Бахыт тилем», Нурназар Қәллибековтың «Болур», «Дәўран болмады», «Қарақалпақстан ҳаққында қосық», «Жаслығым сен мени таслап барасаң», Әжинияз Паҳратдиновтың «Халқым сен дегенде», «Мустақыллық майданынан өткенде», «Дым сағынып кеттим», «Бизин елдин қыздары», «Халқым менен мақтанаман» сыйқылы намалары менен белгили композиторлар өзлериңиң жаратқан басым көпшиликтік намаларын миллий калоритке, симфониялық ҳәм миллий саз-әсбапларға сай түрде жаратты. Сол арқалы миллий

музыка мәдениятының XX әсир ҳәм ҳәзирги дәүирде де раýажланыўына үлкен үлес қосты.

Соңғы жыллары дәстүрий принциплерде бир қатар өзгерислер жүз берип, халық арасында миллий музыкаға деген қызығыўшылықты көтериў мақсетинде жыраў-бақсыларымыз, сондай-ақ композитор ҳәм миллий эстрада қосықшыларымыз белгили халық намаларын трансформация ислеп атқарып шықпақта.

Улыўма алғанда қарақалпақ миллий музыка мәденияты таўсылмас руýхый ғәзийне. Бул ҳаққында терең илимий изертлеў жумыслары алып барылыўы тийис. Сол арқалы ғана кейинги әўлад миллий музыкамызға жаны қумар болып тәрбияланады.

KÓRKEM ÁDEBIYATTA «TEMA» TÚSINIGI

Berdimuratov Jetkerbay Abatbaevich

Ájiniyaz atındaǵı NMPI

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi 1-basqısh magistranti

Elimiz гárezsizlikke eriskennen keyin мámlekетимизде hár bir tarawǵa, sonıń ishinde bilimlendiriw tarawına da ayriqsha diqqat qaratılıp atır. Keleshek áwladtı ruwhıy tärepten kámıl hám jetik insan etip tárbiyalawda kórkem ádebiyattıń ornı óz aldına ekenligin atap ótiwimiz kerek. Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimovtıń “Men shayır hám jazıwshılardı hámme waqtı jamiyettiń aldıńǵı qatarlarında júretuǵın, turmisti baqlap, adamlardıń júreginde, ishki ruwhıy dýnyasında júz berip atırǵan ózgerislerdi tásırlı obrazlar, anıq kórkem boyawlar arqalı sheberlik penen jariqqa shıǵarıp bere alatuǵın, el-jurt ushın kúyip jasaytuǵın pidayı insanlar, dep bilemen,”[Каримов: 8] - dep atap ótkenindey, házirgi kúni ádebiyatta turmıs haqıyqatlıǵın obrazlı sáwlelendirip, uluwma insaniylıq hám global máselelerdi keń jámiyetshiliktiń názerine usınıp, oqıwshını oy-pikir júritiwge iytermeleytuǵın hám milliy ruwh sińdirilgen shıǵarmalar dóretiw hár bir jazıwshı-shayirdıń aldına qoyǵan azamatlıq wazıypasi bolıwı kerek.

Házirgi kúni ádebiy processte gúrriń, novella hám povest janrlarının hár tärepleme rawajlanıwına salmaqlı úlesin qosıp kiyatırǵan jazıwshılardıń, ilimpazlardıń sanı oǵada kóp.

Kórkem shıǵarmada jazıwshı jámiyetlik turmistaǵı, adam táǵdirindegi qanday da bir máselelerdi, problemalardı kóterip shıǵadı. Usı problemalardı qozǵaw arqalı óziniń aytajaq oy-pikirin, yaǵníy ideyasın jariqqa alıp shıǵadı. Sonday-aq, jazıwshı kórkem shıǵarmanı dóretiwdiń barısında belgili bir kózqaraslardı, principlerdi basshılıqqa aladı. Olardı ózi jaratqan obrazlarǵa sińdiredi, yaǵníy, jazıwshı jaratqan kórkem obrazında shıǵarmaniń tema hám ideyası óz sáwleleniwıń tabadı. Demek, kórkem shıǵarmaniń mazmunı tema, ideya hám problemadan turadı. “Tema - kórkem shıǵarmaniń sáwlelendiretuǵın materiyali, syujetlik materiyallar, problema - bul jańa kóterilgen áhmiyetli turmıslıq, jámiyetlik tábiyyiy sonday-aq, jekke adam táǵdirine baylanıslı máseleler. Ideya - usı shıǵarma arqalı avtordıń ózi súwretlep atırǵan waqıyalargá onıń bergen bahaları” [Жәримбетов: 9].

Jazıwshı shıǵarma ushın tema tańlawda, onıń sáwleleniwiniń barlıq täreplerin tolıq kóz aldına keltire almaydı, bálkım temanıń uluwmalıq shegaraların, obrazlı qılıp aytqanda temanıń “tilsiz karta” sıń kóredi. Tema shıǵarmaniń pútkıl mazmunın yemes, tek ǵana sol mazmundı anıqlawǵa hám kórkem talqılawǵa shaqırıwshı belgi.[Султанов: 172]

Hár qanday kórkem shıgarmada tema, ideya hám problema úzliksiz bir-birine baylanışlı. Usı birlikler saqlanǵan jaǵdayda ǵana kórkem shıgarmaniń ideyalıq-tematikalıq jaqtan jetiskenligi kózge taslanadı.

Turmistaǵı aktual máselelerdi, júz bergen jańa qubılıslardı waqtında súwretlep barıw, zamaan talabına say temanı tańlaw qaraqalpaq gúrrińleriniń tiykargı ózegin belgileydi. Jaziwshilarımızdıń házirgi kúngi jetiskenligi de sonda, olar kúndelikli turmistaǵı aktual máselelerdi waqtında kóterip shıgıp, waqıt hám zaman talabına juwap beriwge háreket etip atır.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. Каримов И. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор. Тошкент, «Ўзбекистон», 2009, -Б.8
2. Жәримбетов К. Әдебият теориясы пәнинен лекция текстлери. Нөкис, ҚМУ, 2007, - Б.9.
3. Султанов И. Адабиёт назарияси. Тошкент. «УҚИТУВЧИ», 1986, - Б.172-173.

KÓRKEM-ÓNER HÁM MÁDENIYATTÍN RAWAJLANÍWINDA NEOLOGIZMLERDİN TUTQAN ORNÍ

*Sársenbaev Qonisbay Jaqsılıq ulı
Ájiniyaz atındaǵı NMPI
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi 1-basqısh magistrantı*

Tildiń eń bay, eń qımbatlı ǵáziynesi bolǵan sózlik quram menen qansha tereńirek tanışqan sayın xalqımızdıń ótmishi, barlıq turmısı, tariyxı, ruwxıy dúnyası haqqında keńirek túsinikke iye bolamız. Ásirese, sózlik quramdaǵı neologizm sózler jańa dáwirden sóylep turadı. Sonlıqtan da tildiń sózlik quramındaǵı neologizm sózlerdi izertlew úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı neologizm sózler qatlami xalqımız basıp ótken dáwirlerdiń kórinisin bere alatuǵın bay til faktleri bolıp esaplanadı. Xalıq tilindegi dáwir kórinislerin bere alatuǵın sózlerdi izertlew aktual máselelerdiń biri. Óytkeni, bul arqalı milliy mádeniyatımızdıń eń joqarǵı forması bolǵan ádebiy tildiń rawajlanıwın úyreniw mümkinshilige iye bolamız.

Xalqımız ózligin qayta tanıp, ruwxıy dúnyamızdı bayıtılwda milliy qádriyatlarımızdıń qanshelli áhmiyetke iye ekenligin ańlaǵan búgingi künde neologizm sózlerdi, olardıń mánilerin, qollanılıw ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniw dáwir talabı desek qátelespeymiz.

Sózlik quramda orın algan, passiv jumsalatuǵın, jámiyettiń rawajlanıwı menen neologizm sózler qatarınan orın algan atamalardı úyreniw bahalı miyrasımız bolǵan tildi qásterlep saqlawda úlken áhmiyetke iye.

Tildiń sózlik quramındaǵı qollanılıw órisi keńeyip, qollanılıwǵa kirip atırǵan sózler – neologizm sózlerdi izertlew hám olardı toparlarǵa bólıw boyınsha til iliminde bir qansha miynetlerdiń jazılǵanın kóriwge boladı.

Qazaq ilimpazları S.Keńesbaev, A.Musabaev jámiyetlik belgili bir túsiniklerdi ańlatıp, sońǵı waqtları aktiv qollanılatuǵın sózlerdiń barlıǵın neologizmlerge jatqaradı[Keńesbaev:141].

Professor E.Berdimuratovtıń miynetlerinde neologizm sózlerdiń tariyxı dáwirler dawamında belgili bir túsiniklerdiń atamaları bolıp, keyin jámiyetlik turmistiń rawajlanıwına baylanıslı shıgıp qalǵan bólegin tariyxı sózler, al anaw ya minaw túsinikiń neologizm dep ataydı[Berdimuratov:222].

Til iliminde bunday neologizm sózler qatlamin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Óytkeni,

bul sózler arqalı hár bir dáwirdiń ózine tán belgileri sıpatlanıp turadı. Kóphshilik türkiy xalıqlarında xalıq awızekи dóretpeleriniń til ózgeshelikleri 50-jıllardan baslap hár tárepleme sóz bolǵanın kóremiz.

S.Tursunovtıń miynetinde sózlik quramdaǵı ulıwma qollanılıwshı leksika otızdan aslam tematikalıq toparlarǵa bólinip klassifikaciyalanadi.

Qazaq tilshi ilimpazı J.Bayzakov óz jumısında sózlik quramnıń tariyxıı shıǵısı boyınsha qatlamlarına, sózlerdiń etimologiyasına keń orın bergen [Bayzakov].

Neologizmler – bular tildiń aktiv sózlik qorına kirmegen hám hesh waqıtta da kire almaytuǵın sózler. Olar tilde haqıyqat ózlestirilip, leksikanıń aktiv qorına kirmegenshe neologizm sózleri bolıp esaplanadi.

Neologizm sózleri ulıwma xalıq tárepinen keńnen ózlestirilgen jaydayında ǵana ulıwmalıq leksikanıń toparınan orın aladı.

Tildegi neologizmler: a) ilimiý-texnikalıq ádebiyatlarda; b) kórkem ádebiyatta qollanılıdı; c) kórkem ónerde de qollanılıdı.

Sózlerdiń bir-biri menen birigiwinen payda bolǵan neologizmler tómendegidey usıllar menen jasaladi. Tildegı «jámiyetshilik» sózi jańasha mánide russha «общественность» sóziniń ornına qollanılıwda: **jámiyetshiliktiń** járdemi hám quwatlawı menen miliciya xızmetkerleri ... áshkaraladı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

«Ekonomikalıq birge islesiw», «paxtakesh» t.b. usıǵan usaǵan sózlerdiń sferası keńeyip, mánileri burıngıdan da tereńlesedi. Mısaltı: «Bolgariyanıń Ózbekstan menen ekonomikalıq birge islesowi biziń ekonomikamızdı tez rawajlandırıwdıń kútá iri faktorlarınıń biri bolıp tabıladi («Rabotnichesko delo» gazetası).

Qaraqalpaq tilinde jaqın waqtqa deyin neologizm bolǵan sózler házir ulıwmalıq leksika quramınan orın aldı. Mısalı, baspa sóz, radio, televidenie, kosmonavt t.b.

Bunnan, tildegı neologizmler payda bolıwında sózlerdiń birigip jasalıw qubılısı til faktı ushin zárúrli shárt ekenligi kórinedi.

Qaraqalpaq tiline rus tilinen engen sózler: dispatcher, kreslo, krant, kosinka, magnit t.b. Til leksikasınıń dáslepki rawajlanıw basqıshında bular neologizm sózleri bolıp esaplanıldı. Mısalı: 1. Barjınıń **dispatcheri** jaǵaǵa kóshki tasladı da, paroxodtiń qaytip aylanıp kelip, buksır alıwin kútti (K.Sultanov). 2. ... Tishin birden **kresloden** kóterilip, kabinet ishin aralap júre basladı (A.Bekimbetov). 3. Bir kúni Vera Nikolaevna «ennadiydiń qoları úlken shelek berip, **kranttan** suw ákel dep buyırdı (A.Bekimbetov). 4. **Kosinkasınıń** usı menen kóziniń jasın qurgattı (K.Sultanov). 5. Seniń jolbarıstı tartatuǵın **magnitin** bar ma (Á.Shamuratov).

Joqarıdaǵı mısaltılarda paydalanylǵan rus sózleri dáslep neologizm sózleri formasında, soń ulıwmalıq xarakterge iye boldı. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramına enip, ulıwmalıq leksikaǵa aynaldi.

Leksikadaǵı neologizmelerdi talqılap qaraǵanımızda, olardıń búgingi kúnđegi qollanılıw órisi birdey emesligin kóremiz.

Sonday-aq qaraqalpaq tiline rus tili arqalı basqa Evropa tillerinen kóplegen sózlerdiń kelip kiriwi menen neologizmler sıpatında qaralıp, al búgingi kúnge kelip tilimizde qayta enip, jedel sózlikten orın alıp atırǵan sózler toparin ushiratıwǵa boladı.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. Кеңесбаев С., Мусабаев А. Қазақ тили (лексика, фонетика). Алматы, 1962, 141-150 бб.
2. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, 1968, 222-бет.
3. Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс». АКД. Алма-Ата, 1967.

KINOOPERATORLÍQ KÁSPI TARÍYXÍ

Aziz Asqarov

Ózbekstan mámlekетlik kórkem-óner hám
mádeniyat instituti Nókis filiali

Insan áyemgi zamanlardan-aq kórkem-ónerge ayriqsha mehir menen qaraǵan. Miń jıllar dawamında ol jaqsılıq, erkinlik, ádillik sıyaqlı niyetlerine umtılıp jasaǵan. Sol ármanların geyde taw-taslarǵa súwretlegen bolsa, bazıda ertek, riwayat sıyaqlı xalq awizeki shıgarmalarında sáwlelendirgen. Erteńgi kúnge bolǵan isenim hám usı isenimdi bekemlewshi kórkem-óner, insanǵa ásirler dawamında tek ǵana alǵa umtılıwǵa kúsh baǵışlaǵan. Sonıń ushında kórkem-óner jámiyetdegi barlıq insanlardı qızıqtıradı hám ilhamlandıradı.

1895-jıldır 28-dekabrinde barlıq kórkem-óner túrlerin ózinde birlestirgen halda, jańa sintez kórkem-óner túri sıpatında kino payda boldı. Parijdegi "Grand cafe" jer-tólesinde aǵa-ini Lui hám Ogyust Lyumerler eń birinshi pullı kinoseanstı ótkerdi. Olardıń sol waqittaǵı paydalangan kamerası «kinetoskop» dep atalǵan. Bul waqıya insaniyat tarıyxında úlken burılıs jasadı.

Kino kórkem-óneri ádebiyat, teatr, súretlew kórkem-óneri hám muzika tájribelerin ózine jámlegén halda fotografik kórinis arqalı kórsetiledi. Aǵa-ini Lyumerler bir neshe adamǵa kamera menen islesiwdi úyretip, olardı dúnyanıń túrli ellerine jiberdi. Kinematografiyanıń birinshi qánigesi – kinooperator usilay payda boldı.

Kinooperatorlıq kórkem-óneri búgingi joqarı dárejege birden erisken joq. Uzaq waqt operatorlar dóretiwshi qániyge esaplanbaǵan. Olar rejissyor tárepinen qoyılǵan, xudojnik tárepinen qurılǵan epizodlardı hám ulıwma filimdi kinoplyonkaǵa ápiwayı kóshiriwshi bolǵan. Jıllar dawamında kinooperatorlıq kórkem-óneri ósip, rawajlanıp, bir jerde qozǵalmay túsırıwden, zamanagóy súwretke alıwdıń eń quramalı usulların ózlestiriw dárejesine kóterildi. Zamanagóy kinoda operator ápiwayı texnik jumısshı emes. Ol haqıqıy dóretiwshi sıpatında qáliplesken.

Kino kórkem-óner sıpatında qáliplesiwinde amerikalı kino rejissyor Devid Griffitdiń xızmetleri úlken. Birinshi bolıp, ol iri plan, parallel montaj, keńeytilgen panorama sıyaqlı súwretlew usılların qollaǵan. Sonday-aq, Sergey Ezeynshteyn, Charli Chaplin, Erix Shtrogeym, Karl Dreyer, King Vidor, Rene Kler sıyaqlı dóretiwshiler jáhan kinosınıń rawajlanıwinı salmaqlı úleslerin qosqan.

XX-ásrdıń 1-yarımında komediya xarakterindegi hámde qorqınışlı filimler orın aldı. 1920-jillardan baslap kinoda túrli izleniwler boldı. Máselen, «ekspressionizm», «poetikalıq kino», «sırılı kino», «ashiq kino» hám basqalar. Keyinlew belgili bir tariyxtı hikaya qılwshi filimler kóbeydi. Ursdan keyingi jılları rawajlanǵan mámleketerdiń belgili kinematografistleri islegen filimler, ásirese, Italiya neorealizmi ekran kórkem-óneriniń tikarin payda etti. Aziya, Afrika, Latın Amerikası sıyaqlı materiklerde jańa kinematografiyanıń payda bolıwı, bir qatar Batıs ellerinde ózine tán kinematografik mekteplerdiń rawajlanwı filmlerdiń túrliligin táminledi. Kino kórkem-óneri janr hám usıl tárepten bayıdı.

Birinshi ózbek kinooperatorı Xudoybergan Devonov óziniń birinshi hújjetli-xronikal filmlerinde ózbek xalqınıń ómirin, úrip-ádetlerin, Xorezm kórinislerin sáwlelendirgen. 1924-jılı Buxarada «Buxkino», 1925-jılı Tashkentde «Sharq yulduzi» (1936-jıldan

«Ózbekfilm») kino fabrikasınıń ashılıwı ózbek kino kórkem-ónerine tiykar boldı. «Sharq yulduzi» studiyasına ele kino salasında jaqsı tanılmaǵan rus kinoshılarıń keliwi, olardıń kásiplik tájribesiniń tómenligi, naǵız milliy mazmundaǵı kinolar jaratılwına kesent boldı. Olar jaratqan filmler tek ekzotik xarakterde bolıp, ózbekler ómiri tolıq sáwlelenbes edi. Ózbek háyalları rólin rus aktrisaları atqarıwı nátiyesinde personajlardıń ishki dúnyasın ashıp bere almaǵan.

Máselen: «Ólim minorasi» (rejissyor V. Viskovskiy)

«Musulmon qizi» (rejissyor D. Bassaligo)

«Ikkinci xotin» (rejissyor M. Doronin)

1927-jılı Vaytafon texnologiyası boyınsha jáhande eń birinshi dawıslı kórkem filimi «Djaz qosıqshısı» rejissyor Alan Krosland tárepinen jaratıldı.

1931-jılı Tagefon texnologiyası boyınsha ruslardıń birinshi dawıslı kórkem filimi «Ómirge jollanba» rejissyor Nikolay Ekk tárepinen jaratıldı. Dawıslı kinoniń payda bolıwı ózbek kino kórkem-ónerinde de úlken burılıs jasadı.

1937-jılı birinshi ózbek dawıslı filimi «Qasam» rejissyor A. Usolsev tárepinen jaratıldı. Filimde milliy aktyorlıq mádeniyatı, ózbekler ómiri hám psixologiyası sáwlelendi. Sociyal qarama-qarsılıqlar tikarında qurılǵan dramaturgiya payda boldı.

1935-jılı Jähanniń birinshi reńli filimi «Bekki Sharp» rejissyor Ruben Mamulyan tárepinen jaratıldı. Aradan bir jıl ótip ruslardıń birinshi reńli filimi «Solovey-Solovushko» rejissyor Nikolay Ekk tárepinen jaratıldı.

Ózbek kinosında milliy tematikadaǵı filimler sanı kóbeyip bardı.

Máselen: 1943-jılı «Nasriddin Buxoroda» (rejissyor Ya. Protazanov)

1945-jılı «Tohir va Zuhra» (rejissyor N. Ğaniev)

1947-jılı «Alisher Navoiy» (rejissyor K. Yormatov)

1957-jılı «Qutluǵ qon» (rejissyor L. Fayziyev)

Ózbek kinosında jaslardıń zaman talaplarına jańa kóz-qaras qálidesti, dúnyaǵa poezyalıq názer taslaw imkániyatları payda boldı. Sonıń menen birgelikte jaslar ushın tarbiyalıq áhmiyetge iye bolǵan filimler de ózbek ekran kórkem-ónerinde jańa bir baǵıt bolıp kirip keldi.

Máselen: 1958-jılı «Maftuningman» (rejissyor Y. Ázamov)

1960-jılı «Mahallada duv-duv gap» (rejissyor Sh. Abbosov)

1962-jılı «Sen yetim emassan» (rejissyor Sh. Abbosov)

1968-jılı «Toshkent-non shahri» (rejissyor Sh. Abbosov)

1968-jılı «Ótgan kunlar» (rejissyor Y. Azamov)

Ózbek kinosı dóretiwshileri izlenislerin keńeytiwge, jámiyetde júz berip atırǵan sociyal mashqalalardı taǵıda tereń hám anıq súretlewshi kinolar jaratıwǵa umtildı. Ekran san hám sıpat tárepten jáne bir adım aldıǵa jılıdı, janrlar bolsa mazmuni tárepinen kúsheydi, olardıń túrliligi bayıdı. Bul filimler estetik sıpatınıń joqarılıǵı hám jańa forması menen ajiralıp turdı.

Máselen: 1982-jılı «Suyunchi» (rejissyor M. Abzalov)

1984-jılı «Kelinlar qózǵoloni» (rejissyor M. Abzalov)

1970-jıldını 19-fevralında Özbekstan SSR Ministrler Keňesiniń №45-sanlı buyrıǵına tikarlanıp, «Toshkent xujjatlı va ilmiy-ommabop filmlar studiyası»nın Qaraqalpaqstan filialı sıpatında Nókis qalasında kinostudiya shólkemlestirildi hám sol jıldını 1-aprelinen óz jumısın basladı. Filialdını direktori sıpatında shayır hám dramaturg Jolmurza Aymurzaev, rejissyor sıpatında jas teatitshı Satbay Allanazarov, operator sıpatında Naǵmet Dawqaraev tastıyqlandı. Kinoshilar shólkemi tárepinen jilliq is rejesi islep shıǵılıp, rejede 4 kórkem-filimdi qaraqalpaq tiline awdarıw, “Sovet Qaraqalpağıstanı” kinojurnalınıń 4 sanın hám 2 xújjetli filim jaratılıwı kerek edi. Qoyılǵan talaplar jas kinostudiya ushın qıyın bolsada jilliq reje tolıq orınlандı. Jıldan-jılǵa reje asırılıp barıldı, kinostudiyanıń qániygeler hám kásiplik texnika kólemine bolǵan talabıda joqarıladı. Kinostudiyaǵa qosımsha iskerler hám texnikalar alındı.

1980-jılı kinostudiyanıń jańa imaratı qurıp pitkerildi. Texnik bazasında jańalandı. Bul dáwirde dóretiwshi iskerlerdiń tájribesi asıp, filmleri dıqqatqa túse basladı.

Máselen: «Aralqum» xújjetli filimi 1988-jılı Maxachkala qalasında ótkerilgen tábıyattı asrawǵa baǵıshlanǵan pútkil SSSR xújjetli hám ilmiy filimler, multiplikatsiyalıq filimler hám kinojurnallar konkursında eń jaqsı filim dep tabıldı. «Gum-gum» kórkem filimi 1990-jılı Amerikaniń Sanfrancisko qalasında bolıp ótken kinofestivalda granpridi qolǵa kirgizdi.

1990-jılı «Qaraqalpaqfilm» óz aldına ǵarezsiz kinostudiya sıpatında jumıs basladı. Bul kinostudiya dóretiwshilerine kinonıń túrli jónelislerinde erkin türde filimler jaratıw imkaniyatın berdi. «Qaraqalpaqfilm»niń birinshi filimleri sıpatında «Tıǵın» (rejissyor T.Qalimbetov) «Qaytıw» (rejissyor B.Nızammatdinov) fiilimleri jaratıldı.

2002-jılı «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyası dóretiwshileri ushın júdá áhmietli boldı. M.Nızanovtıń scenarisi tikarında «Ózbekfilm» hám «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyaları birgelikte rejissyor T.Qalimbetovtıń «Tank» kórkem filimin súwretke aldı. Bul «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyası dóretiwshileri tárepinen súwretke alıngan birinshi tolıq metrajlı kórkem filim edi.

2004-jılıdını 16-martında Özbekstan Respublikası Prezidentiniń №PF 3407-sanlı “Kinematografiya tarawın basqarıwdı rawajlandırıw haqqında”ǵı pármanı² qabil etildi hám oǵan tikarlanıp Özbekstandaǵı barlıq kino salasındaǵı mekemelerdiń texnik bazası tolıq jańalandı. Bul dóretiwshilerge jáneде ónimli hám sıpathı is júrgiziw imkaniyatın berdi. Sol jılları túsırılgı T.Qalimbetovtıń «Atbegi», «Qudıq» filimleri Xalqaralıq kinofestivallarda qatnasıp jetiskenlikke eristi.

2006-jılı «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyası tariyxında birinshi márte «Erinshek» atlı multfilim jaratıldı. Jıldan-jılǵa multfilimlerdiń sanı kóbeyip bardı. 2007-jılı «Qasqır hám túlki» 2008-jılı «Saqıy shaxzada».

2008-jılı «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyası ǵarezsiz türde «Urı» tolıq metrajlı kórkem filimin súretke aldı. (rejissyorlar B.Baymurzaev B.Nızammatdinov operator A.Askarov) Buǵan deyingi filimler Tashkentli qánigeler járdeminde túsırılıp, filmlerdi montajlaw hám dawıslastırıw isleri Tashkentde islengen. Birinshi márte filimniń jaratılıw barısı basınan aqırına deyin tolıq «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyası tárepinen ámelge asırıldı.

² “Халқ сўзи” gazetası. 17.03.2004 j. 1-bet.

**КУЛОН МИКРОФОН ТИЗИМЛАРИДАН ФОЙДАЛАНГАН
ХОЛДА САҲНА ОВОЗИ.**

*Адил Замаддинов
ЎзДСМИ Нукус филиал ўқитувчиси*

Қоидага кўра, «театр» сўзи остида спектакль яхши акустикага эга бўлган жуда чиройли бинода тақдим этилади, шу ерда охирги қаторда ҳатто пичирлаш, (албатта, яхши қўйилган актёр пичирлаши) эшитилади. Афсуски, аслида бу расм унчалик мукаммал эмас ва шунинг учун кўпинча театр томошаларини намойиш этишга тўғри келади.

Сўнги йилларда театрларнинг тобора кўпроқ репертуарлари ташкил этилди ва тўғри акустика билан саҳналар етарли бўлмайди. Бундан ташқари, спектакль репертуар театри саҳнасида эмас, балки репетиция асосида ва кейинчалик турли шаҳарларда турли хил жойларда намойиш этилганда, театрлаштирилган репрессия тобора оммалашиб бормоқда. Баъзиде бу театр жойлари, лекин кўпинча маданий уйлар ёки концерт заллари. Қоида, тарикасида, бундай залларда нутқни саҳнадан кучайтирадиган акустика ёқ ва овоз муҳандисининг вазифаси бу хонада ҳаракат қилишни кучайтиришдир. Бундай вазиятда овоз муҳандиси жуда мовил бўлиши керак. Бир шаҳардан бошқасига, бир театрдан бошқасига, кўчиб ўтишда сиз турли муаммоларга дуч келасиз. Бу жуда чуқур саҳна бўлиши мумкин, бу ерда микрофонларни тўхтатиб туриш учун бир ёки иккита одатий режалар ўрнига кўпроқ нарсаларни осиб қўйишингиз керак бўлади. Ёки саёз, аммо жуда кенг саҳна бўлиши мўмкин, шунинг учун сиз суспензиялар режасида учта микрофонни осиб қўйишингиз керак эмас, балки кўпроқ нарсалар. Ва ваъзизда актёрлар ўйнайдиган проссениум ва саҳнанинг қирраси улкан оркестр чуқурлиги билан ажralиб чиқади ва процениумдаги одатдаги конденсатор микрофонлар ўрнига сиз тўплаган микрофонларни қўйишингиз керак бўлади. Ёки шундай ваъзият юзага келадики, ҳар бир санъаткор учун радио микрофонларидан фойдаланиш керак бўлади. Ва ҳар сафар залнинг тонна рангланиши шунчалик фарқ қиласиди, микрофон сигналини тўғрилаш ҳар доим бошқача бўлади.

Қўшимча овоз кушайтирасдан актёрнинг нутқи аниқ ва ақлли тингланиши учун театр зали қандай параметрларга эга бўлиши керак? Бир томошабин ўринидигига тўғри келадиган ҳаво ҳажми 4...5 кубометрни ташкил қилиши керак, залларнинг максимал узунлиги тахминан 24 м, реверерация вақти 0,8 дан 1,4 с гача. Зал режасининг енг мақбул шакли – очилиш бурчаги $10^0 \dots 12^0$ бўлган трапезиодал. Параллел текис сиртларнинг мавжудлиги «жўшқин акс садо», кависли конкав – фокусли товуш хавфини тўғдиради. Залнинг орқа девори шифтга 90 0 ёки ундан пастроқ бурчак билан улашганда, «театр акс садоси» деб аталадиган нарса пайдо бўлиши мумкин - товуш манваи ёналиши бўйича шифтдаги ва девордан тушиш катта кечикиш билан бирга келади. Бундай ҳолда, саҳнадаги актёр унинг овозини сезиларли кечикиш билан эшитади, унга катта ноқулайлик туғдиради.

Бундан ташқари, саҳнанинг устидаги визор ва саҳнанинг ён томонларидағи портал рефлекторлар талаб қилинади, бу эса овознинг биринчи аксини саҳнадан залнинг тубига ёналтиришга имкон беради. Керакли акустик хусисиятларга эга театрлар учун янги бинолар қулрилмайди. Ва агар янги заллар яратилса, демак улар иқтисодий мақсадлар учун кўп мақсадли фойдаланишни англатади. Ва шунинг учун кино ва концерт залларида, кўп мақсадли залларда ёки қурилиш пайтида ҳеч қандай

театр назарда тутилмаган залларда тобора күпроқ театрлар мавжуд. (Айтайлик мен ишлаётган Сатирикон театрининг зали жуда яхши акустик хусусияларга эга, чунки илгари бу кино эди. Бу хонада қатъий тўртбурчаклар шакли бор ва кенглиги билан узайтирилади.) бундай залда ишлаётган овоз муҳандиси, залнинг акустикасининг ўзига хос хусисиятларини ва саҳна тузилишини билган ҳолда, барча театр асарларида ишлайдиган саҳна ҳаракати учун бир нечта товуш схемасини яратиши мумкин ва баъзи ҳолларда индивидуал спектакллар ва режиссё гояларини ишлабчиқаришнинг ўзига хос хусисиятларини ҳисобга олиш керак бўлади. Ва манзара таниш нақшга маълум ўзгаришлар киритади.

Замановий шаҳар маданияти тингловчилар учун қулай овоз даражаси сезиларли даражада ошганига олиб келди. Бунинг сабаби шундаки, йириқ, шаҳарлар «шовқин ифлосланиши» билан ажралиб туради, мос равишда тинглаш мусиқаси ва нутқ даражаси ошиб бормоқда. Борган сари одамлар метрода ёмон наушниклар билан мусиқа тинглашади ва машинада, кўчада ва моторда шовқин чиқариш учун улар радиони баландроқ қилишади. Хўш, рок – концертларда, клубларда ва дискотекалардаги босим даражаси баъзан оғриқ чегарасига яқин....

Буларнинг барчасига театрга яхши акустика билан келган замонавий томошабинлар, актёрларнинг гапларини яхши эшитишига олиб келади. Дарҳақиқат, XIX ва XX аср бошларида ҳамма нарса бошкача эди – кейин машҳур Москва театр театри каби машҳур театрлар қурилди. Чехов, Большой театр, театр. Вахтангов Москвада, Александринская театр ва театрида. Горький ва бошқа театрларнинг яхши акустикаси бор. Бизнинг давримизда бўлгани каби, бундай «Шовқун ифлосланиши» ёқ еди. Шунга кўра, бундай залларнинг табиий ютуқлари ўша пайтдаги одам учун етарли еди. Замонавий режиссёрлар, шунингдек, фон мусиқасини баландроқ қилишни талаб қилмоқдалар ва шу билан бирга ўлар «актёрни мусиқа фонида тингласин» дейишади. Ва шунинг учун тез-тез, хатто яхши акустикаси бўлган театрларда актёрлар субсоникани ташкил қилишлари керак.

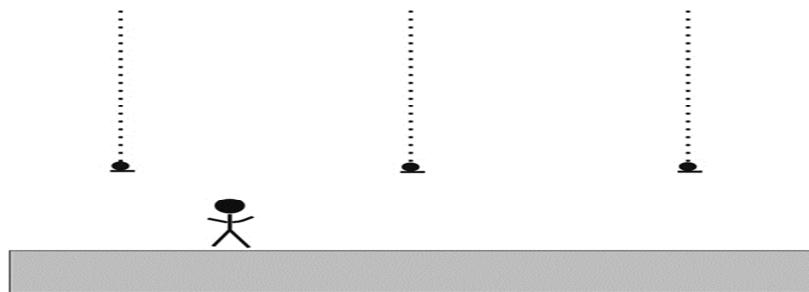
Баъзан субсониканинг мақсади маҳсус эфект яратишидир. Масалан, ҳаракатлар амалга ошириладиган жойнинг муҳитини яратиш: клубда ёки форда, улкан залда ёки узун тор корюдорда. Ёки хил эфектлар ёрдамида мутлақо асосизлик туйғусини яратиш: pitch, chorus, flanger... Ва баъзан драматик томошаларда актёрлар саҳнада жонли ёки электрон асбоблар билан мусиқий рақамлардан фойдаланадилар ва жонли қўшиқ айтадилар, шунингдек минусли саунтрэкта қулашади. Бундай вазиятда албатта актёрларни хам, мусиқачиларни хам кучайтириш керак.

Фаолият кучайтирилганда, енг табиий товушга тўхтатилган микрофонлар тизими ёрдамида эришиш мумкин. Шундай қилиб, биз саҳнадаги овознинг умумий расмини яхшилаган ҳолда, саҳнанинг бутун майдонини тинглаймиз. Бундай ҳолда, залда биз саҳнадаги актёрларнинг тўғридан-тўғри овозини ва саҳнанинг кучайтирилган овозини эшитамиз. Тўғридан-тўғри ва кучайтириладиган сигналларнинг тўғри мувозанати билан сиз жуда табиий товушга эришишингиз мумкин.

Ушбу мақсадлар учун тўхтатилган кардиоид конденсатор микрофонлари ишлатилади, бунда капсула ва преамплификатор бир-биридан беш ёки ундан ортиқ метр масофада жойлашган бўлиб, микрофон залдан камроқ кўриниб туриши учун. Бундай микрофонлар панжара устига ўрнатилади ёки саҳнадан баланд кўтарилади ва юқоридан тушади.

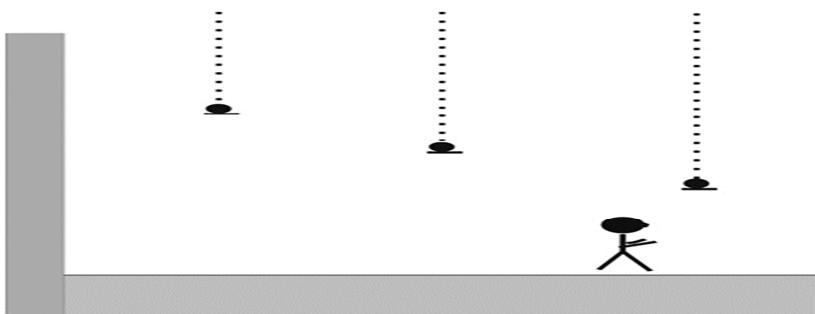
Микрофонлар ўрнатиладиган баландлик аниқ вазифаларга, кенглиги ва чуқурлигига боғлиқ. Тахминан микрофонни ўлчаш намунаси саҳнанинг чуқурлигига қараб икки ёки учта режадан иборат. Ҳар бир режада учта микрофон мавжуд.

Микрофонларининг биринчи режаси актёрнинг бошидан тахминан 1 ... 1,5 метр баландлиқда тўхтатилиши керак. Аниқ баландликни қулоқ билан аниқлаш мумкин. Сиз актёрни бир микрофондан иккинчисига ўтказишда микрофондан узоқлашиш / яқинлашиш таъсири бўлмаслигига эътибор беришингиз керак. Бу микрофонларининг баландлиги ва уларнинг орасидаги масофа билан бошқарилади. Микрофонлар сони учдан бешгача ўзгариши мумкин. (1-расм) Кўпинча учта микрофон олдинги овозни тинглаш учун етарли. Аммо, агар саҳна кенг бўлса, олд томонга бешта микрофонни осиб қўйиш тавсия этилади.

Шакл 1. Ўрнатиладиган учта маржонли микрофон (саҳнанинг олдинги кўриниши)

Орқа фонда микрофон. Микрофонларининг орқа томони саҳнанинг марказий чизигида чуқурлиқда тўхтатилиши керак. Кўпинча фонда учта микрофон, баъзида иккитаси етарли. Аммо иккинчи вариант камроқ афзалроқdir, чунки биз саҳнанинг марказини ёқотишимиз мумкин, бу кўпинша саҳна созламаларида енг кўп ишлатиладиган нуқта. Фоннинг баландлиги олдинги баландлиқдан фарқ қилиши керак. (2-расм) фон микрофонлари овозида саҳнанинг акс эттирилган сигнали актёрларнинг бевосита нутқ сигналидан устун бўлиши керак. Ушбу мувошнатни кузатиш, залда бўлган томошабин овозни табиий равишда қабул қилиши учун сақланиши керак. Охир оқибат, агар актёрлар саҳнанинг тубиги ўтсалар, уларни яқинроқ тинглаш гайритабиий бўлар эди. Ушбу мувозанат сиз нутқнинг сезувчанглиги пасаймаслигини ҳам таъминлашингиз керак.

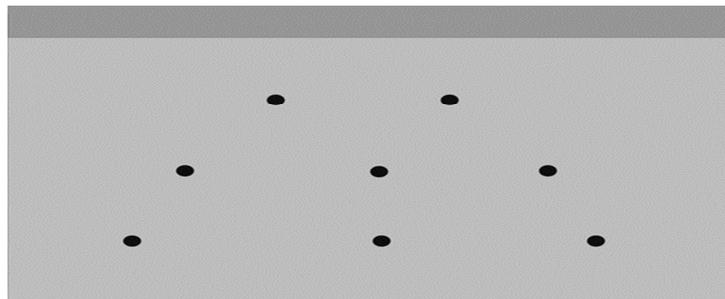

Шакл.2 Ҳар қил баландликтаги тўхтатилган микрофонларининг учта режаси (ён томондаги кўриниши).

Учинчи ташқи план. Учинчи тўхтатиб туриш режаси, агар спектакл чуқур саҳнада бўлиб, саҳнанинг бутун майдони қатнашса, зарурдир. Бундай ҳолда иккита ёки ҳатто битта микрофон етарли. Шунга кўра, микрофонлар фон микрофонларидан

ҳам юқори түхтатилади (2-расм). Бу товуш манбасини чукурлиқда ҳаракатлантириш таъсирини таъминлаш учун керак.

Бундан ташқари, бизнинг мақсадимиз актёрлик нутқини кучайтириш ва залда унинг сезгирилигини ошириш эканлигини ҳисобга олиш керак, шунинг учун сиз ушбу вазифага асосланган иккинчи ва учинчи режали микрофонларининг баландлигини назорат қилишингиз керак. Кейин биз юкорида тавсифланган схемадан узоклашамиз ва саҳнадаги бўш жойни тўлдирмасдан камроқ микрофонлар билан ишлашимиз мумкин.

Шакл. 3 Микрофондан ташқарида учта режа (юқори кўриниш)

Қоида тариқасида, режиссёrlар ва саҳна дизайннерлари түхтатилган микрофонларининг кўринишини ёқтирамайди, шунинг учун сиз муросага келишингиз керак. Саҳна саҳналари (ўйин нуқталари0, қоида тариқасида, манзарага боғлиқ. Уларни ҳисобга олган ҳолда, баъзида саҳнада түхталиган микрофонлар сонини камайтириш керак бўлади.

DAWIS DAREJESI HAM DINAMIK DIAPAZONI

*Erpolat Bekbosinov
ÓzMKÓMI Nókis filiali talabasi*

Dawis tebrenisleri energiyani atirapdagи kosmosga chigaradi. Dawis tebrenislerinin' tarqaliw jo'nalisine perpendikulyar jaylasqan 1 m² maydannan sekundina o'tetug'in dawis energiyasina dawistin' intensivligi (kushi) delinedi.

A'piwayi sa'wbetti alip baratug'in bolsaq energiya ag'imi shama menen 10 mkVtni payda etedi. En' ba'lent skripka dawisinin' ku'shi 60 mkVt, organ dawisinin' ku'shi bolsa 140 dan 3200 mkVge sheken boladi. Bir adam dawisti juda ken' diapazonda (intensivlikde) esitedi. usi diapazong'a mas jaziwlar qunliliqlarinan biri bul esitiwdin' standart shegarasi - 1000 Gts chastotali harmonik dawis chastotasi tebreniwi natijesinde payda bolgan dawis basiminin'ortasha kolemi, ortasha esitiw sezgirligi bar adam tarepinen derlik esitilmeydi. Esitiw darejesi Isv0 = 10-12 Vt / m² yaki dawis basimi p_{vos} = 2CH10-5 Pa ga ten'. Joqari shegara Izv kolemleri menen belgilenedi. maksimal = 1 Vt / m² yaki p_{zv}. maksimal = 20 Pa. Bunday joqari dawisti sezgenda, adam awiriwdi sezedi. Dawis basiminin' standart esitiw balentliginen sezilerli darejede asip ketkende, sezgirlik ko'lemi p_{zv} dawis basimi amplitudasina emes, balki p_{zv} / p_{zv0} den kore logarifmine baylanisli boladi Sol sebepli, dawis basimi ham dawis intensivligi, adette, esitiliw standart ha'ddine qaraganda detsibel (dB) din' logaritmik birliklerinde bahalanadi.

Dawis basiminin' uliwma esitiw shegarasidan awiriw shegarasina o'zgeriw diapazoni 90 dB dan 130 dB ge shekem bolg'an turli chastotalar ushin.

Eger adamnin' qulag'i bir waqittin' o'zinde turli dawislarnin' eki yaki onnan artiq tovusin sezse, balentirek dawis pa's dawislardi shigarip taslaydi (jutadi). Dawislardi

maskalaw dep atalatugin narse bar bolip ha'm de qulaq tek g'ana birewin, balentirek dawisti sezedi. Balent dawis qulag'ina tuskeninen son', zayip dawislardi esitiw qabilet paseyedi. sol qabilet esitiwdin' maslasiwi dep ataladi.

Solay etip, esitiw darejesi jan-jaqlama tinlaw sharayatlarina baylanisli: tim-tiris halda yaki shawqim foninda (yaki basqa shawqimli dawis). Basqa jagdayda, esitiw bosagasi ko'teriledi. Bul shawqim paydali signaldi jasirip atirganin ko'rsetedi.

Adamnin' esitiw sistemasinda ma'lim bir inertia bar: dawistin' payda bo'liwi sezimi, sonon' menen birge onin' tamam boliwi darhal payda bolmaydi.

Audio signal tosattan bolatug'in jag'day. Onin' akustik yaki elektr qasietleri waqt o'towi menen doimiy ravishta o'zgerib turadi. Usi tartipsizlik amelge asiriwda tosattan o'zgerislerdi ku'zetib bariwg'a ha'reket qiliw juda' ko'p ma'nige iye bolmag'an faoliyatdir. Onin' ullilig'in buziw, og'an determinizmnin' qasietlerin beriw ushin siz audio signal da'rejesi kibi ortasha ko'rsetkishlerden paydalaniwin'iz mu'mkin.

Dawis signalinin' darejesi ma'lim bir waqitda signaldi su'wretleydi ha'm dawisli signal kushleniwinin' alding'i dawiri dawaminda durislang'an ham ortasha bolg'an desibellerde ifodalanadi.

Dawis signalinin' dinamik diapazoni degende, maksimal dawis basiminin' minimal yaki mas keletug'in voltaj nisbati tu'siniledi. Usi ta'riypte qanday basim ha'm ku'shleniw maksimal ha'm minimal dep esaplaniwi haqqinda mag'liwmat joq. Ba'lkim usinin' ushin usi ta'rizde aniqlang'an signaldin' dinamik diapazoni nazariy dep atalg'an. Sonin' menen birge audio signaldin' dinamik diapazoni jeterliginshe uzaq waqt dawaminda maksimal ha'm minimal darejeler ortasindag'i parq sipatinda eksperimental rawishde aniqlaniwi mu'mkin. Usi tanlang'an o'lshew waqtinda ha'm dareje o'lshegish turine baylanisli.

A'sbaplar ja'rdeminde o'lshenetug'in har qiyli tu'rdegi muzikali ha'm dawisli akustik signallarinin' dinamik diapazoni, ortasha:

- simfonik orkestr ushin 80 dB
- xor ushin 45 dB
- pop muzika ha'm vokalistler ushin 35 dB
- dawis sazlawshilar ushin 25 dB

Jazip aliwda da'rejeler sazlanowi kerek. Bul negizgi (islew berilmegen) signallardin' ko'binese u'lken dinamik diapazonga iye boliwi menen tariyplened(misali , simfonik muzika ushin 80 dB qa shekem) ha'm u'yde audio dasturler shaması 40 dB aralig'inda tin'lanadi.

Qolda sazlawdin' o'zine say bir naqulaylig'i bar. Dawis muhandisining juwab waqtı shama menen 2 sekundti quraydi , ha'tte ol kompozitsiyanin' esabi aldinnan bilse de. Bul har eki jo'neliste de 4 dB shekem bolg'an muzika dasturlerin maksimal da'rejede saqlawda qatege alib keledi.

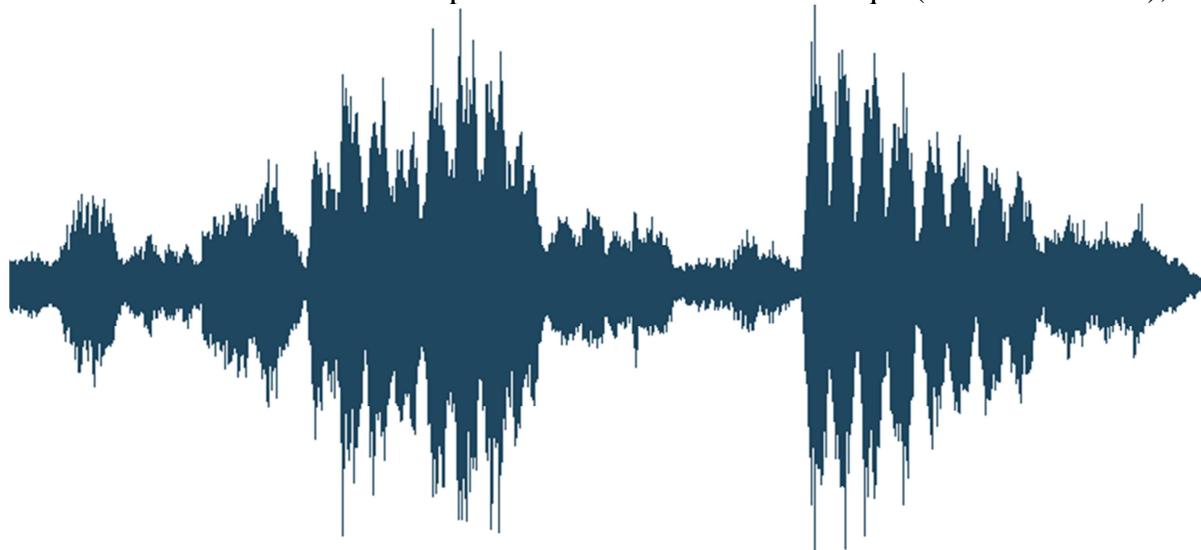
Kusheytiqishler, karnaylar ha'm adamnin' qulaqlari dawis signalinin' amplituda keskin o'zgeriwi natijesinda hadden tisqari jukleniwden qorg'alg'an boliwi kerek signaldi amplituda sheklew ushin.

Signaldin' dinamik diapazoni jazib aliw, kusheytiqw ha'm uzatiw moslamalarining dinamik diapazonina mas keliwi kerek.

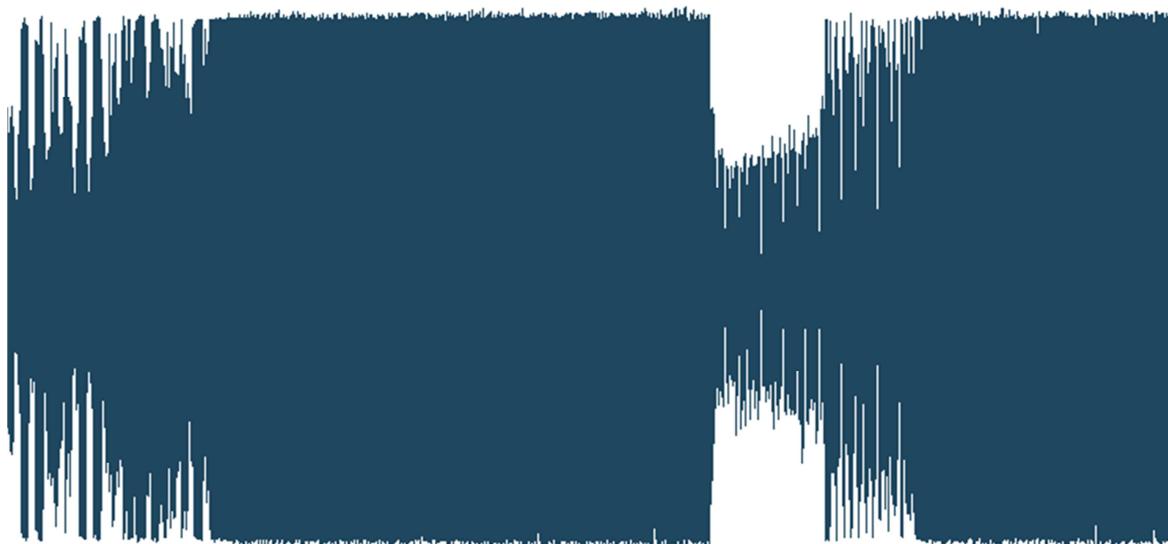
FM radio stantsiyalarin ko'beytiriw ushin audio signaldin' dinamik diapazoni siqilgan boliwi kerek. Toqtaw waqtinda shawqim da'rejesin paseytiriw ushin dinamik diapazondi ko'beytiriw maqsetge muwapiq.

Aqir-aqibet moda insan faoliyatining ba'rshe sohalarida, usi jumladan jaziwda o'z sha'rt-sharayatlarina qarab, zamanago'y muzikanin' bay, zich dawisin talap qiladi, bug'an dinamik doirasini keskin taraytiriw arqali erisiledi.

S. Raxmaninovtin' "Aleko" operasinan bo'lekshe dawis tolqin (ko'lem konverti),

ha'm zamanago'y ayaq oyini muzikasi.

Klassik muzikada nuances a'hmiyetli bolip esaplanadi, ayaq oyin muzikasi "kushli" boliwi kerek.

Bul signallardi avtoatik qayta islew maslamalarinan paydalaniw zaru'rlogin bildiredi.

KINODAĞI AVTOR MUZIKASI

*Islam Qidirbaev, Qurbaniyazov Rufat
ÓzMKÓMI Nókis filiali talabalari*

Radio, televidenie, kino, sonıń menen birge, konsert zallari hám klublarda hár kúni esitiletugın kóplegen Muzikaliq dóretpelerdiń keń tarqalıwı, aqır-aqibetde, kóplegen muzika tálım mekemeleri, barlıq múmkin bolǵan qóllanbalar adamlardıń Muzikaliq rawajlanıwinıń ortasha dárejesi hár jılı asıp barmaqta.

Búgingi kúnde, tez - tez muzika menen baylanısı joq tiykargı kásip adamlardı kútip-shípakerler hám jumısshilar, injenerler yamasa awıl xojalığı xızmetkerleri, lekin muzika, qosıq ushın muhabbat, xalıq jırlaw olardı belgili muzikashılar, kompozitorlar etdi.

Hawesker kino -háweskerlik kórkem óneri, ol jaǵdayda kóplegen insan qábiletleri óz ańlatpasın tabadı. Kóbinese háwesker lentalarda qosıqlar, sózler hám muzıkalar avtorlar tárepinen jazılǵan hám derlik mudamı bul filmdi jáne de qızıqlı, mazmunli hám janlı etedi.

Filmniń muzikası insan aqli tárepinen mexanik túrde emes, bálki magnit lentaga ornatılǵanı sıyaqlı emes. Kompozitor óz dóretpelerine kirgizgen pikirler hám ishki-sezimler tínlawshıǵa juwap beredi, muzikanıń ulıwmalastırılǵan suwretleri aniqlanadı onıń sanasında. Kinofilmniń Muzıkaliq sheshimine qaray, kino tamashagóyiniń fantaziyası olardı ilgeri kórilgen hám tájiriybeli kisiler menen baylaydi hám ekran háreketine ótkeredi. Kino gúrriń menen birlestirilgen muzika hár bir tamashagóydiń jeke dúnyası menen óz-ara baylanısla bolǵan hám hár qıylı reaktsiyaǵa sebep bolǵan arnawlı suwretler hám keyipkerlerdi jaratadı.

Muzıkaliq filmlerdi jaratıwdı qarar etken kisi ushın, ádetde, insanniń estetik ta'mi menen baylanıslı bolǵan jeke Muzıkaliq ta'mi, onıń gózzallıǵın, hár orında iste, kúndelik turmısda, tábiyat gózzallıǵın kóriw hám qádirlew qábileti úlken áhmiyetke iye. Insanniń dúnyaǵa kóz qarası, onıń intellektuallıq dárejesi, etikalıq printspları, turmis tájiriybesi, hulqi, assotsiatsiyalardi shólkemlestiriw qábileti-bulardıń barlıǵı onıń jeke támin belgileydi.

Film ushın muzika jazıw, kompozitor pútkil jumistiń muzıkaliq talqinini, onıń tiykarǵı ideyasın hám aktyorlardıń minez hulqin jaratadı hám Muzıkaliq harakteristika ga unamlı, ga unamsız film qaharmanları bolıwı múmkin. Dúnyanıń jetekshi ideyaları gúresinde muzika saldamlı qurallardan biri bolıp tabıladı jáne bul mudamı kino dóretiwshileri tárepinen kórip shıǵılıwı kerek.

Muzıkaliq qarar, birinshi náwbette, filmniń janrı menen belgilenedi; jumistiń filosofiyalıq kontseptsiyası, onıń ideyası kompozitorǵa dóretiwshilik izertlewlerdiń baǵdarın usınıs etedi. Eger muzika filmge qosılsa, onıń háreketi hám rawajlanıwı, ótiw hám pauzalar sezimiý semantik logikadan kelip chiqsa, ol tábiy hám organik tárzde qabil etiledi. Al, Muzıkaliq tema yamasa jeke suwretlerdiń ańlatpası qashannan berli skriptte usınıs etilgen. Eger bunday bolmasa, filmniń avtorları skriptti úyreniw muzıkaliq tiykardı belgileydi, muzıkaliq temalardı, muzıkaliq ayriqshalıqlardı tabadı, leitmotivti aniqlaydı. Avtordıń pozitsiyasi hám kórkem izertlew temasın túsiniw mazmunli qurallardı tańlaw hám materiallardı shólkemlestiriw sistemasin belgileydi. Muzika, álbette, kórkem suwretlerdiń pútkil sistemاسına muwapiq sheshiw hám film teması ańlatıwı kerek.

MUZIKA ÚYRENIW

*Islam Qıdrbaev, Jaqsibaev Salamat
ÓzMKÓMI Nókis filiali talabalari*

Insandı zamanagóy kino kórkem ónerine tartıw, súwret, poeziya, skulptura sıyaqlı basqa kórkem óner dóretpeleri menen tanıspastán oyda sawlelendire almaydı hám, álbette, muzikaǵa, onıń nızamlarına, ańlatpalı qurallar hám múmkinshiliklerge májburiy túrde erisip bolmaydi. Muzıkaliq dizaynda tabıslı islew ushın, adam buǵan tayın bolıwı kerek: Muzıkaliq esitiw qábileti, bir Muzıkaliq ta'mge iye boliw. Eger kinorejissyor birinshi náwbette súwretke alıngan hám ornatılǵan filmdi lenta jazıwchisi yamasa oyınsıhi tárepinen atqarıw muzika menen ańlatpalasa jumistiń tabısı ushın ol Muzıkaliq bilimlerge zárur, sebebi ol kerek boladı - Muzıkaliq bilimlerdi tańlaw, ustalık menen, olardı tuwrı dúziw, semantik hám sezimiý aktsentlerdi aniqlaw kerek.

Eger muzıkadan paydalangan halda saldamlı film oylap tabilsa, sahnaniń dramatik hám sezimiý tiykarları, eger skripka muzika tiliniń kórsetilgenligin, muzıkadan filmniń

tiykarǵı kontseptsiyası retinde paydalaniwdı názerde tutsa, ol jaǵdayda zárúr, saldamlı bilim hám muzıka túsinigi kerek.

Kinoshilar arasında Muzıkalıq tálimge iye bolǵan, Muzıkalıq ásbap -úskeneler menen shuǵıllanatuǵın hám muzıka menen shuǵıllanatuǵın tayin, olar ushın dawıslı muzıka filmin jaratiw boyinsha jumıslar kóp tárepten ápiwaylastırıldı. Biz olardıń pikirlerinde biz orta kinorejissıyyorga, yaǵníy arnawlı Muzıkalıq tálimge iye bolmaǵan, lekin muzıkanı tuwrı túsiniw hám túsiniw salasında arnawlı bir tálimge iye bolǵan shaxsqa itibar qaratamız.

Muzıkalıq óz-ózin tárbiyalaw salasındaǵı ayırm häreketler arnawlı bir dárejede járdem beriwi múmkin. Eń keregi, árman. Eger qandayda bir kisi óz filminde bul yamasa basqa muzıkanı esitiwdi qalese, ol jaǵdayda ol Muzıkalıq qábiletlerge iye, eger birinshi áwmetsizlikler onıń taqatın buzbasa, keleshekte onıń bilimlerin rawajlanlantırısa, ol jaqsı dawıslı filmler jaratiwı múmkin.

Háwesker filmde qanday, qashan hám qanday muzıka isletiw jáne onıń roli qanday bolıwına qaramastan, avtorlar hár qıylı. Filmniń muzıkası hám basqa dawıslı komponentler, sonıń menen birge, onıń pútkil vizual qatarı, onıń qurılısı hám barlıq semantik hám emotsional aǵzalari, materiallarga salıstırǵanda avtorlıq munasábetin ańlatadı jáne bul ásirese, háwesker avtorlarda júdá qımbat. Uqıptıń ayriqshaliǵı mudamı standartlardan waz keshiw, markalardan shaǵılısıw menen ańlatpalanadı. Filmniń muzıka yamasa shawqım, tekst hám basqa strukturalıq bólimlerin tańlaw menen tabis hám uqıpsızlıq máselesi, usı filmdi islep shıǵaratuǵın auditoriya onı qabil etedi yamasa biykar etedi, tastıyıqlaydı yamasa shubha menen juwap beredi, onıń tańlanıwin ańlatadı yamasa bıyparq qaladı.

Bunnan tısqarı, avtorlar da qararlardıń ob'ektivligine ilayıq bolıwı kerek. Óz áwmetsizliklerin sıń bahalab, olar filmnen filmge óz támin jaqsılaydı. Óz jumısların salıstırıwda basqa avtorlardıń dóretpeleri hám olardıń aldıńǵı dóretpeleri jumıslar professional uqıp, dóretiwhilik individualılıq hám geyde uqıp payda bolıwı múmkin.

Háwesker filmniń Muzıkalıq sheshimi haqqında sóylegende, siz avtordıń Muzıkalıq ta'mine itibar qaratiwińız kerek. Usı tarawdaǵı hár qanday usınıslar iqtıyatlılıq penen beriliwi kerek. Ótken jıllardaǵı muzıkahılar oylantıratuǵın tariyx dawamında suwretlengen kino muzıkaǵa úlken kinematik iskerlikti beriwge häreket etdi, biraq olardıń iskerligin sistemalastırıwǵa urınıslar tek tayın (hár bir jumıs ushın saylangan) dóretpelerden, yaǵníy shablonnan paydalaniwǵa alıp keldi jańa kórkem ónerdiń maqsetlerine hesh qanday juwap bere almaytuǵın Muzıkalıq dizayn. Illustratordan ayriqsha bolıp esaplanıw, kinorejissıyyor-filmniń jaratiwshısı, onıń rejesiniń avtorı, dawıslı kino kórkem óneri jáne onıń ayriqsha qásiyetlerin túsiniw máselelerinde júdá quramalı adam. Filmniń ózi tárepinen súwretke alıngan hám ornatılǵan filmniń dawısını esitip, kinorejissıyyor biledi, ishkki-sezimler hám pikirler payda bolıwı kerek yamasa muzıka qanday vizual tásirler muzıka menen kúsheytirıliwi yamasa kerisinshe, fongá ótiwi kerekligin aytip, suwrettiń Muzıkalıq ańlatpa etiliwine jol ashıp beredi. Film avtorınıń iqtıyarına muzıkadın tısqarı basqa kóplegen dawıslı qurallar ámeldegi hám bunnan aldın ilgeri aytılganiday, hesh qanday shawqım yamasa replikatsiya joq ekenligin tolkıriw kerek emes. Muzıka kino jaratiliwiniń avtorlıq pikirin ańlatıwdıń haqıqıy kórkem quralı boldı.

Muzıka tilinde pikir hám sezim-sezimlerdi ańlatıw múmkınhılıkleri sheklengen emes, biraq filmlerdi jırlaw; kinorejissıyyor onı iqtıyatlılıq penen hám qolaylı isletiw kerekligin este saqlawi kerek. Tiykargı Muzıkalıq temanı tańlaw hám rawajlandırıwdıń, ayırm bólimlerdegi muzıka dawıslılıqtıń anıq ólshevı pútkil jumıstıń kórkem pazyletlerin anıqlaydı.

MUZIKA

*Islam Qidirbaev, Maxammetsheripova Orazgúl
ÓzMKÓMI Nókis filiali talabalari*

Muzikaliq kontseptsiya, filmdegi muzikanıń tábiyatı kino óndiris hám tuwrıdan-tuwrı joybarlaw ideyası menen belgilenedi. Muzika filmde zárúrlı wazıypalardı atqaradı: pútkil kórinis hám bólek epizodlar zárúr sezim reńlerge iye, jumistiń tiykarǵı pikirleri hám tiykarǵı ideyasın ashıp beredi, kóriniske avtordıń munasábetin beredi.

“Kinolarda muzıka, ramka menen, keyin sóz benen, keyin montaj sisteması menen ózara baylanıсады, keyin hámme menen birge jańa funktsiyalarǵa iye boladı hám usı waqıtta, tiykarinan, onı muzıkadan ózbetinshe kórkem óner retinde ajıratıp turatuǵın jańa pazıyletlerge iye boladı”

Usı tariyp kino avtorın filmniń barlıq dawıslı sistemasiń tolıq ustası hám birinshi náwbette muzıka dep esaplaw ushın tiykar bolıp xızmet etetuǵın hám oǵan janrdıń rejesine sáykes keletuǵın hár qanday muzikanı, atqarıwdaǵı hár qanday dawıstı hám avtordıń pútkil jumısınıń rekord birliginde ózin oylaytuǵın formada tartıw másalessin sheshiwge múmkinshilik beredi.

Kinoda muzıkadan paydalaniw dawıs beriw dáwirinde baslangan. Sessiz lentalardıń dawıslı ańlatılıwına bolǵan mútajlik geyde hám sap texnikaliq sebepler (mísalı, proektsion apparattıń shawqımin bastırıw) hár qıylı dawıslı qurallar hám birinshi náwbette muzikanıń kinofilminde qatnasıw zárúrligine sebep boldı. Dáslepki basqıshda film tıñış bolıp qaldı hám tek kórsetiw waqtında onıń dawısı yamasa mexanik qurallar (Gramophone, pianola, fisgarmoniya) yamasa seans dawamında muzıka atqariwshılar tuwrıdan-tuwrı atqarǵan.

Muzikaliq kino tamashası geyde ansambllerdiń pútkil orkestrleri tárepinen de ámelge asırıldı, lekin kóbinese pianistler tárepinen olar keyinirek illyustratorlar dep ataldi. Olar, ádetde, arnawlı bir programmaǵa muwapiq dúzilgen ekspoziciya programması menen improvizatsiya etiw principi tiykarında islegen. Hár bir film ushın Muzikaliq qosıq jobası dúzildi, ol bir yamasa bir neshe tiykarǵı temalar (belgiler yamasa waqıyalardıń muzikaliq qásiyetleri) kino iskerligi dawamında, tákirarlanıwshı, muzikaliq suwretlerge aylandırılıp, miynettiń tiykarǵı muzikaliq temasın jaratti. Sonday etip, birinshi ret Muzikaliq teatr hám filmniń ashılıw ideyası payda boldı. Kompilyaciya muzikasınan tısqarı, illyustratorlar tárepinen jaratılǵan original muzıka kóbinese isletilgen. Film dawamında Muzikaliq improvizatsiya islew uqıplı muzıkantlar tárepinen keń tarqalǵan.

Pianistler ushın suwretleytuǵın qóllanba, hám kinoseans waqtında orkestrler menen islegen dirijyorlar ushın hár qıylı jaǵdaylar ushın usınıs etilgen dóretpeler kompleksi bar edi. Tábiyǵiy apatlар, adamlardıń tájiriybeleri hám t.b sıyaqlı tıñış filmlerde sáwlelendirilgen uqsaw jaǵdaylar sistemalastırılǵan hám sol tiykarda arnawlı kinolar jaratılǵan. Olar muzikaliq dóretpelerdi, usınıs etilgen barlıq soǵan uqsas jaǵdaylardı sanap ótken edi. Bunday filmniń hár bir muzikaliq bólegi 2-3 minut átirapında esaplap shıǵılǵan hám belgili bir ahwaldı (qorqınış, quwanış awhalı hám t.b.) ótkeriw ushın muzıka bolıwı kerek edi.

Sol kúnlerdegi filmler menen birge kelgen muzıka úzindilenip ketken hám tiykarinan jeke epizoddardiń tiykarǵı ideyası hám keyipine sáykes keletuǵın sezimiý sesler uyǵınlığın jaratılıwına xızmet etken. Muzeyde ekranda júz bergen tiykarǵı sezimiý jariqlar hám waqıyalar, olardıń ritmik naǵısları, páti sáwlelendiriliwi kerek edi. Háreketler: (avtomobil báygesi saqnalarında, júklep alıw, quwǵınlar hám basqalar). Muzıka barlıq ilimiý izertlewler hám individual kinofilmerdiń milliy koloriytin jetkiziwge járdem berdi.

Birinshi kinoillustratorlardiń tájiriybesi belgili dárejede bolıwı mümkin, endi muzıka tek suwretleytuǵın rol oynawı, tempti, keyipti hám basqalardı jaratılıwması, basqasha aytqanda, gúnelek lentalardiń dawısı menen birinshi urınıslarında ayriqsha bolǵan funktsiyalardı orınlaw ushın mólsherlengen tınısh taspalar dawısı menen isletiledi.

Birpara intalı súwretshi-muzıkashilarıning bólek jetiskenliklerine qaramastan, “muzıka qağıydasi (súwretshiler tárepinen jaratılǵan) passiv tárzde óz qarjıların kóbirek yamasa kemrek tabıslı tárzde kórsetti. Onıń qábiletine iye bolǵan eń joqarı kórsetkish - baslanıwi, “rasmiy” dawıslı -aniq maqsetler-shawqımlardı hám haqıyqat dawıslardı tákirarlaw -hám statistikalıq dárejede, ramkalarǵa sáykes keletuǵın, operativ túrde ózgerip turatuǵın - ekranda júz berip atırǵan zatlarǵa qaray - onıń xarakteri. Lekin bul jazılmalar, ádetde, júzeki edi: muzıka háreketti basıp almadı, qaharmanlardıń jasırın sezimlerin hám tájiriybelerin ashkara etpedi, jańa pikirler jaratpadi. Kóbinese, ol ramka sensori menen gúngirt sezimiý edi hám sol sebepli onıń tamashagóyge tásiri júdá sheklengen edi”.

QARAQALPAQFIL’M»niń QÁLIPLESIWI HÁM RAWAJLANIWİ»

*Utepbergenov Ajiniyaz
Ózbekistan mámlekетlik kórkem óner xám mádeniyat
instituti Nókis filiali oqıtılıshı*

Qaraqalpaqfil’m kinostudiyası Aziya elliř ishinde óz aldańa rawajlanıw, dóretiwshilik jolı bar dárgaylardiń biri. Kino óneri de óziniń kólemine, olar ornına ósiw dárejesine sáykes bolıwı tábiy. Búgingi Qaraqalpaqstanniń tulǵasın pútkıl álemge dáslep kino tanıtta aladı. Sonıń ushın onıń aldańa qoyar juwapkershilik, onnan kúter talap joqarı hám qatań boları sózsiz.

Bul xalıq talabı hám tilegi¹.

Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq xojalığı ádebiyat hám kórkem óneriniń tez pát penen ósip kiyatırılıǵın esapqa ala otırıp hám qaraqalpaq xalqınıń ómirin hár tárepleme sáwlelendirip bariw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Ministrler Keňesiniń kinomatografiya boyınsha mámleketlik komitetiniń 1970-jıl 19-fevral’dagi №45-sanlı qararı menen Nókiste Ózbekstan hújjetli hám kóphshilik fil’mler kinostudiyasınıń Qaraqalpaqstan bólimi (filiali) ashıldı. Óz aldańa xojalıq esabındaǵı kárxana sıpatında kinostudiya 1970-jıldın 1-aprelinen jumıs basladı. Dáslepki jılları kinostudiyanıń jılına 11 fil’mdi qaraqalpaq tiline awdarıw, Qaraqalpaqstan kinojurnalınıń 11 sanın hám 2 hújjetli fil’m súwretke alıw joba etip belgilendi. Usı maqsetke 10 adamnan ibarat basqarıw hám óndırıslık texnikalıq personal shtat kestesi tastıyiqlandı. Kinostudiya direktori lawazımına belgili jazıwshı Jolmirza Aymurzaev tayınlandı. Al dáslepki rejissyorı Satbay Allanazarov, kinooperatorı Naǵmet Dáwqaraev boldı. Súwretke alıw toparınıń direktori wazıypası filiali direktorınıń orınbasarı Paraxat Saburovqa júklendi. Bunnan keyingi jılları kinostudiyaǵa Genjemurat Izimbetov, Kamal Mambetov, Naǵmet Dáwqaraev, Orazbay Ábdırxmanov, Tóreniyaz Qalimbetov, Qońısbay Jandullaevlar direktor boldı. 2004-jıldan baslap kinostudiyanı belgili jazıwshı Muratbay Nızanov basqarıp keldi.

1970-jıl kinostudeniyaniń Qaraqalpaqstan filialınıń birinshi adımı boldı. Solay bolsa da kinostudiya jámáati, óziniń jaslıǵına qaramastan ózine belgilengen joba kórsetkishlerin ılayıqlı orınladı. Usı jıldıń ózinde qaraqalpaq tiline awdarılǵan «Ana muhabbatı» («Materinskaya lyubov’») «Sudlanbasın» (N) «Qaraqalpaq namısı» (Chest) «Óspirimler», («Podrostki») (2 seriya) filim’leri shıgarıldı.

¹ Машарипов Т. Каракалпак хужжетли кинофильмеринин дөрелии хам рауажланыуы таријхына назер.
“Каракалпак мамлекетлик университети хабаршы” 2010 №1 201-бет.

Dáslepki jılı «Qaraqalpaqfil'm» kino jurnalınıń tórt sanı súwretke alınıp, ekranlarǵa shıǵarıwǵa miyasar boldı. Solay etip, kinojurnalıń hár qıylı sanlarında atı ańızǵa aylanǵan shipaker, Miynet Qaharmanı Orazımbet Xalmuratov, xalıq artiskası Ayımxan Shamuratova, Shimbaylı paxtakesh Amangúl Saparbaeva, birinshi professional súwretshimiz Qıdırbay Sayıpowlardiń ómirinen isenimli faktler tiykarında alıngan syujetler ekranga shıqtı.

Hújjetli fil'mler tariyxı «Ámiwdár'ya salıkeshleri» hújjetli fil'minen baslandı. Bul qaraqalpaq milliy kinosınıń dáslepki adımları edi. 1971-jılǵa kelip fil'm óndirislik jobaları keńeytilip, kórkem fil'mlerdiń dublyajı ol «Qaraqalpaqstan» kinojurnalınıń sanı altıǵa jetkerildi hám sonıń menen birge jılına 2 hújjetli fil'm súwretke alıw názerde tutıldı. Buniń ushın álbette, kino tarawına dóretiwshi xızmetkerlerdiń úlken potencialın tartıw kerek boldı. Sonlıqtan belgili kórkem óner sheberleri Yuldash Mamutov, Reyimbay Seytov, Yaxıt Allamuratova, Sapagúl Áwezova, Dosbergen Ranov, Quwatbay Abdreymov, Najimatdin Ańsatbaevlar menen birgelikte jas talant iyeleri, aktyorlar Jalǵas Sultabaev, Mámbetbay Sadıqov, Rayxan Saparova, Baltaniyaz Qaypovlar dublyajǵa tartıldı. Rejissyor lawazımına Tashkent teatr kórkem óner instituti pitkeriwshileri Zinel Ablakimov, Azat Sharipov, Uzaqbay Jálimbetov redaktor lawazımına Raxim Qaymakov hám basqalar jumısqa shaqırıldı. Rejissyor-operator sıpatında Naǵmet Dáwqaraev, Perdebay Qaypovlar jumıs alıp bardı. Aradan ótken 40 jıl ishinde Mambetalı Qaypov, Alpısbay Sultanov, Saǵınbay Ibragimov, Jamal Kamalov, Amaniyaz Júzimbetov, Marat Tawmuratov, Baxamdulla Nurabullaev, Axmet Aqnazarov, Ótepbergen Baylepesov hám basqalar fil'mlerge redaktorlıq etti. Jetpisinshi jillardıń ortalarında qaraqalpaq kino kórkem óneri tez pát penen rawajlandı. Bul dáwir, ásirese 1973-jılı Nókiste hújjetli fil'mlerdiń respublikalıq festivalı ótkeriliwi hám usı kino festivalda qaraqalpaq kinoshılarınıń «Abdullaev shıńı» (rejissyor operator N.Dáwqaraev) fil'miniń «eń jaqsı hújjetli fil'm» diplomına miyasar bolıwı menen ayraqsha este qaldı. Kinostudiyanıń Qaraqalpaq filialınıń xızmetkerleri respublikaniń basqa da kórkem óner ógayratkerleri menen birgelikte tek mámlekет kóleminde óana emes, al shet el saparlarında da bolıp, respublikaniń mádeniy turmısına baylanıshı fil'mler jarattı. Rejissyor operator N.Dáwqaraevtiń «Yugoslaviyadaǵı ushırasıwlar» hújjetli fil'mi buniń ayqın dáliyli.

Qaraqalpaq milliy kinosı respublika dóretiwshi jámáátleri arasında ılayıqlı orındı iyelep Bashqurtstandaǵı (1977-jıl) Tatarstandaǵı (1981-jıl), Dağıstantaǵı (1984-jılı) Qaraqalpaqstanniń mádeniyat kúnlerine óz fil'mleri menen qatnasti hám fil'mler sol respublikalardıń «Húrmet jarlıqları» hám bahalı sıyıqlarına miyasar boldı.

1981-jılǵa kelip kinostudiyanıń Qaraqalpaqstan filiali óziniń taza imaratına iye boldı hám materiallıq-texnikalıq bazası bekkemlendi. Usıǵan baylanıshı hújjetli fil'mler hám dublyajdıń sanı kóbeydi. Sonıń menen bir qatarda buyırtpa fil'mler de túsisirip basladı.

Toqsanıńshı jillarga kelip qaraqalpaq jazıwshi hám jurnalistleriniń jańa toparları ózlerin kino janrında sınap kóre basladı. Olardan Orazbay Ábdırxmanov, Alpısbay Sultanov, Marat Tawmuratov, Perdebay Qaypov, A.Xalmuratov, Saǵındıq.Embergenov, Mambet Sadullaev hám basqalar bir neshe hújjetli fil'mler hám kino jurnalına scenariyler jazdı. Jergilikli rejissyorlar ósip jetildi. Perdebay Qaypov, Tóreniyaz Qalimbetov hám Talasbay Abdreymovlardıń rejissyorlıq jumısları ekranda payda bola basladı.

Qaraqalpaqstan filialınıń bir qatar kórkem hám hújjetli fil'mleri ÞMDA hám shet ellerde dıqqatqa sazawar boldı. Solardan «Aralqum» hújjetli fil'mi (avtorı S.Eremenkov, teksti Chernichenko, (operator Sh.Maxsudov) Maxachkalada ótkerilgen jılǵı III pútkilrossiyalıq konkursqa qatnasıp «Eń jaqsı hújjetli fil'm» menen sıyıqlandı. 1990-jılı kinostudiya tariyxında birinshi kórkem fil'm «Gúm-gúm» (scenariy avtorı M.Twychiev, O.Ábdırxmanov, postanovkashı rejissyor J.Dawletov operator V.Allamyarov amerikanıń

San-Francisko qalasındaǵı xalıq-aralıq konferenciyaǵa qatnasti. Usı jetiskenliklerdiń bári Qaraqalpaqstanda óz aldına kinostudiya ashiwǵa múmkinshilik jarattı. Solay etip qaraqalpaq kino kórkem óneriniń bunnan bılay da rawajlanıw maqsetinde 1990-jılı ilimiý kóphsilik fil'mler kinostudiyaniń Qaraqalpaqstan bazasında «Qaraqalpaqfil'm» kinostudiyası dúziledi.

Bul qaraqalpaq kino dóretiwshileriniń hár qanday janrlardı óz kúshin sınap kóriwine múmkinshilik jarattı. Solay etip dáslepki qısqa metrajlı fil'mler «Tıǵın» rejissyorı T.Qalimbetov. «Qaytiw» fil'm rejissyorı B.Nizamatdinov) súwretke alındı.

Burın kórkem fil'mlerdi súwretke alıwdı Ózbekstanniń tájiriybeli qánigelerinen járdem alıngan bolsa, 2003-jılı «Tanka» (scenariy avtorı Muratbay Nızanov, rejissyorı Tóreniyaz Qalimbetov, operatorı Davran Abdullaev fil'm «Ózbekfil'm» kinostudiyasınıń teknikalıq járdeminde qaraqalpaq dóretiwshileri dáslepki tolıq metrajlı fil'mi boldı.

Eki mińinshi jillardan baslap milliy kino tarawında keskin burılıs jasaldı. «Kinomotografiya tarawınında basqarıwdı jetilistiriw haqqında»ǵı 2004-jıl 16-marttaǵı PF-3407-sanlı Pármanı qabillanıp, bul boyınsha Ózbekstandaǵı barlıq kino tarawınıń materiallıq-texnikalıq bazası bekkemlendi. Sonıń ishinde «Qaraqalpaqfil'm» kinostudiyası da ulıwma bahası 52 mln swmlıq jańa cifrovoy videokameralar montajlaw stolları menen támiyinlendi. Bul dóretiwshi xızmetkerlerdiń jáne de jemisi islewine múmkinshilik jarattı.

Prezident qararı jaratılıp atırǵan kino ónimlerin janrlıq jaqtan hár tárepleme bayıtıwǵa, olardıń sanın hám sapasın arttırıwǵa keń imkaniyatlarǵa iye boldı. Sol dáwirge deyin jılına segiz hújjetli fil'm menen sheklenip kelgen studiya endi hár jılı 15-20 hújjetli fil'm islep shıǵarıwǵa eristi. «Ilim aspanınıń juldızı», «Háwjär», «Betashar», «Nama alıspaq», «Otjaǵar», «Alakóz», «Mızdazqxan», «Gúldırsın», sonday-aq, oqıw-metodikalıq fil'mlerden «Meniń bayraǵım», «Huqıqıńdı bileseń be?», «Meniń nızamım» sıyaqlı bir neshe fil'mler usınıń ayqın dálili bolıp esaplanadı. Sonday-aq qaraqalpaq kinosı tariyxında birinshi márte, 2006-jılı «Erinshek» atamasındaǵı mul'tfil'm jaratıldı. Kelesi jılları bul mul'tfil'mlerge «Qasqır hám túlki», «Saqıy shahzada» fil'mleri qosılıp, san hám sapa jaǵınan arttı. Balalar turmısına baǵıshlanǵan «Túlkishek» yumorlıq kinojurnalınıń bir neshe sanı ekran júzin kórip, kishkenelerimizge quwanısh, shadlıq baǵıshladı.

Keleshekte de Qaraqalpaq kinoshıları milliy qádiriyatlardı qayta tiklew hám onı ekranlarda sáwlelendiriw, xalqımız turımısınıń hár qanday jetiskenliklerin janlı tariyx sıpatında jazıp qaldırıwda bar dóretiwshilik imkaniyatlarından paydalana beredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Masharipov T. Qaraqalpaq xújjetli kinofil'mleriniń dóreliwi hám rawajlanıwı tariyxına názer. “Qaraqalpaq mámlekетlik universiteti xabarshi” 2010 №1 201-bet.

TÚYEDEY NÁRSENI TÚYMEDEY ETIP BOLMAS

*Asılbek Qolqanatov
ÓzMKÓMI Nókis filiali studenti
Ilmiy basshi Filial oqıtıwshısı G.Abipova*

Prezidentimiz tárepinen Oliy Májliske jollaǵan 2020-jılǵı Múrajatnamasında elimiz siyasatshı hám zıyalıları aldına jańa wazıypa hám tapsırmalardı belgilep beriwi, dóretiwshilik baǵdarınıń rawajlanıp barıwında óz aldına bir túrkti, yaǵníy tarawıımız ushın áhmiyetli tárepı, usı jilda mámlekет qarjıları esabınan 22 teatr hám mádeniyat ob'ektleriniń qurılıwı hám rekonstrukciya qılınıwı, mámlekет-menshiklik sherikligi tiykarında 20 mádeniyat orayı hám dem alıw bağlarınıń jolǵa qoyılıwı boldı. Bunıń arqasında biz qanday

nátiyjege erisiwdi gózlemesten aldın, kórkem óner joqarı oqıw orınlarınıń marketingine tásirin, yaǵníy pikeriýshilerdin jumıs penen támiynleniýin aytıwdıń ózi óz aldına bir taqırıp.

Elimiz sanlı ekonomikaǵa ótip atrǵan dáwirde kóphilik taraw qániygeleri menen kórkem óner ǵayratkerleri de biraz albırágani málím. Endi bolsa bul isbilemenlerge qolaylı jaǵday jaratiw jolındaǵı dáslepki qádemlerdiń aybatlı dawamı ekenin ańlap otırmız.

Biz mádeniyat hám kórkem óner tarawın zaman menen teń qádem taslap rawajlanıwın qálesek birinshi náubette tariyx, ádebiyat penen qatar onıń ekonomikalıq saǵasın biliwimiz kerek. Sebebi bazar talabınan kelip shıqpaǵan hár qanday ilimiý hám teoriyalıq kónlikpeler quri gáp penen gúmiljip qalmawı kerek.

Ótken dáwir ishinde kóz aldımızda turǵan túyedey mashqalani túymedey etip, bizde bári zor, hámmesi saz dep otıratuǵın sıyasat ózin aqlamawın túsinip jettik. Mashqalandan qashpay onı keń jámiyetshilik penen ortaǵa salıp sheshiw jolların izlew, tabıw arqalı ǵana elimizdi joqarı shınlarǵa alıp shıǵa alamız [Mirziyoev: 43 b].

Múrajaatnamada sonday aq, kinematografiya tarawında kórkemlik tárepten joqarı shıǵarmalar jaratiw, zamanagóy kinoindustriyanı rawajlandırıw, jańa kinoteatrlardı quriw boyınsha kórsetpeler berilgen. Usı jılı mámlekет buyırtpası tiykarında kino ónimlerin islep shıǵarıw jedellestiriledi. Sol sebepli, kinemotografiyanı 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepsiyasın hám de «Kinemotografiya haqqında»ǵı nızamdı islep shıǵıw boyınsha tapsırmalar berildi. Mámlekет tárepinen ajıratılgan qarjilar, jeke studiyalardan túsken salıqlar, ekonomikamızdı belgili dárejede ósiririw menen qatar, jumissızlıqtıń aldı alınıp kino ónimlerimiz benen jahán mediasına ózimizdi tanıtıw imkaniyatın beredi.

ÓzMKÓMI «Mádeniyat hám kórkem óner mákemelerin shólkemlestiriw hám basqarıw» kafedrası hám bir qatar joqarı oqıw orınları professor-oqıtıwshıları tárepinen rawajlanǵan mámleketerdiń TV, kinematografiya hám WEB bazarları analizlenilip shıǵılǵan. Bul degeni mádeniyat bazarında jańa talaplardiń soǵan bola jańa jumıs orınları jaratıldı degen sóz.

Audiovizual (ekran) hám dástúriy kórkem óner búgingi kúnde óz-ara baylanısqan. Jańa ekran texnologiyaları (kompyuter dóretiwhiligi, Internet) tarawǵa kiriwi nátiyjesinde muzyediń jańa túri – virtual muzey, kitap mádeniyatınıń jańa elementi sıpatında elektron kitap (ózi tekstin audio formada oqıytın variansi) jaratılǵanın atap ótedi. Sonday-aq, dawıslı texnologiyaniń rawajlanıwı nátiyjesinde tek kino hám telefil'm, hátte teatr spektakli, muzikalı shou, opera hám baletlerdi de virtual kóriw imkaniyatı payda bolǵanlıǵın ilim hám maǵripattıń joqarı basqıshıta ekenligin kórsetedi. Bul bizge ele tolıq jetip kelmedi. Elimizde koronavirus sebepli karantin belgilendi hám kórkem óner tarawınıń kóphilik bólimindegi nuqsanlar bilinip qaldı. Misalı «Qaraqalpaqstan» telekanalında onlayn kórsetiwler júdá az berildi, teatrlar hám muzyelerdi virtual kóriw múmkinshiligin tolıǵı menen orınlarbı. Házırde bolsa audiovizual industriyaǵa bolǵan talap asıp ketti. Bunnan bılay da asıp barıwı turǵan gáp, sebebi media ráń-báreńligin kúnnen-kúnge jańa tusqa dónip, ózgerip atır.

Audiovizual ónimniń dáramat keltiriw imkaniyatı tamashagóy onı kóriw ushın pul sarıplawǵa tayarılıǵına baylanıslı, bul bolsa óz-ózinen potencial auditoriyanı belsendi tamashagóye aylandıradı [Salaydinov: 33 b].

Óz-ózinen málím bolǵanıday bul tarawda ónim islep shıǵarmastan aldın tamashagóy joq yamasa qashan keledi dep emes, jaqsı ónim menen onı ózimizge qaratıw jolların izlewimiz kerek. Mádeniyat hám kórkem óner mákemelerin shólkemlestiriw hám basqarıw qánigeligi studentleri pisip turǵan isbilemen bolıwı shárt. Bul taraw ásirler, jıllar dawamında qáliplesken túp tiykari ilimiý hám teoriyalıq jaqtan tolıq rawajlanǵan taraw ekenin bilmegenlerge kóbirek usı tarawǵa baylanıslı kitaplardı oqıwdı másláhát beremen. Biz tarawımızdı ómirdegi kemshiliklerden kelip shıǵıp tolıqtırıp barıwımız bazar talabi.

Dún'ya biznes hám isbilermenliktiń arqasında ósip jetisip, kórkeyip baratır. Bunda kim ozar psixologiyası jeke menshiki rawajlandırıp, xalıqtıń bayıwinıń sebepshisi. Dáramat hám payda alıw jeke mápti asırıp insandı bayıtsa, buniń arqasında jańa ózgerisler qalqıp shıǵadı.

Shet el tájriybeleri sonı kórsetedi bir ǵana kino tarawınıń ózinen bir neshe paydalı isler ámelge asırıladı eken. Kino islep shıǵarıwdı qarjılandırıw hám kinoprokat ushın úlken muǵdarda hám mudamı ósip barıwshı pul qarjıları kerek. Olardı tabıw ushın prodyuserler tárepinen túrli qarjı sxemalar, qurallar hám usıllar qollanıladı. Máselen fil'm byudjetine keń tutınıwdıǵı tovarlar, libaslar hám zebi-zıynet buyımlardıń jasırın reklamasınan kelgen qarjılar túsedı [Salaydinov: 53 b].

Bul máselede biziń filialımız tárepinen úlgi alarlıq ujıbatlı pikirler kóplep tabıladı. Miynet bazarı adamlardıń bántligin táminlewi arqalı óndirislik ámeliyatqa tikkeley tásir etiwshi faktor bolıp qala beredi. Sonıń ushında, oqıtıwdı qırı gáplerden qashıp, tek kórsetpe beriwden bas tartıp qolınan óner keletuǵın kánige shıqqanı maql boladı. Házirde bazar siyasatı ayawsız tús alıp, jańa sistema ornatılıdı. Buǵan uzaq tariyxtan emes, jaqında ǵana elimizdegi kásip óner kolledjleriniń saplastırılǵanlığı misal retinde alsaq boladı.

Filial janında oqıw teatri yaki tarawǵa tiyisli cexlar shólkemlestirilse, ámeliyatti kóbeytip, ekonomikalıq-finanslıq ámeliyatti qollanıwdı ilimniń ózi talap etpekte. Bilimdi tájriybede qollanıw studentti aqıllı etedi. Talabalar da bazargá barsam neter, ırǵalasam kúnim óter dep júre beriwi jaqsı bolmas. Tek ǵana tarawımız emes, álem de ekonomikadan quralǵanın xalqımızdıń «ómir ózi bes kúnlik» degen danalıq sózleri túsındırıp turǵanday. Mashqalalar kóz aldımızda anıq bolıp turǵanda onı aqıl tárezisine salıw kerek. Shayır I.Yusupovtıń «Erkin bazar» qosığında:

Bul bazardan insap kútpe,

Baǵınbas ól húkimetke.

Arzanlar dep dáme etpe,

Júregińniń sazarı kóp-degen qatarları kórsetip turǵanday mádeniyat bazarı da bizden intelektual bilimdi, asa talanttı joqarı nırıqta talap etip atır.

PAYDALANĞAN ÁDEBIYATLAR:

1. Sh.Mirziyoev «Buyuk kelajagimizni mard va olıjanov halqımız bilan birga quramız». Toshkent «Wzbekiston» 2017y.
2. B.Salaydinov, U.Zunnunova, S.Zakirova, S.Ikramov «Zamanagóy audiovizual industriyanı nátiyjeli basqarıw alındıǵı shet el tájriybeleri hám texnologiyaları» Tashkent 2019j.
3. I.Yusupov «Erkin bazar» «Hár kimniń óz zamanı bar» Nókis «Qaraqalpaqstan» baspası 2004j.

3 SEKCIYA. KINO, TELEVİDENİYE HÁM RADIONI RAWAJLANDIRIW: MUAMMA HÁM SHESHIMLER.

PIAR XİZMETLERİNDE RADIONI TUTQAN ORNI

A.Orazov

ÓzMKÓMI NF BSQB bas qánigesi

Sońgi jılları elimizde jurnaliska tarawınıń bir túri bolǵan baspasóz xızmetleri – sociallıq institut sıpatında qáliplesip, rawajlanıw jolına túspekte.

«Búgingi kúnde respublikamızdaǵı 50 den aslam málime xızmetleri basshıları hár qıylı ministrlık hám shólkemlerde, qala hám rayon hákimliklerinde, joqarı oqıw orınlarında jumıs alıp barmaqta». [1.A.Orazov: <https://kknews.uz/kk/58893.html>]

Baspasóz xızmeti óz uyımınıń yamasa shólkeminiń jámiyetshilik penen baylanısların jolǵa qoyıp, onıń unamlı imidjin jaratadı. Málime xızmeti basshısı shólkem menen jámiyetshilik arasındaǵı «informatsiyalıq kópir» wazıypasın atqaradı. Jámiyetshilik penen baylanıslardı ornatiwda ǵalaba xabar quralları eń áhmiyetli qurallardan esaplanadı. Ásirese, baspasóz xızmetleri jumısında zamanagóy radiojurnalistikanıń tutqan ornı ayraqsha.

Mámleketimizde dástúriy radiolar menen bir qatarda, FM-tolqınında efirge beriletugın radiokanallar da rawajlanıp barmaqta. Áhmiyetli tárepi búgingi radiokanallar informatsiyani keń jámiyetshilikke jetkeriwe óziniń operativligi hám tásirsheńligi menen ajıralıp turadı. Sonıń ushın da mámleketlik uyım hám shólkemlerdiń baspasóz xızmetleri zamanagóy radioǵa úlken qızıǵıwshılıq penen qarap kelmekte. Sebebi, barlıq málime kommunikaciyalıq tarmaqlar arasında radioesittiriw keń jámiyetshilikke operativ tárizde jetip bariw qásiyetine iye ekenligi menen ajıralıp turadı.

Usı jerde atap ótiwimiz tiyis, «Piar xızmeti», «Baspasóz xızmeti», «Málime xızmeti» bular bir-biri menen sinonim bolǵan sózler bolıp, atqaratuǵın xızmeti bir maqsetke qaratılǵan yaǵníy, jámiyetshilik penen baylanıslar ornatiw hám birge islesiw bolıp tabıldadı.

«Baspasóz xızmeti qánigesi hákimliktıń shtatındaǵı xızmetker esaplanıp, ol bir tárepten hákim hám onıń apparatı, hákimliktıń bólım hám basqarmaları haqqındaǵı málimelemelerdi tayarlaydı hám tarqatadı, ǵalaba xabar quarlları monitoringin alıp baradı, jurnalistler menen turaqlı baylanıstı támiyinleydi». [2. N.Qosimova, G.Bobojonova, L.Islomova: –B. 48]

Bunnan basqa da «baspasóz xızmetleri óz wazıypaları sheńberinde tarawda júrgizilip atırǵan jumislardıń barısı haqqında jetekshi ekspertler hám ǵalaba xabar quralları wákilleriniń qatnasında baspasóz konferensiyaları, brifingler, mediaturlar shólkemlestirmekte. Sonday-aq, sociallıq tarmaqlarda sıń kóz karastan bildirilgen pikirlerge rásmiy juwaplar qaytarmaqta. Puqaralardan kelip túskenn mürájatlardıń unamlı sheshim tawıp atırǵanlıǵı boyınsha rásmiy veb-sayıtları hám sociallıq tarmaqlarda materiallar járiyalamaqta. Ózi jumıs alıp barıp atırǵan uyımnıń imidjin kóteriwe maqalalar hám videobildiriwlerin keń jámiyetshilikke usınınbaqta». [1. A.Orazov, <https://kknews.uz/kk/58893.html>]

Baspasóz xızmetleri ǵalaba xabar quralları menen óz ara birge islesiwde jurnalistlerdi press-reliz hám zárúr maǵlıwmatlar menen támiyinlew menen birge, ózi de gazeta, televídenie hám radiolarda turaqlı shıǵıwlardı jolǵa qoyıw maqsetke muwapiq boladı. Sebebi, ilimiý dereklerde bildiriwinshe, jurnalist waqıyalar haqqında óziniń subektiv pikirin bildiriwi mümkin. Baspasóz xızmetleri bolsa atqarıwshı hákimiyat uyımınıń rásmiy xabarın, ol yaki bul máseleler boyınsha óziniń pikir-usınısların bildiredi.

Jámiyetshilik penen baylanıslardıń (PIAR) házirgi rawajlanǵan basqışhında baspasóz xızmetleri radiokanallarda shıǵıwlarında nátiyelilikke erisiw ushın tómendegi usınıslardı bildirmekshimiz.

- baspasóz xızmetleri óz shólkemi yamasa kárxanasında ámelge asırılıp atırǵan jumıslar yaki shólkem tárepinen ótkerilgen ilajlar tematikasınan kelip shıǵıp, turaqlı efirge berip barlatuǵın radioesittiriwlerde shıǵıp sóylew;

- málim bir másele boyınsha yamasa ayriqsha jaǵdaylarda tuwrıdan-tuwrı efirde janlı tárizde radiotúlawshılarıń bergen sorawlarına juwap beriwi, óz pikirlerin bildiriw;

- shólkem basshılarıń radioda shıǵıwların shólkemlestiriw;

- sín kózqarastan bildirilgen pikirlerge operativ ráwishte múnásibet bildiriw;

- shólkem jumısına baylanıslı Húkimetlik párman, qararlardıń mazmun-mánisi haqqında radioda shıǵıp sóylew yaki intervju beriw arqalı jámiyetshilikke jetkeriw.

Álbette, piar xızmeti jurnalistikada endi rawajlanıp kiyatırǵan taraw esaplanadı. Sonlıqtan jámiyetshilik penen baylanıslardı jolǵa qoyıwda nátiyelilikke erisiwde shólkem jumısı haqqında xalıqqa turaqlı, tolıq hám operativ túrde málimeleme usınıp bariw áhmiyetli esaplanadı.

Paydalangan ádebiyatlar

1. A.Orazov. «Baspasóz xızmetlerine itibar artpaqta». <https://kknews.uz/kk/58893.html>

2. Qosimova N., Bobojonova G., Islomova L. Axborot xizmatları uchun amaliy qullanma: jamotchilik bilan samarali muloqot. 2013. –B. 48

РОСТ РОЛИ СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В 20-40-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

*Уразова Лариса Карамовна,
кандидат исторических наук,*

Нукусский филиал института искусств и культуры Узбекистана.

Рассматриваемый нами период в советской историографии были выделены основные подходы к определению понятий «советская культура» и «культурное строительство», которые использовались как синонимы и рассматривались как сфера духовной жизни советского общества, предназначенная для воспитания трудящихся. В качестве основных элементов процесса воспитания «нового человека» на местах помимо культурно-просветительных учреждений (клубы, красные уголки, театры, библиотеки, музеи) были средства массовой информации и пропаганды (печать, радио, кино). В 20-е годы XX века были национализированы учреждения культуры, начала складываться система управления ею, которая просуществовала вплоть до 90-х годов. Были созданы ряд специальных органов, осуществлявших централизованное руководство культурой: Всесоюзный комитет по радиовещанию, Комитет по делам искусств, Главное управление кинематографии, Всесоюзный комитет по делам высшей школы и др. По сути своей советская культура была массовой культурой. Демократизация культуры и образования, возникновение и распространение новых видов искусства, основанных на использовании технических средств (радио, кино), благодаря которым достижения культуры стали доступны самым широким слоям населения, формирование массовой культуры.

В рассматриваемый период в быт населения Каракалпакстана постепенно входило слушание радио. Впервые радиовещательная станция в Каракалпакстане

была построена в 1933 году. В 1931-1932 годах с помощью Среднеазиатского радиоцентра впервые была выпущена в эфир на каракалпакском языке радиогазета «Мийнет» («Труд»). Первыми дикторами и радиожурналистами были студенты из Каракалпакстана А.Бекмуратов, П.Тореев, И.Бекбаулиев, К.Оразов, Б.Зиналиев обучавшиеся в Ташкенте. Они организовали радиопередачи на каракалпакском языке и выходили в эфир два раза в неделю. К 1940 году радиостанция обслуживала радиовещанием всю республику, насчитывало 12 радиоузлов Управления связи и 8 радиоузлов других организаций, больше 2 тысяч радиотрансляционных точек [1]. В 1939 году в Каракалпакстане работало 16 звуковых кинопередвижек. Но в начале 30-х годов, когда Центр смело взялся за радиофикацию, Каракалпакстан продолжал оставаться самой отсталой окраиной по части радиофикации. Не смогло получить нужный размах в материально-техническом снабжении и укомплектовании радиопередающей станцией, радиотехнической аппаратурой и студии вещания. К концу 1937 года значительно уменьшился удельный объем музыкальных и литературно-дramатических передач и, наоборот, в эти годы был увеличен объем передач пропагандистского характера. В предвоенные годы передачам на каракалпакском языке не уделялось должного внимания, явно преобладали передачи на русском языке. В информационных выпусках мало встречаются сообщений из жизни Каракалпакстана, зато информационные выпуски заполнялись официальными сообщениями ТАСС, информацией из газет. Из всех переданных в «Последних известиях» за июль месяц 1940 года 400 разных сообщений, только 21 было местной тематики [2.11].

Особенную гордость у властей и работников торговли вызывал повышенный спрос на так называемые «культтовары» (патефоны, пластинки, пианино, радио). В 1938 году население Каракалпакстана приобрели через потребительскую кооперацию 920 пианино, 279 тысяч патефонов, 17,6 млн. граммофонных пластинок [3]. Патефон символизировал общность, так как его слушали всем домом или двором. А, с 1936 года фабрика по изготовлению граммофонных пластинок в Ташкенте стала выпускать пластинки на каракалпакском языке, в котором были записаны произведения народного творчества. Были записаны на грампластинку голоса народных талантов Каракалпакстана Ж.Шамуратова, Е.Косполатова, И.Патуллаева, К.Ахметова [5.392].

Относительно массовым видом досуга стало кино, создававшее яркие и насыщенные образы бытия, способствуя пропаганде новых социалистических ценностей. Но работа в этом направлении в Каракалпакстане была поставлена чрезвычайно слабо. Завоз новых фильмов не осуществлялся, старые картины не ремонтировались и хранились на складе, несоответствующему своему назначению. С 1 августа 1934 года постановлением СНК ККАССР организован самостоятельный Каракалпакский кинотрест. Трест организовал киноустановки в Чимбае, Шаббазе, Ходжейли и Нукусе [4]. В 1940 г. в республике работали 13 стационарных кинотеатров, 18 немых и 17 звуковых кинопередвижек, которыми были обслужены 99,4 тыс. кинозрителей [6.44].

Идея организации культурного отдыха находила самый живой отклик среди населения. Преобладают требования культурно обслуживать, снизить цены в кино и театры. Пресса, профсоюзные и комсомольские организации вскрывали недостатки в обеспечении культурного досуга трудящихся и всячески пытались их преодолеть. Резкой критике подверглось руководство клуба хлопкозавода, когда была выявлена такая картина: «Помещение клуба всегда находится под замком. Иногда, когда

проходит постановка или кино в зале клуба стоит шум, поднимается крик и ругань» [7].

В деле воспитания и просвещения населения большую роль играла печать. С 1924 г. начала выходить областная газета на каракалпакском языке «Биринши адым» (ныне «Еркин Қарақалпақстан»). За 1925-1929 гг. на каракалпакском языке было издано- газеты и журналы, общим тиражом 5000 экз. С 1930 года стали выпускаться газеты «Жас Ленинши», «Жеткиншек» и др. В 1932 году в Каракалпакстане появились первые районные газеты.

Результатам культурной политики в Узбекистане и Каракалпакстане невозможно дать однозначную оценку. К числу явных достижений следует отнести значительный рост грамотности взрослого населения, доступность начального образования для подрастающего поколения, создание сети культурно-просветительных и досуговых учреждений, доступность культурных достижений советского общества для населения Каракалпакстана. Для проведения своих преобразований в жизнь власть с каждым годом увеличивала ассигнования на нужды культурных мероприятий. Только в 1927 году на эти цели в Каракалпакстане было выделено из общего бюджета 17015 руб., из местного- 2330 руб. [8.208].

Вместе с достижениями новая власть стремилась контролировать все сферы культуры, стремилась поставить под свой контроль деятельность людей искусства. Искусству была навязана функция воспитания общества в строго заданных рамках коммунистической морали. Главным критерием оценки произведений культуры в 30-е годы являлось их соответствие официальной идеологии. В советском искусстве наступал период единообразия.

Использованная литература:

1. Газета «Советская Каракалпакия», 15 апрель 1939 г.
2. Мадреймов Т. История возникновения и развития средств массовой информации Каракалпакстана в 1930-1990 гг. Автореф. дисс... канд. ист.наук. Нукус, 1997 г.
3. Газета «Советская Каракалпакия», 4 апрель 1939 г.
4. Газета «Советская Каракалпакия», 16 январь 1935 г.
5. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдің екинши ярымынан XXI әсирге шекем. Нөкис, 2003 ж.
6. Каракалпакия в период победы социализма и коммунистического строительства. Ташкент, 1969 г.
7. Газета «Советская Каракалпакия», 18 февраль 1937 г.
8. Очерки истории Каракалпакской АССР. Том 2, Ташкент, 1964 г.

«KINO, TELEVIDENIE HÁM RADIONI RAWAJLANDIRIWDA MASHQALA HÁM SHESHIMLER»

Qdurniyazova Oralxan

«Texnogen hám dramaturgiya kórkem óneri» kafedrası oqituwshısı,

Гárezsizlik jıllarında milliy kinematografiyanı́ rawajlanıwına mámlektimiz tárepinen qaratılıp atırǵan úlken itibar nátiyjesinde tarawda kóplegen jeńisliklerge erisildi. Mazmun hám forma jaǵınan hár qıylı kino shıǵarmalar jaratılıp, olar tamashagóyler itibarin ózine tarttı. Házirgi waqıtta bugin dún'yada bolıp atırǵan globallasıw jaǵdaylarında, mámleketimizdi modernizaciyalaw hám jańalawdiń áhmiyetli wazıypalari barlıq taraw hám tarmaqlar qatarında kino kórkem óneriní iskerligin jedellestiriw, tarawdı rawajlandırıw

ushın jańa imkaniyatlar jaratıwdı talap qılmaqta. Aytıp ótiw lazım kinematografiya tarawında normativ-huqıqıy bazanıń anıq emesligi, kino islep shıgaratuǵın jetekshi kárzanalar, sonnan «Ózbekfil'm», «Qaraqalpaqfil'm» xámde «Ilimiy-massaliq hám hújjetli fil'mler» kinostudiyalarınıń materiallıq-texnikalıq bazası fizikalıq hám ruwxıy jaqtan eskirgeni, kinofil'mlerdi qarjılandırıw sistemasınıń búgingi kún talaplarına juwap bermesligi, kinoteatrılar hám tájiriybeli kadrlar jetispewshılıgi tarawdıń rawajlanıwına óz tásırın tiygizip kelmekte.

2017 — 2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń bes áhmiyetli baslaması boyınsha Háreketler strategiyasında belgilengen wazıypalarǵa tiykarlanıp, xalqımız, ásirese, jaslar sanasına milliy ideyaǵa sadıqlıq, milliy hám ulıwmaxalıqlıq qádiriyatlarǵa húrmet, ana-Watanǵa muxabbat sezimlerin sińdiriwde úlken kúshke iye bolǵan kino kórkem óneriniń rolin asırıw, «Ózbekkino» Milliy agentliginiń iskerligin jedellestiriw maqsetinde bir qansha wazıypalardı aldımızǵa maqset etip belgilep berildi.

Prezident Shavkat Mirziyoev 2017-jıl 3 avgust kúni Ózbekstan ziyalılırı menen ushırasıwdı "Háwes qilsa arzytuǵın ullı qádiriyatlarımız bar. Háwes qılsı arzytuǵın biybaǵa baylıqlarımız bar. Hám men isenemen, nesip qilsa, háwes qilsa arzytuǵın ullı kelesheǵimiz, ullı ádebiyatımız hám kórkem ónerimiz hám álbette boladı", dep atap ótken edi. Bunnan tısqarı, mádeniyat hám kórkem ónerge baylanıslı barlıq jónelislerdegi kemshilikler, mashqalalardı analiz qılıp, keleshekte orınlaniwı lazım bolǵan jumislardı belgilep berdi.

Kino kórkem óneri insan ruhiyatın joqarılatıw, dáwır mashqalaların alıp shıǵıw, zamanımız qaharmanların qanday bolsa sol qálpinde sáwlelendirip beriw, ata-babalarımız tariyxı hám turmısın kórsetip beriw hám súwretlewde ayrıqsha orın tutadı. Sonlıqtan da kino kórkem óneri ǵayratkerleri, ásirese, rejissyor hám aktyorlar moynındaǵı juwapkershilik oǵada úlken bolıp esaplanadı. Álbette kino tarawında mashqalalarımız bar. Biraq kinomız tariyxın, búginin bilmey, onıń mánisin ańlamay turıp, jańil-jelpi pikirlep, hár qıylı sózlerge, pikirlerge isenip qalmastan ulıwma kóriwge arzytuǵın kinolar shıgarılıp atırǵan joq dep oylawımız orınsız álbette. Shıgarılıp atırǵan fil'mler tek ǵana xalıqtıń kewlinen orın alıp qoymastan hátteki dún'ya júzi boylap óz ornın tabıwı lazımlıǵıń da umıtpawımız kerek. Búgingi kúnge kelip ózbek hám qaraqalpaq tilindegi shıgarılǵan kino hám sahna shıgarmaları shet ellerde de keńnen tanılıp, halıqaralıq sıyıqlarǵa sazawar bolıp atır.

Mámlekетimiz Prezidentiniń 2017-jıl 7-avgustdaǵı "Milliy kinematografiyanı jáneďe rawajlandırıw is-ilájları haqqında"ǵı qararı jónelistegi jumislardı jedellestiriw, keleshekte salmaqlı nátiyjelerge erisiwde kórnekli huqıqıy hám ámeliy dástır bolıp xızmet qılıwına gúman joq.

Qararda "Ózbekkino" Milliy agentligi ushın mámlekетlik buyırtpasına tiykarınan milliy kino ónimlerin sáwlelendirıwde óz kólemleri belgilengen edi. Bunnan tısqarı jas kino dóretiwshilerdiń qısqa metrajlı fil'mleri, balalar ushın yumorlıq kinojurnallar súwretke alıw hám milliy multiplikaciyalıq fil'mlerdi kóbirek súwretke alıp, olardı buyırtpa tiykarında jáhán bazarına shıgarıw hám festivallarda kórsetiw ushın shet tiline dublyaj qılıw wazıypaları atap ótildi. Bul qarar tiykarında jumislardı sapalı alıp barıw ushın belgilegen qárخana xızmetkerleri óz jumısların baslap jiberdi. Multiplikacion fil'mler studiyası direktori Sevara Twlaganova, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 28-noyabr'degi "Ózbekstan Respublikasında milliy mádeniyatti áneďe rawajlandırıw koncepciyası haqqında"ǵı PQ-4038-sanlı Qararı, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2019-jıl 17-dekabrdegi 01-07/1-2764-sanlı májilis bayanınıń orınlaniwın támiyinlew maqsetinde milliy mul'tqahraman obrazın jaratıw boyınsha dóretiwshilik tańlaw

ótkeriliwi haqqında daǵaza qılındı. “Mul’tiplikacion fil’mler studiyası” MUK “Ózbekstan Jaslar Awqamı” menen birgelikte milliy mul’tqahraman obrazın sáwlelendiriw barısı boyinsha tańlaw respublikamızdıń barlıq aymaqlarında dóretiwshilik ushırasıwlar rejelestirilip, Qaraqalpaqstan Respublikası kóleminde ótkerildi. Usınday ushırasıwlar 2020 yil 16-17-18-fevral’ kunleri Jaslar orayında ótkerildi. Bunnan maqset multiplikaciya jónelisine qızıǵatúǵın jaslar qatnasıp ózleriniń sheberliklerin sınap kóriw mûmkinshiligine iye boldı. Sonday-aq, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 5 eń áhmiyetli baslaması kóleminde Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi hám “Ózbekkino” Milliy agentligi ortasındaǵı qospa “Is-ilájlar” dástúrinde belgilengen wazıypalar boyinsha da toqtalıp ótildi. Bul ushırasıwdıń tiykarǵı baslı máselesi sıpatında itibar qaratılıp atırǵan másele zamanagóy milliy qaharmandı sáwlelendiriw hám usı joybar ústinde birgelikte jumıs alıp bariwdı rejelestirgen. Búgingi kún jas tamashagóyin hár tárepleme qızıqlı, miliylikti ózinde sáwlelendiriw, zaman talabına say, dinamikaǵa bay milliy kaharman jaratiw hár bir dóretiwshiniń óz ideyası tiykarında erkin hám óz betinshe islewin támiyinlew lazımlığın túsindiriw baslı másele. Házirgi waqıtta kinomatografiya tarawında kadrlardı qayta tayarlaw maqsetinde tájiriybe asırıw kursları shólkemlestirilip, ataqlı kino dóretiwshiler sabaq beretuǵın “Sheberlik mektepleri” xızmetin yamasa arnawlı kurslar shólkemlestiriwdi jolǵa qoyıw maqsetke muwapiq boları sózsiz.

Paydalanylǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 28-noyabr’degi “Ózbekstan Respublikasında milliy mádeniyattı ánede rawajlandırıw koncepciyası haqqında”ǵı PQ-4038-sanlı Qararı.

2. 2017-jıl 7-avgustdaǵı “Milliy kinematografiyanı jánede

TELEVIDENIEDE ZAMANAGÓY TÁLIM TEXNOLOGIYALARINIŃ JARITILIWI

G.KALBAEVA

Nókis qalalıq 23-sanlı mektebiń baslawish klass muǵallimi

Televidenie hám basqa da ǵalaba xabar quralları vizual tárizde insan sanasına tásir etiw arqalı tálim-tárbiya beriwhi informacion-kommunikaciyalıq qural bolıp esaplanadı. İnsan jaslığınan baslap-aq televidenie multfilm hám túrli televiziyalıq kórsetiwlerdi kóriwi, radioertekler esitiwi, jurnallardaǵı súwretlerdi kóriwi arqalı ǵalaba xabar qurallarından tásirlenedi. Televidenie arqalı úzliksiz tárizde berilip atırǵan kórsetiwler insan tárbiyasında áhmiyetli orın iyeleydi.

Mámlekетimizde ámelge asırılıp atırǵan bilimlendiriw baǵdarındaǵı reformalardı, zamanagóy tálim texnaloyiyaların keń jámiyetshilikke jetkeriwe televidenieliń orıń ayraqsha. «O’zbekiston», «Yoshlar», «Sport» telekanalları qatarında «Qaraqalpaqstan» telekanalı da mine usınday juwapkershilikli wazıyparı talap dárejesinde orınlap kiyatır. Telekanal baǵdarlamasında túrli mazmundaǵı hám janrlarda berilip atırǵan kórsetiwler auditoriyaniń sana seziminiń rawajlanıp barıwında áhmiyetli orın iyeleydi. Televidenie arqalı úzliksiz tárizde keń jámiyetshilik názerine usınılp atırǵan informaciyalıq baǵdarlamalar, telereportajlar, teleintervyular, sonday-aq, jámiyetlik pikirdi oyatiwshı, múnásibetli kórsetiwleri menen búgingi kúnniń temasın jaritip kelmekte.

Ózbekstan Milliy teleradiokompaniyasına qaraslı derlik bárshe televidenielerde bilimlendiriw tarawın, sonday-aq, búgingi kúndegi zamanagóy tálim texnologiyaların jaritiwǵa úlken itibar qaratılǵan. Atap aytatuǵın bolsaq, bir ǵana «Qaraqalpaqstan» televideniesiniń «Muzikalıq dem alıw hám kino baǵdarlamaları» bas redakciyasında «Bilim

ring», «Mektep oqıwshılarıniń koncerti «Párwaz»», «Ómir sabaqları», «Muzıka sırları», «Inglis tilin úyrenemiz», «Sazlar sıyqırı», «Juldızlı aqsham», «Ayqulaq», «Qanatlı qosıqlar», «Gózallıq sırı», «Náwpır», «Sóz gáwharı», «Ádebiyat hám dáwir», «Kino+teatr», «Sport meniń ómirim», «SHAńraq sportı», «Oylan, izlen, tap», «Haywanatlar dúnysası», «Sport», «Awhalıń qalay awıllas», «Kásibim sırları», «Qarlıgash», «Miyras», «SHaqqanlıq maydanı», «Kim epshil, kim shaqqan», «Sırlı álem», «Sónbes juldızlar», «Baqsılar lapızı», «Epshillik sınaǵı», «Ullı ziban» hám basqada kórsetiwlerdiń eń tiykargı maqseti tómendegilerden ibarat:

- keń jámiyetshılıktıń tálım hám mádeniy dárejesin asırıw, zamanagóy tálım texnologiyalıri arqalı jaslardıń bilimin jetilistiriw, milliy dástúrlerdi, tariyxıy hám ruwxıy miyrasti saqlap qalıw, puxaralardıń sanasında demokratıyalıq qádiriyatlardı qáliplestiriw, jaslar hám ósip kiyatırǵan áwlattı watansúyiwshilik, Watanga muhabbat hám ulıwmainsaniylıq qádiriyatlardı húrmet etiw ruvhında tárbiyalawǵa qaratılǵan telebaǵdarlamalar sapasın, professional hám kórkemlik dárejesin támiyinlew;

- mádeniyat hámde sociallıq turmıstiń basqa da tarawların rawajlandırıw máselelerin keń jarıtıw;

- puxaralardıń tálım dárejesin, siyasiy hám huquqıy mádeniyatın asırıw, mámlekettiń jámiyetlik-siyasiy hám social-ekonomikalıq turmısınıń eń áhmiyetli jónelisleri boyınsha olardıń óz pikirin bayan etiwi menen baylanıslı máselelerdi keń talqılaw hám de usı baǵdardaǵı telebaǵdarlamalardı tayarlaw;

- xalqımızdıń bay mádeniy hám ruwxıy miyrasın saqlap qalıwǵa, folklor – etnografiyalıq dástúrlerin rawajlandırıwǵa, milliy hám de jahan ádebiyatı, muzıkası, teatri, kinosi, súwretlew kórkem óneriniń eń jaqsı úlgileri menen tanıstırıwǵa qaratılǵan áhmiyetli social- gumanitar, ágartıwshılıq telekórsetiwlerdi shólkemlestiriw.

«Qaraqalpaqstan» televídeniesinde háptesine bir márte berilip barılatuǵın «Inglis tilin úyrenemiz» atamasındaǵı telekórsetiwin respublikamız boyınsha 95-98 payız xalqı kóriw hám usı kórsetiw arqalı til úyrenip barıw imkaniyatına iye.

«Qaraqalpaqstan» televídeniesindegi zamanagóy tálım sırların úyretiwge baǵdarlangan kórsetiwlerdiń klassifikasiyasın tiykaranan tómendegishe úlken úsh toparǵa bóliw mümkin:

1. Ulıwma orta bilim beriwr mektep baǵdarlamalarındaǵı tematikani sáwlelendirıwshi telekórsetiwler.

2. Muzıka hám kórkem óner tarawındaǵı tálım texnologiyaların jarıtıwǵa qaratılǵan tele kórsetiwler

3. Sport hám onıń túrleri haqqında bilim hám kónlikpelerdi qáliplestiriwshi telekórsetiwler.

Ózbekstan Milliy teleradiokompaniyasına qaraslı televídenielerde zamanagóy tálım texnologiyaları, bilimlendirıw tematikası, onlayn mektep hám de televízion sabaqlardıń úzliksiz hám ǵalabaliq tárizde beriliwiniń keskin rawajlanıwı Ózbekstanǵa pandemiyanıń kirip keliwi menen baylanıslı boldı. Aldınları telekanallarda bilimlendirıwge baǵışlanǵan kórsetiwler háptege bir-eki yamasa úsh márte beriletuǵın bolsa, pandemiya dáwirinde hár kúni, hátteki ayrim telekanallar tek ǵana onlayn mektep hám telesabaq kórsetiwlerin keste tiykärinda úzliksiz berip barmaqta.

2020-jıldıń 15-mart sáneside Ózbekstanda koronovirusqa shalıngan dáslepki nawqas anıqlanǵannan soń, 2020-jıldıń 16-mart kúninen baslap Ózbekstan Respublikasındaǵı bárshe ulıwmatálım mektepleriniń oqıwshıları ushın dem alıs járiyalandı. Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendirıw ministrligi quramındaǵı Respublika tálım orayı tárepinen dem alıstı mazmunlı otkeriw boyınsha bir qatar usınıslar islep shıǵıldı. Oqıwshılardıń

qáwipsizligin dem alıs dawamında da támiyinlewge hám tiyisli bilimdi beriwege úlken itibar qaratıldı.

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligine qaraslı bárshé ulıwmatálım mektepleriniň oqıwshıların onlayn oqıtıw rejimine ótkerildi. Sonday-aq, oqıtıwshılarda metodikalıq júklemelerin onlayn, yaǵníy aralıqtan turıp ámelge asırıw belgilendi.

Xalıq bilimlendiriw ministrligi hám milliy teleradiokompaniya quramındaǵı telekanallar menen birgelikte videosabaqlar súwretke alındı. Videosabaqlar “Oilaviy”, “Madaniyat va ma’rifat”, “Dunyo bo’ylab” va “Yoshlar” telekanallarida, «Qaraqalpaqstan» televideniesinde hám de Xalıq bilimlendiriw ministrliginiň rásmiy sayti (www.uzedu.uz) hám sociallıq tarmaqlarındaǵı betlerinde (@uzedu) kórsetip barıldı. Yaǵníy videosabaqlar tek internet tarmaǵı arqalı ǵana emes, al telekanallar arqalı da efirge berilip barılmaqda. Videosabaqlardı efirge beretuǵın kanallar aldın jabiq kanallar edi, házirde olar Onlayn-mektep baǵdarlaması ushın bárshége asıhq kanal sıpatında biypul efirge uzatılıp atır.

Soniń menen birge, televizion sabaqlar 1-4-klasslar ushın National Geography Wild kanalı ornında, 5-8-klasslar ushın Eurosport kanalı ornında hám 9-11-klasslar ushın “Oxota i ribalka” kanalı ornında efirge berilmekte. Videosabaqlar tiyisli bolǵan kanallarda ózbek hám rus tillerinde alıp barılmaqda. Imkaniyati bolsa, oqıwshılar eki tildegi telesabaqlardı kóriwi názerde tutılǵan. Qaraqalpaqstanda qosımsısha qaraqalpaq tilindegi videosabaqlarda efirge berilmekte. Telekanallarda saat 17:00 dan baslap videosabaqlar takrarlap beriledi. Bul bolsa oqıwshı jaslardıń pán boyınsha bilim hám kónlikpelerin jáne de bekkemlewge tiykar jaratadı.

Televizion sabaqlardıń efirge beriliw waqtı belgilengen kestesi Xalıq bilimlendiriw ministrliginiň rásmiy sayti www.uzedu.uz, sociallıq tarmaqları www.fb.com/uzedu <https://t.me/uzedu> hám Telegram tarmaǵında arnawlı ashılǵan <https://t.me/uzeduonlinemaktab> kanalinan kóriw imkaniyati jaratılǵan. Soniń menen birge, videosabaqlardı internetde <https://mover.uz/channel/uzeduuz/>, <http://mediabay.uz/podcasts/>, <https://www.youtube.com/c/O-zbekistonRespublikasiXalqtalimivazirligi>, <https://t.me/uzeduonlinemaktab> sıyaqlı resurslardan da kóriw mûmkin.

Ulıwmalastırıp aytqanda, búgingi globballasıw sharayatında zamanagóy tálım texnologiyaların basqıshpa-basqısh rawajlandırıp bariw hám ilimiý jaqtan úyreniw eń áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Ásirese, búgingidey pandemiya sebepli karantin dáwirinde televidenie arqalı videosabaqlar hám onlayn-mektep baǵdarlamasın oqıwshı jaslarga jetkeriwde óz nátiyjesin beredi. Sonlıqtan da, televidenie ulıwmatálım mekteplerin aralıqtan oqıtıwda úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Usarova A. O’zbekiston televideniesida milliy xususiyatlarnı aks ettirish masalalari. // O’zbekiston matbuoti. 2010. № 3.
2. Mavlonova R Turaeva O Holiqberdiev K Pedagogika. – Toshkent. «Oqituvchi». 2001.
3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovacions texnologiyalar. – Toshkent. 2001.
4. Yusupova G.Z Uliwma bilim beriw mekteplerinde innovaciyalıq pedagogikalúq texnologiyalardan paydalaniw. – Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2016.
5. Boshlanǵich talim jurnalı №2 son. 2018 yil

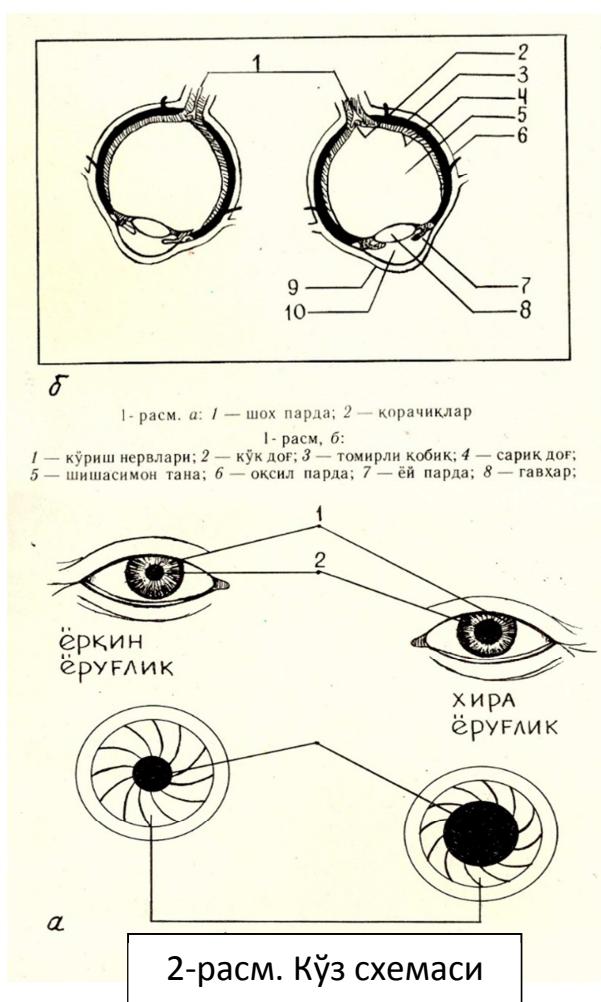
ЁРУҒЛИК ВА РАНГНИ ҲИС ҚИЛИШ

Махмуд Тожимуродов.

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали ўқтувчиси

Инсон дунёга келар экан, бу ёруғ оламни кўра бошлади. Лекин кўриш жараёнида қандай физик ҳодиса рўй берадигани ҳақида кўпчилигимиз, ўйлаб ҳам кўрмаганмиз. Ёруғлик манбаидан ёруғлик электро магнит тўлқинлари ҳаракатланади ва бу инсонда кўриш хусусиятини уйғотади. Нур тўғри чизиқ бўйлаб ҳаракатланади, нур синади, оғади, қайтади ва ҳоказо. Биз қайтган нурни яъни аксни кўрамиз. Шу ўринда рассом ва олим, жаҳон маданиятининг буюк мутафаккири, Европадаги Уйғониш даврининг забардаст намоёндаси, Италия фанининг отаси Леонардо Да Винчининг кўз ҳақида айтган фикрини эслатмоқчи эдим. Унинг эътироф этишича, **кўз - жоннинг деразасидир**. Менимчи бу жуда оддий ва ўта маъноли фикр. Одамзод кўз орқали қанча маълумот олаётгани ҳақида ўйлаб кўрсак бу фикрни тушунишимиз осон бўлади.

Кўзниге спектр сезиши. Одам кўзи ахроматик ва хроматик рангларнинг 10000 хил ранг тусини фарқ қила олади. Шунинг билан бирга кўз ўртача ёрқинлик даражасидаги спектрнинг (бинафша, зангори, мовий, яшил, сарик, заргалдоқ, қизил) 180 хил ранг тусини аниқлай олади.

Рангларни ҳис қилишида кўзниг хусусияти. Ранг тасвир ишида (ижодида) рангларнинг бир - бирига таъсири муҳим аҳамиятга эга.

Чехословакиялик олим Ян Эвангелист Пуркинье (1787-1869) кўп синовлар ёрдамида ёруғлик ўзгаришига қараб ҳар хил шакл ранги ёрқинлиги ва ранг тўлқини узунлиги ўзгаришини аниқлади. Ҳар хил ёруғлик ўзгариши кўзимиз спектр сезувчанлиги билан боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, кундуз кунидан қоронғуликка ўтганда кўз ҳам шунга қараб мослашади ёки адаптация ҳосил бўлади. (2 - расм)

Адаптация (Кўникма, кўникиши). Биз ёруғликдан қоронғи хонага кирад эканмиз анча вақтгача атрофдаги шаклларни тусини ва рангини бирданига аниқлай олмаймиз. Чунки одам кўзи дарров кўника олмайди. Шунингдек, қоронғиликдан ёруғликка чиққанимизда ҳам кўзимиз бир мунча қисилиб, атроф - муҳитни англай олмаслигимиз мумкин. Бу ҳолатни адаптация, яъни кўникиш деб атаемиз.

Иккала ҳолатда ҳам биз шаклларнинг ранги ва тусини бир мунча аниқлай олмаймиз. Бунинг учун бироз

күзимизни чиниқтириб кузатишга түғри келади. Шу ҳолатда аввало фақат тус фарқларини англайолсак, кейинчалик ранглар фарқини аниқлаймиз. Аммо нозик фарқларини бироз вактдан кейин англашимиз мумкин.

Шундай қилиб ёруғликтан қоронгуликка ўтганда күз олдимизда қизғиш зарғалдан спектр ранглари қуюқлашганини ва яшил – күк ранглар эса оқаришини күрамиз. Масалан, қизил атиргулни ва күк гулни иккى хил даражадаги ёруғлиқта таққослаб күрайлик. Бу тажрибада кузатганимизда кечқурун қизил атиргул қорамтири бўлиб кўринса, күк гул эса анча очикроқ эканлигини күрамиз.

Контраст теварак - атроф рангли фон таъсири остида ҳосил бўлади. Ранг контрасти ранг тузи тозалиги ва ёрқинлиги ранг сезиш ўзгариши таъсирида кўриш мумкин. Ранг ўзгаришини сезишимизни қарама - қарши ранг фонида ранг ўзаро таъсири кучини оширади. Масалан, кулранг доира бўлакчаси оқ ранг фонида тўқлашади, қора фонда эса оқаради. Шунга эътибор бериш керакки ранг ўзгариши қўшимча ранглар йўналишида ҳосил бўлади. Тўқ қизил ранг қўшимчаси яшил ранг, сарик ранга эса күк ранг ҳисобланади.

Шуни ҳисобга олиш керакки, қайси ранг кўпроқ юзани эгалласа шу рангнинг контрасти таъсири кучлидир. Масалан, агар катта қизил текислигига кичкина яшил ранг бўлакчаси бўлса, қизил рангга нисбатан контраст таъсири кўпроқ бўлади.

Бир ватқнинг ўзида таққослаш (солишириув).

Қандай қилиб бир вақтнинг ўзида шакл ва рангдаги ёруғлик фазовий макон, перспектива таъсирига асосланган ўзгаришларни кўриш мумкин? Нур-соя ва ранглар муносабатани қай тарзда белгилаш мумкин?

Маълумки, буюмларнинг сифати ва хусусияти бошқа буюмларнинг сифати ва хусусияти билан таққослаш натижасида англанади.

"Таққослаш - деб айтади К.Д.Ушинский - ҳар қандай тушунча ва ҳар қандай фикрнинг асосидир. Оламда барча нарсаларни таққослаш орқалигина ўрганамиз. Агар бизнинг қаршимизда ҳеч қандай жисм билан солишириш ёки фарқлаш мумкин бўлмаган жисм турса ва бу жисм ҳақиқатда мавжуд бўлса, биз у ҳакида ҳеч қандай фикр ва ҳаттоқи ҳеч қандай сўз айта олмас эдик".

Ранг тасвир шакл ва рангларнинг пропорционал муносабатлари билан ишлайди. Тасвирлаш жараёнида натурада мавжуд бўлган ўзаро фарқларни сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. Бу фарқларни эса буюмларни ўзаро таққослаш орқалигина кўриш мумкин.

Турли масофада жойлашган буюмларнинг ўзаро тафовутини таққослаган ҳолда, яъни уларнинг катталиги, ёруғлик даражаси ва ранг сифатлари орасидаги фарқни солишириш натижасида ҳар бир буюмнинг ўзига хос перспектив ўлчамини ва рангини аниқлаш мумкин.

"Предметлар қиёфасини биз тунда ғира-шира, кундузи аниқ кўрамиз. Ёруғлик предметлар чегараларини намоён қиласди, қоронғилик уларни беркитади".

Ранг тасвир усталари пропорция ва тус муносабатларини белгилашнинг нақадар муҳим эканлигини таъкидлаш мақсадида одатда ўз шогирдларига қуйидаги жумлани тез-тез такрорлаб туришади: "Инсоннинг бош қисмини тасвирлаш жараёнида, унинг оёғига эътибор қаратинг, ва аксинча оёққисмини тасвирлаш жараёнида инсоннинг бошига ахамият беринг". Мазкур *гайритабии* жумлада ҳаққоний моҳият мавжуд. Зеро, предмет ва обьектларнинг ўлчами, ёруғлик даражаси ва ранг сифатларини ўзаро таққослаш орқали уларнинг аниқ катталиги ёки рангини белгилаш ҳамда буюм ва ранглар орасидаги ўзаро тафовутни кўриш мумкин.

Бироқ таққослашдаги амалий жараён баъзи бир мураккабликларга боғлиқ ва буюмларни одатий кўришда деярли амалга ошмас ҳодисадир. Агар инсон нигоҳи турли масофадаги шакл ва обьектларни бир вақтнинг ўзида аниқ ва тиник кўра олганда эди, таққослаш жараёни бир оз енгил кечарди. Гап шундаки инсон нигоҳи бир қанча предметларга эътибор қаратган бўлса ҳам, улар бир хил қабул қила олмайди. Масалан, бир гурух буюмларни икки қисмга бўлиб жойлаштирилса ва яқин масофада турган биринчи қисмга нигоҳ қаратилса, иккинчи қисмдаги буюмлар ноаниқ кўриниш касб этади. Ёки аксинча, узоқроқ масофага жойлаштирилган иккинчи қисмдаги буюмларга нигоҳ қаратилса, уларнинг ранги ҳамда бўртма шакллари аниқлик касб этиб, биринчи қисмдаги буюмлар ноаниқ кўринади. Яна бир мисол, агар китобни очиб, икки кўз нигоҳи варақнинг марказига қаратилса, ҳаттоқи бир хил масофа ва бир хил текисликда ҳам, беш - олти ҳарфдан иборат битта сўздан ортиқ сўзни кўриш мумкин эмас. Қолган атрофдаги сўзлар ёки бутун варақ ноаниқ кўринади. Бу ҳодиса бир гурух нарсаларни кўриш жараёнида ягона предмет шаклигина кўз сетчаткасидаги аниқ кўриш маконига жойлашиш имкониятига эга эканлиги билан изоҳланади. Сарик доғ деб шартли номланган бу макон түфноғич бошидан бир оз каттароқ ўлчамга эга. Табиий равишда, инсон нигоҳи бир бор бир буюм юзасини ёки бир нечта буюмларнинг аниқ кўра олиш имкониятига эга эмас. Шу билан бирга турли масофада жойлашган буюмларнинг шакл чизиқлари аниқлиги, ёруғлик ва ранг сифатларини фарқи ва ўхшашлигини таққослаш ва белгилаш учун уларни бир вақтнинг ўзида ва бир ҳил аниқлиқда кўриш зарур.

Барча обьектларни бир вақтнинг ўзида кўриш - "бир варакайига кўриш" ҳамда барча обьектларни яхлитликда кўриш - "яхлитликда ҳис этиш" жараёни кўринаётган натуранинг нур - соя ва ранг муносабатларини *перспектив* ва бошқа ўзгаришлар билан белгилашга имконият беради. Масалан, шаҳар манзараси кўринаётган очиқ дераза олдига кўйилган гулдастадан иборат натура жойлашувидағи нур - соя ва ранг муносабатларини аниқ топиш учун, инсон нигоҳи қамраётган барча нарсаларга бир вақтнинг ўзида қараш ва уларни кўриш керак бўлади: дераза пардаси, гулдаста ва ойна ортидан кўринаётган шаҳар манзараси.

Яхлитликда ҳис этиш натижасида инсон онгидаги тасвирланаётган картинаси умумий қиёфаси муҳрланади ва ранг тасвирчи натурадаги турли обьектларнинг ранг муносабатларини тўғри белгилай олади.

Одатий кўриш жараёнида нур - соя ва ранг муносабатларини аниқлашга қийинчилик туғдирувчи кўриш хусусиятининг яна бир ўзига хослиги мавжуд. Маълумки, турли даражада ёритилган юзаларга нисбатан кўриш ҳиссиёти ўзгарувчандир. Натура жойлашувидағи ёрқин ёритилган обьектни кўриш ҳолатида буюмларни таққослаш ва тус муносабатларини топиш жараёнида кўзниң ҳис этиш фаолияти кучсизланади. Нур - соя ва рангнинг нозик хусусиятларини ҳис этиш қийинлашади. Агар ижодкорнинг нигоҳи кам ёритилган обьектга қаратилса, аксинча, тескари жараён содир бўлади. Бу ҳолат тус муносабатларини тўғри белгилашга тўскинлик қиласи, чунки буюмлар кўзниң турли хил таъсирчанлигига кўриб чиқиласи.

Агар ягона буюмнинг ўзигагина эътибор қаратмасдан, бир вақтнинг ўзида турли ёритилган буюмларнинг барчасига қаралса, кўз доимий ёритилиш шароитларида бўлади ва унинг таъсирчанлиги ўзгаради. Бу жараён туслардаги тафовутни тўғри аниқлашга ёрдам беради.

Кўриш ҳис туйғусининг яна бир ўзига хослигини эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Кўриш марказига яқин масофада жойлашган натурадаги буюмларни кўриб чиқиш жараёнида уларнинг нафақат шакл чизиги, шунингдек, нур

ва соя ўйинларининг қарам - қаршилиги ҳам аниқроқ кўринади. Буюм кўриш марказидан қай даражада йироқлашгани сари - тусларнинг ўзаро зиддияти шу даражада камайиб боради. Агар буюмларни навбатма - навбат кўриб чиқилса, ҳақиқий тус муносабатларини белгилаш қийин бўлади.

Демак, кўриш хис туйғусининг барча хусусиятлари умумий яхлит кўришни, яъни кўзни бир нуқтага эмас, балки бир вақтнинг ўзида барча обьектларга қаратишни талаб этади. Ранг тасвирчи бир вақтда нигоҳи билан тасвирланаётган натурани қамраб олишни ҳамда барча тусларни диққат марказида ушлашни ўрганиши даркор. Шу билан бирга, нигоҳни биргина қисмга қаратиш лозим эмас. Аксинча, натурани рўйи - рост ҳамда барча нарсаларни баробар кўриш жараёнида буюмларнинг ранг ва ёруғлик нисбатларини солиштириш лозим: бу жараёнда нима кўпроқ кўзга ташланаётганлиги, нималар эса иккинчи даражага тушиб қолаётганлиги, қайси жисмлар тўқ қайсилари эса оч тусда эканлигини белгилаш керак. Алоҳида жисмларга эътибор қаратмаслик ва улар билан чалғимаслик ҳамда натурада барча буюмларни баробар кўра олиш мақсадида тасвирчи тасвирланаётган натурани "тасаввурдаги текисликда" жонлантиришни ёки кўзни "кенг очиб ёки қисик ҳолатда кўриш"ни тавсия берадилар.

Б.В.Иогансон тўғри муносабатларни топиш, омадли таққослаш ҳамда барча нарсани бир вақтда кўриш борасида қуидагича тавсиф бериб ўтган: "Икки-учта тусни бир пайтда кўриш қийиндири, бешта ва ундан ортиқ тусни эса ундан-да мураккабдир. Барча тусларни бир вақтда кўра олиш ва ифодалаш эса имконсиздек туюлади. Бунга кўзни доимий тарбиялаш орқали эришиш мумкин; кўзни дастлаб кичикроқ ва секин аста каттароқ жойни нигоҳ билан қамраб олишга ўргатиш зарур. Тасвирда кўрсатилиши лозим бўлган барча нарсани биргалиқда кўра олиш керак. Шундагина аниқ ва тўғри олинмаган жойлар оркестрдаги ноаниқ nota каби қалбаки кўриниш касб этади. Малакали тасвир устаси яхши дирижёр кабидир; дирижёр скрипкани, флейтани, арфани ва бошқа чолғу асбобларини бир вақтнинг ўзида эшита олгани каби, у ҳам бир вақтнинг ўзида барча нарсани кўра олади".

Умумий кўриш хусусиятига боғлиқ бўлган мазкур усулларнинг барчаси кўз сетчаткасининг аниқ кўриш марказига тушаётган нарсаларга эътибор қаратмасдан, натурани ундан-да кенгроқ хис этишга ўргатишга қаратилган. Бу жараён барча нарсаларни бир вақтда ва бир хил аниқлиқда кўриш имкониятини беради. Бундай кўриш усулида барча буюмлар шакли ва ранги ноаниқ ҳис этилади, бироқ айнан шу дақиқада натурани яхлит кўра олиш ва хис этиш имконияти пайдо бўлади ҳамда бу ўз ўрнида ёруғлик, тус ва ранг муносабатларини тўғри белгилашга ёрдам беради.

Юқоридаги фикрлардан хулоса шуки, бир вақтнинг ўзида кўриш ва буюмларни ўзаро таққослаш усули орқали нур - соя ва ранг муносабатларини белгилашга эришиш мумкин. Ранг муносабатларини аниқлашда умумий яхлитликда кўриш ранг тасвирчининг барча иш жараёнида етакчи ўринга эга.

Ранг муносабатлари жиҳатидан буюмларни ўзаро фарқлаш ва таққослаш учун аввалом бор бир буюм рангини бошқасидан қандай ажратиш мумкинлиги ҳақида тасаввурга эга бўлиш муҳим. Рангнинг асосий хусусиятлари билан яхшилаб танишиб чиқиш зарурдир. Шундагина буюк ўзбек ҳалқининг маданий ва маърифий меъросига - етук бадиий фильмлар, сериаллар ва кўрсатувлар намойиши билан ўз хиссамизни қўша оламиз.

Фойданалилган адабиётлар:

Ричард Шмидт. "АЛЛА ПРИМА"

Профессор.Рустам Худойбергановнинг "Рангшунослик" асари.

QARAQALPAQSTANDA TELEVIDENIE HÁM RADIO ESITTIRIWLER TARAWİNİN RAWAJLANIWİ

Utepbergenova A.

*Ózbekstan Mámleketlik kórkem oner hám mádeniyat instituti
Nókis filiali oqitiwshısı*

Qaraqalpaqstan Televidenie hám radiosı óz kórsetiwleri menen Respublika xalqın tolıq qamtıp alǵan ǵalaba xabar qurallarınıń biri bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Oly Majlisi tárepinen qabil etilgen nızımlar tiykarında Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesi qabil etken jurnalistlik xızmetke baylanışlı bir qatar nızamlar kabil etildi. Tiykarınan «Jurnalisttiń kásiplik jumısın qorǵaw haqqında» Nızam 1997-jıl 25-iyun'de, «Málimleme alıw kepilligi hám erkinligi haqqında» Nızam 1997-jıl 25-iyun', «Reklama haqqında» Nızam, 1999-jıl 28-avgust', «Málimleme erkinligi principleri hám kepillikleri haqqında» Nızam 2003-jıl 12-noyabr', «Avtorlıq huquq hám túrles huquqlar haqqında» Nızam, 2007-jıl 29-avgustte, «ǵalaba xabar quralları haqqında» Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Nızamı (jańa redakciyada) 2007-jıl 5-oktyabr' qabil etilgen nızam hám qararlar tiykarında búgingi kúngi ǵalaba xabar qurallarında sóz hám hújdan erkinligi, onı xalıq aralıq standartlarga teńlestiriw, jurnalistlerdiń erkin dóretiwhilik jumıs penen shuǵıllanıwı ushın tarawdı jánedе jetilistiriw, onı joqarı texnologiyalıq jetiskenlikler menen támıynlew, jurnalistlerdiń dún'ya júzlik arenaǵa shıǵıwları, baspa sóz óndirisi menen ǵalaba xabar qurallarınıń sapalı ónim hám operativ málimlemelerin báseklik dárejesine kóteriwge xızmet etti. Ulıwma usı taraw boyınsha ǵárezsizlik jıllarında 40 tan aslam normativlik-xuqıqıy aktler qabil etildi [1.]

2002-jılı Qaraqalpaqstan televídeniesi hám radio esittiriw mámleketlik kompaniyası Qaraqalpaqstan Respublikası teleradiokompaniyasına aylandırladı. Bul tarawdiń bunnan bılıyda rawajlanıwına, materiallıq-texnikalıq hám sonday ak sapa jaǵınan jaqsılanıwına túrtki boldı.

2012-jılı 30-dekabr'de Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «ǵalaba xabar quralların jánedе rawajlandırıw ushın qosımsha salıq jeńiliklerin beri w haqqında» qararı qabillanadı hám bul Qaraqalpaqstan ǵalaba xabar qurallarınıń xojalıq hám ekanomikalıq xızmetin jeńillestirip, awısqan qarjını óz materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewge imkan jaratıp berdi. Qaraqalpaqstan televídeniesinde 2-studiya qayta úskenenip, ol jerde 7 zamanagóy telekamera menen úskenenelerinde baǵdarlamalar tayaranatuǵın boldı. Túsirilgen syujetler 8 komp'yuter-dizayn apparatında montajlanadı hám efirge uzatıldı. [2].

2007-jılda kólemi 432 kvadrat metr bolǵan jańa studiyanıń kurihi menen Nókis teleradio orayında «BFE Studio und Medien GmbH Sistem» (Germaniya) firmasınıń zamanagóy úskeneneli ornatıldı. Házirgi künde Nókis teleradioorayında 200 kvadrat metr bolǵan informacılıq baǵdarlamalardı jazıw studiyası, 7 TJK kameraları, 10 montaj studiyası, 1 dublyaj studiyası hám komp'yuter dizayn apparatxanaları islep turıptı. 2011 jılda RAF avtomobili bazasında jıynalǵan 4 kameralı KTS iske tusirilip, onda studiyalardan tısqarı alınatuǵın bayram baǵdarlamaları hám sport jarısların translyaciya qılıw imkaniyatı jaratıldı.

2013-jılı 22-aprel'de Qaraqalpaqstan televídeniesi cifrlıq formatta kórsete basladı hám bul kórsetiwlerdiń sapasın jáne de arttıradı. Kúnine 3 tilde «Xabar» baǵdarlaması, sonday aq hár háptede «Háptelik» xabar baǵdarlaması efirge berilip turdı. 2013-jıldını 1-iyun'nde dublyaj studiyası óz xızmet wazıypasın baslaydı, onı negizinde kishkene teletamashagóyler mul'tfil'mler hám kórkem fil'mdi qaraqalpaq tilinde kóriw imkatiyatına iye boldı [3].

Гárezsizlik jıllarında bul tarawdını xuqıqıy negizleriniň bekemleniwi menen birge onıň materiallıq-texnikalıq bazasınıň bekemleniwi, jámiyetimizdiň hár bir tarawına tásir etiwi, radioesittiriwler tizimindegى sapalı ózgerisler júzege keldi. Sonday aq Qaraqalpaqstan xalqınıň ruwhıy-ádeplilik, mádeniy miyrasın saqlaw hám rawajlandırıw, joqarı intellektual rawajlanǵan áwladtı tárbiyalaw, Watanǵa súyispenshilik sezimlerin tárbiyalaw mäselelerine itibar qaratılıp, efirde kórsetip kelinedi. Muzıka hám tamasha baǵdarlamaları Bas redakciyası tárepinen teletamashagóylerdiň etikalıq hám estetikalıq mádeniyatın asırıwǵa, puqaralarda, ásirese jaslarda demokratiyalıq prınciplerdi, ulıwma insaniyılıq hám milliy qádiriyatlarǵa húrmet sezimlerin oyatiwǵa qaratılǵan baǵdarlamalar tayaranıp efirge beriledi.

Paydalanylǵan ádebiyatlar

1. http://www.qrz.ru/articles/photos/story450/protokol_isp.djvu
2. Madreymov T. Televidenie - járiyalılıq quralı. N. 1989.
3. Madreymov Q. Jurnalistika kásibiniň jankúyeri. N. 2015.
4. Djumashev A., Nurjanov S., Urazova L., Tadjieva R. Qaraqalpaqstan tariyxı. N., 2018.
5. Usnatdinov Sh. Jurnalistikaǵa kirisiw. N. 2009.
6. Wzbekiston milliy teleradiokompaniyasi: zamon bilan hamqadam. T. 2016.

AKUSTIKA TÚSINIGI.

Juginisova Nuriya

Dawısti, tabiiy jaǵday sıpatında, júda erte zamanlardan beri úyrenip keledi. Eramızdan aldingı IV asır Gretsiya dawirinde Arxit Tarentskiy “dawıs – bul hawa tolqınları” degen pikirdi bildirgen. Lekin, ol dawıs balentligin hawa tolqınları chastotası emes, balkim onıň tarqalıw tezligin belgilewdi aytqan. Akustikanı úyreniwge Aristotel (e.al.IV asır) hám Pifagor (e.al.VI asır) lerdiň jumısları tiykar bolǵan. Greksheden awdarma qılınǵanda “akustika” sózi *akusticos* – “esitile alatuǵın” degen mánini ańlatadı. XX asır texnika rawajlanıwı bul tusinikti 0 Hz ten 10^{12} ... 10^{15} Hz chastotalar diapazonına keńeytti. Bul kitapta bizdi alımlar tarepinen úyrenip shıǵılǵan, insan qulaǵı esite alatuǵın dawısti ózgeriwsheń tolqınlar ekenligin ańlatıwshi birinshi bildiriwi qızıqtıradı.

Házirgi zamanda tabiyatta bolıp atırǵan akustik protseslerdi ańlatıwshi jalǵız teoriya joq. Bir-birine derli baylanısı bolmaǵan halda akustikanıň bir qatar óz aldına bólimleri rawajlanıp kelmekte. Bularǵa: geometrik, onı, turaqlı (statik), tolqın, arxitektura, qurılıs, psixofiziologik, muzıkalı hám elektr akustikalardı kiritiw mumkin. Ámeliyat penen shuǵıllanıwshi ses rejissyorı aldında barshe ilimiý mäselelerdi sheshiw wazıypası turmaslıǵın esapqa alǵan halda, joqarıda sanap ótilgen jónelislerden eń zárür maǵlıwmatlardı alıwǵa háreket qlamız.

Akustikanıň dúzilisin ápiwayıraq kóriniste úyreniw ushın geometrik teoriyanı tiykar qılıp alsaq boladı. Kerek bolǵanda onı liniyasız teoriya menen toltırıp baramız.

Akustika - greksheden (akuctikos – esitiw) fizikaniň keń mánide (eń tómen 10^{12} hám eń joqarı 10^{13} Hz) chastotalarga shekem elastik tolqınlardı izertlegende, tar mánide – dawıs tarqalıwın úyrenetuǵın bólim esaplanadı. Ulıwma hám teoriyalıq akustika elastik tolqınlardıń túrlı sharayıttı nurlanıwı hám tarqalıwın, hámde olardıń sharayıtı menen ózara tásırın úyrenedi.

Arxitektura akustikası - xanalarda dawıstiň tarqalıwın, tosıqlardıň dawıs qaytıwı hám sóniwine bolǵan tásırın úyrenedi.

Qurılıs akustikası - akustikanıń bólegi bolıp, imaratlardıń dawıs izolyatsiyası hám shawqımnan qorǵanıw mäselelerin úyrenedi. Qurılıs akustikası arxitektura akustikasınan ajralıp shıqqan.

Atmosfera akustikası - dawısti atmosferada tarqalıwin, sonday-aq atmosferani akustik usıllar menen úyrenedi.

Akustoelektronika – ilim hám texnikanıń qattı zat akustikası, yarım ótkeriwshiler fizikası hám radioelektronika menen tutasqan bólegi. Elastik tolqınlardıń yarım ótkeriwshilerde kúsheyiwi hám generatsiyalanyı, radiosignalardı akustik usıllar menen ózgertiw hám olarǵa islew beriw, hámde olarga saykes qurılmalardı jaratıw mäseleleri menen shuǵıllanadi.

Geoakustika – jer qabiǵınıń dúzilisi hám ózgesheliklerin úyreniw maqsetinde onda elastik tolqınlardıń tarqalıwin (akustik hám seysmiq razvedka) úyrenedi.

Gidroakustika – dawıs tolqınlarınıń darya, teńiz, kól hám suw, suw saqlaǵıshlar – tiykarınan suw astı lokatsiyası hám baylanıs maqsetinde tarqalıw, qaytıw hám sóniw ózgesheliklerin úyrenedi.

Muzika akustikası – muzıkataniw hám ulıwma akustika bólimi, muzikaniń obyektiv fizikalıq nızamların úyrenetuǵın pán. Muzıka dawıslarınıń chastota balentligi, dawamıylığı, konsonans (muzıka dawıslarınıń ózara únlesligi, uyǵınlığı) hám dissonans (hár túrli únli menen kelgen, lekin usı únllerden keyingi dawıslar bir túrde bolǵan sózleri únles) xadiselerdi, muzıka sistemaların, qosıqtaǵı muzıkalıq dawıslardı pariqlaw hám yadda saqlaw qábiletin, parqların, adam hám muzıka asbapları sestiń úyrenip izertlegende jetedi. Fizikalıq akustika usılları hám maǵlıwmatlarına tayanadı. Adam ses hám esitiw aǵzaları fiziologiyası hám psixologiyası menen baylanıslı .

Fiziologik akustika – adam hám haywanlardıń dawıs shıǵarıwshi hám dawıs esitiwshi aǵzalarınıń dúzilisi hám funksiyasın úyrenedi.

Elektroakustika páni – túrli ózgertkishleriniń teoriyası, esaplaw usılları hám olardı rejelestiriw mäseleleri menen shuǵıllanadi. Elektroakustik ózgertkishler elektr energiyani akustik energiyaǵa (elastik terbelisler energiyasına) hám kerisinshe ózgertiredi. Eń kóp tarqalǵan ózgertkishlerge mikrofon hám radiodinamikler kiredi. Elektroakustika, akustika pániniń bir bólegi bolıp, radiotexnikaǵa jaqınırıaq hám akustika pániniń joqarında keltirilgen derlik barshe bóleklerin óz ishine algan.

Geometrik akustika.

Akustikanıń dúzilisin ápiwayıraq kóriniste úyreniw ushın geometrik teoriyanı tiykar qılıp alsaq boladı. Kerek bolganda onı liniyasız teoriya menen tolterip baramız.

Geometrik teoriya tómendegi shamaǵa tiykarlangan: dawıs hár tárepke dawıs nurları arqalı tarqaladı, dawıs quwatı usı nur sıziqları boylap háreketlenedi. Geometrik akustika teńlemeleri bizge mektepte fizika páninde úyrenilgen geometrik optika teńlemelerge jaqın. Dawıs tolqınları ushın jaqtılıq tolqınları qaytiwı hám sıniwı nızamlarına sáykes keledi. Sıziqli (liniyaviy) geometriya mäseleleri bolsa real dúnyamı júda jaqın aniqlawǵa hám dawıs tolqının qansha kelte bolsa onı úyreniw sonsha ańsat keshiwin táminleydi. Xana ólshemleri ýaki onıń háreketi jolındaǵı tosıqlar dawıs tolqını menen teń ýaki júdá uzın dep esaplaytuǵın bolsaq, onıń sıziqli teoriya tastıyqlaw qıyın bolǵan tolqınlar difraksiyası hádiysesin esapqa aliwǵa tuwrı keledi. Bunday jaǵdaylarda máseleni qıyınlastırıdı, liniyasız teoriya mäselelerin esapqa aliwǵa tuwrı keledi.

Geometrik teoriyaǵa tiykarınan dawıs bir neshe túrdegi dawıs tolqınları kóriniside atırapqa tarqaladı. Hár bir túr ushın kelip shıǵıw hám tarqalıwınıń óz aldına sharayatları bar. Yassi hám domalaq tolqınlar eń ápiwayı tolqınlar esaplanadı. Real proces bir neshe tolqınlar jiyındisınan ibarat, úyreniw ushın bolsa hár bir túrdı óz aldına úyreniw qolay sanaladı.

UDK. 35(678)

**TELEVIDENIYE DASTURLARIDA PUBLITSISTIK KO'RSATUVLARNI
TASHKIL QILISH**

G.Bekniyazova

O'zbekiston san'at va madaniyat institute Nukus filiali o'qituvchisi

Аннотация. Как у искусства есть свои правила и секреты, так и в телевизионной журналистике задача режиссера - уделять внимание правилам, композиции, жанру и языку драмы. На данный момент вы можете видеть, что шоу готовятся в спешке, поверхностно, без четкого плана.

Annotaciya. Badiiy ijodning o'z qonun-qoidalari, sir-asrорлари bo'lganidek, televizion publitsistik ko'rsatuвларida ham dramaturgiyaning qonun-qoidalariга, kompozitsion tuzilishiga, janriga, tiliga e'tibor berish, shu asosda sayqal berish telerejissor faoliyatiga bog'liqdir. Hozirgi paytda ko'rsatuвлarning shoshma-shosharlik bilan yuzaki, aniq rejalanmagan holda tayyorlanayotganini kuzatish mumkin.

Annotation. Just as art has its own rules and secrets, so in television journalism, it is the TV director's job to pay attention to the rules, composition, genre, and language of the drama. At the moment, you can see that the shows are being prepared in a hurry, superficially, without a clear plan.

Ommaviy axborot vositalari ichida televide niye katta rol o'ynaydi, ayniqsa, so'nggi yillarda tomoshabin e'tiboriga havola etilayotgan badiiy, publitsistik ko'rsatuвлар, hujjatli mavzulariga asoslangan chiqishlar, tomoshalar televizion dasturlarning 70–80 foizini tashkil qilib, insonlarning ma'naviy kamol topishida, uning tarbiyasida katta ahamiyat kasb etmoqda. «Qishloq hayoti», «Hayot va qonun», «Tahlilnom», «Telemuloqot», «Yuzmayuz», «Muvozanat», «Munosabat», «Tafsilot», «Himmat», «Telemuloqot», «Gap chiqdi», «Yaxshilik» va boshqa ko'pgina ko'rsatuвлар teledasturlarda mustahkam o'rin olib tomoshabinga namoyish qilinmoqda. Shu o'rinda ko'rsatuвлarning tayyorlanishi, efirga uzatilishi, sifati professional darajasi, jurnalistika va rejissura ijodi qay yo'sinda kechayapti, televide niyening qonun va qoidalariга qaysi darajada javob beryapti, degan savollar tug'iladi, muammolari o'rta ga tashlanyapti.

Badiiy ijodning o'z qonun-qoidalari, sir-asrорлари bo'lganidek, televizion publitsistik ko'rsatuвларida ham dramaturgiyaning qonun-qoidalariга, kompozitsion tuzilishiga, janriga, tiliga e'tibor berish, shu asosda sayqal berish telerejissor faoliyatiga bog'liqdir. Hozirgi paytda ko'rsatuвлarning shoshma-shosharlik bilan yuzaki, aniq rejalanmagan holda tayyorlanayotganini kuzatish mumkin. Rejissor xom-xatala, me'yoriga yetmagan, mendan ketguncha, egasiga yetguncha qabilida tasvirga tushirib tez payvand qilib efirga uzatayotganini ko'rish mumkin. Na aniq bir reja bor, na aniq maqsad. Yengil-yelpi tayyorlash jarayoniga o'tgan ijodiy guruh, chala mahsulni tamoshabinga uzatayapti, zalvorsiz tumtaroq gaplardan tashkil topgan ko'rsatuвлar favqulodda topilgan tasvir va manzaralar efir vaqtini to'ldirib yotibdi. [1.45 b.]

Badiiy ijodda talabchanlikning susayishi, professional kadrlarning yo'qligi, maktab ko'rmagan kadrlar kelib qolganligi tufayli har maqomga yo'rg'alanayotgani kishini o'ylantirib qo'yadi. Qalb qo'risiz yaratilgan, loqayd tayyorlangan ko'rsatuv qanday qilib tomoshabinni larzaga solishi mumkin? Dux kelgan tomonga otilgan o'q qanday qilib nishonga tegishi mumkin, nomiga efirga uzatilayotgan ko'rsatuv kimni hayajonga solishi, lol qoldirishi mumkin? Hozirgi kunda sifat mezoni birinchi o'ringa chiqqanda, bu jarayon qachongacha davom etishi mumkin? Televide niye rejissurasida ijtimoiy, siyosiy-publitsistik

ko'rsatuvlarni tayyorlashda nimalarda oqsoqlanayapti? Bu muammolarning yechilishida, meningcha, quyidagi masalalarga e'tibor berish kerak:

1. Rejissorlik shunchaki amaliyotchi kasbigina emas, balki dunyoqarashi shakllangan ijodkor shaxs bo'lishi

kerak. Teatrda, kinoda haqiqiy san'at asarini yaratadigan shaxs bu rejissor bo'lsa, televideniyeda ham kichik bir ko'rsatuvni haqiqiy televizion asarga aylantiruvchi – rejissordir. Televizion tasvir kadrlardan iborat. Har bir kadr ma'lum bir ma'noga ega bo'lishi, mazmun kasb etishi zarur. Rejissor shaxs sifatida o'sha kadrga yuk berishi, ko'rsatuv zalvorli kadrlar atrofiga qurilishi, bu uning dunyoqarashiga, tafakkuriga, idroq kuchiga bog'liq ekanligini unutmaslik kerak. Avvalambor ko'rsatuvning plastik yechimini topish lozim. Nega ko'rsatuvlar bir-biriga o'xshash, bir qolipdan chiqqanday takrorlanadi, chunki har bir ko'rsatuvning o'z plastik yechimi topilmaganida, uning o'ziga xos obrazlik talqini yetishmaganida rejissura nuqsonlarini ko'rish mumkin. Ko'rsatuvlarning ruhiy konsepsiyasi, marom tuzilishi rejissuraning asosiy negizlaridan hisoblanadi. Ko'pincha, voqealarning har xil maromda kechishini, uzuq-yuluq lavhalarda ko'rish mumkin. Marom, sur'at, ruhiy yo'nalish ekran obrazliligi rejissor mahoratining asosiy omilidir. Bu topilmalarsiz rejissor qancha urinmasin ko'rsatuv jozibali, qiziqarli chiqmaydi. Rejissor e'tibor berishi kerak bo'lgan yana bir jihat bu – ovozlashtirish masalasidir. [2]

Ovoz va tasvirninig uyg'unligi, bir-biriga mutanosibligi, ularning ruhiy holati ko'rsatuvning shakl-shamoyilini tashkil qiladi. Ba'zan so'z bilan tasvir biri bog'dan, biri tog'dan ekanligini kuzatamiz. Bu ham rejissura ijodining qirralaridan hisoblanadi. Qachonki, so'z tasvirni to'ldirsa, tasvir so'z zamirini ohib bersa, ma'no mazmunni kashf etsa, to'laqonli kadr bo'ladi, san'at asari darajasiga ko'tariladi. Kino va teatr asarlarida mana shu holatlar yuksak darajaga ko'tarilgan, televideniyening kundalik mahsuli hali bu imkoniyatlarga ega bo'lmayapti. Rejissor bunga intilishi: ovoz va ohang, tasvir va so'z ifoda vositalarining yorqin holatlarini topishi kerak. Rejissor hujjatli publitsistik mavzular ustida ishlaganida uning saralash imkoniga e'tibor berish kerak. Hamma hujjat ham ekran yuzini ko'rishi kerak degan gap kelib chiqmasligi lozim. Saralash, did bilan saralash, voqeiylikni ochiq va oydin, aniq faktlarda ko'rsatuvchi kadrlar bilan saralash rejissor mahoratining qirralaridan hisoblanadi. Suratli lavhalar, arxiv hujjatlari, reproduksiyalar va boshqa ishlarning tasviriy ifodasini topish, tomoshabinni jumbushga keltiruvchi holatlarni qidirish rejissorlik san'atining kalitidir. O'ylangan maqsad va reja asosida ishtirokchilar bilan ishslash, me'yoriga yetkazib ekranga uzatish, ularning hammasi avvaldan rejissor ssenariysida muhrlangan holda bo'lishi kerakligi hozirgi televizion rejissuraning muammolaridan biri ekanligini qayd qilish lozim. [4]

Televizion rejissuraning muammolaridan yana biri bu montaj masalasidir. Avvalo, montaj bu rejissorning tili, mavzuni efirga uzatish vositasi, o'z nuqtayi nazarini kadrlashtirish hisoblanadi. Kino san'atida bu uslubdan mohirona va san'atkorona foydalangan ko'p asarlarni, rejissorlarni bilamiz, ular montaj san'atini yuksak darajaga ko'targan. Televideniye ham bu san'at uslubidan o'z filmlarida, ko'rsatuvlarida ijodiy yondashib mohirona foydalananib kelayapti. Ayniqsa, klip, roliklarning paydo bo'lishi, komputer texnikasining rivoji bu uslubning keng imkoniyatlarini ohib berdi. Montaj uslubining zamonaviy shakllarini keltirib chiqardi, montaj yordamida muallif va rejissor nuqtayi nazari, fikri ifodalanib yaxlit ma'naviy ta'sirga ega bo'ldi. Lekin bu imkoniyatlardan hozirgi publitsistik ko'rsatuvlarda unumli va to'g'ri foydalanilayapti deb bo'lmaydi. Ko'rsatuvni kadrlashtirish, uning kompozitsion tuzilishiga e'tibor, montaj uslubiyatlari pala-partishlikdan iborat bo'lib qolayapti, izchillik, montaj sur'ati aniq maqsad yo'lida emas. [3.34 b.]

Nima uchun, nega shu kadr efir yuzini ko'rayapdi, uning tadrijiy rivoji, yakuni qanday? – mana shu savollarga javob topaolmaysiz. Deyarli barcha ijtimoiy, siyosiy publitsistik ko'rsatuvlarda shu holatni ko'rish mumkin. Bir qolipga tushgan, ko'rsatuvdan ko'rsatuvga takror va takror bir xil kadrlar, zerikarli tasvirlar tomoshabinda befarqliq, loqaydlik uyg'otmoqda. Montaj san'ati tomoshabinni larzaga keltirishi unda qiziqish uyg'otishi, lol qoldirishi kerak. Biz, ko'pincha, parallel montaj, majoziy montaj, harakatdagi montaj, kadr ichi montaji, kadrlararo montaj, kesishma montaj kabi montaj turlaridan o'rinli foydalanmaymiz. Umumiy, o'rtta, yirik planlarning maxsus effektlarini ishlatmaymiz. Hatto, ovoz va tovush planlarining ham ta'sir kuchini, ohang holatlarini, so'z va so'z zamiridagi ma'nolarni obrazli kadrlarda ochmaymiz. Makon va vaqtning ifodasini san'atkorona kadrlarda qidirmaymiz. O'rniga sayoz va quruq kadrlarni efirga uzatamiz. Montaj san'atining maktabini televizion rejissor o'tamas ekan, u har muqomga yo'rg'alayveradi. [5.78 b.]

Nazariyot bilan amaliyot birlashib omixta bo'lmas ekan, haqiqiy televizion asar yuzaga kelmaydi.

2. Yana eng muhim masalalardan biri televizion dramaturgiya asoslarini o'zlashtirish muammosidir. Hozirgi publitsistik ijtimoiy-siyosiy ko'rsatuvlarda ko'proq jurnalist va qahramon chiqishini, intervyu, suhbat, reportaj, sharh shaklida ko'ramiz, u mavzu dramaturgiya qonunlariga javob beradimiyo'qmi o'yalamaymiz. Muallif bilan ishlash, rejissorning jurnalist va boshlovchilar bilan ishlab, mavzuni takomiliga yetkazish eng asosiy pallalardan hisoblanadi. Har bir efirga chiqish fikrlar to'qnashuviga, bahslar, qarama-qarshiliklar asosiga qurilsa, zerikarli bo'lmaydi, tomoshaviyligi oshadi.

Foydalanaligan adabiyotlar

1. M.Mahammetov «Rejissura asoslari». – T., 2008.
2. «Жанры телевидения». Комитет по радиовещанию и телевидению. – М., 1967
3. M.Aliev. «Kino asoslari». – T.: «O'qituvchi» nashriyoti
4. M.Mahammetov, F. Fayziyeva. «Televideniye asos-lari». – T., 2009
5. X.Abulkasimova. «Kino asoslari». O'quv qo'llanma, 2007.

KINO-TELEINDUSTRIYADA AKUSTIKA.

M.Dáwletmuratova

ÓzMKÓMI Nókis filiali oqitiwshisi

Házirgi zaman jámiyet turmısı, óndiris hám mádeniyattıń rawajlanıwın úzliksiz informaciya almasıwlarsız kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Bunday almasıw tiykarınan baylanıs quralları járdeminde ámelge asırılıdı. Olardıń arasında eń áhmiyetlisi hám keleshegi barı radio hám televidenieden ibarat. Álbette bul tiykarda mámlekетimiz rawajlanıwında prezidentimiz ulken 5 (bes) tashabbus astında háreket etiwimizdi talap etip qoydı. Hámmemizge belgili bes tashabbustıń birinshisi mámlekетimizde mádeniyattıń rawajlanıwı nátiyjesinde Ózbekstan Respublikamızdı rawajlanǵan mámlekетler qatarınan orın alıwın talap ham maqset dep esapladi. Mádeniyattıń rawajlanıwı bolsa mámlekетimizde ǵalaba quralları bolǵan televidenie hám radioniń rawajlanıwın ǵalaba háreketi dep qarap ótemiz. Buniń rawajlanıw tariyxına názer taslar ekenbiz Radio baylanısınıń ashılıwı tosimnan emes. Ol kóp sanlı izertlewlerdiń hám ashılıwlardıń nátiyjesinen ibarat.

Anglichan fizigi M.Faradey 1831-jılı elektromagnitlik induksiya qubilisin ashti. Faradeydiń pikirine tiykarlanıp hám olardi rawajlandırǵan anglichan fizigi J.K.Maksvell 1865-jılı ózgermeli tok ótip turǵan metall ótkizgishler keńislikke jaqtılıq tezligi menen

taralıwshı elektromagnitlik tolqınlardı nurlandırıwı tiyis-degen teoriyalıq juwmaqqı keldi, bul juwmaqtı ilimpazlarımız ózleriniń tájiriybesinde keńnen paydalındı. Rus ilimpazı A.S.Papov 1895-jılıdnıń aprelinde dún'yada birinshi bolıp radio baylanıs qurılmасын 1895-jıldын 7-may kúni eń birinshi daǵazalaǵan edi, bul kúni ilim tariyxında radioniń tuwilǵan kúni sıpatında kiredi.

Televidenieniń payda bolıwına kelsek, televizion signallardı jetkerip beriw metrlik hám diametrik tolqın diapazonlarında ámelge asırıladı. Bul diapazonlardaǵı elektromagnitlik tolqınlar tuwrı sızıq boylap tarqaladı hám is júzinde hár qanday tosqınlıq penen tutılıp qaladı. Sonlıqtan televizion oraylardıń antennaları arnawlı minaralar yaki machtalardıń joqarǵı ushlarına ornatılıdı. Minara qansha biyik bolsa, televizion esittiriwlerdi onnan sonsha uzaǵıraqtan qabillaw imkaniyatı tuwiladı. 1965-jılı birinshi baylanıs sputnigi «Molniya-1» ushırılǵan edi. Bul sputniktiń orbitası sozılǵan elipske megzes bolıp arnawlı periodı 12saatqa teń boladı. «Molniya» sputnigi «Orbita» baylanıs tarmaǵınıń Jerden sırtta jaylasqan retranslyatorı bolıp esaplanadı. Baylanıs sputniginen tısqarı «Orbita» tarmaǵına Jerdegi jetkerip beriwshı stanciya hám mámlekettiń túrlı aymaqlarına jaylasqan qabillawshı stanciyalardıń dizimi kiredi.

Quyash batareyalarınıń múmkin bolǵan maksimal' energiyani alıw ushın sputniktiń pútkıl ushıwı dawamında bul batareyalar avtomat türde Quyashqa qaratılıp turadı. Usınıń menen bir waqıtta sputnik antennalarınan birewi avtomat türde Jerge qaratılıp turadı. Mine usılay etip eń birinshi ret televideńie orayları payda bolǵan. Televideńie Jerde payda etpesten burın bunı ilimpazlarımız kosmosta hám Jer astı suw okean teńizlerde payda etedi. Televideńie - bul telekórsetiw ǵana emes. Televideńie kosmostı ózlestiriwde de qatnasadı. 1959-jılı adamzat tariyxında birinshi ret kosmos stanciyasınan Jerge Aydiń artqı tárepiniń súwretleniwi jiberilgen. Usınıń nátiyjesindn hawa rayın baqlaw stanciyaların payda etken. Solay etip 1962-jılı televideńie kosmosta payda bolǵan bolsa, 1965-jılları televideńie Jerde payda bola basladı. Televideńie xalıq xojalığında bargan sayın keń qollanılmaqta. Máselen dispatcher óziniń jumıs ornında turıp, televizion kameralar járdeminde ózine kerek bolǵan cex uchastkasın, teńiz portın, temir jol uzelin, baqlawı múmkin. Televizion qurılmalar jer astı skladları hám qudiqlarınıń jaǵdayın baqlawshı birden bir qural bolıp esaplanadı. Suw astı televizion ustakovkaları suw astında jasırıńǵan gidrotexnikalıq soorujenierlerdiń bólümleri hám kemelerdiń jaǵdayın baqlaw ushında imkaniyat beredi. Televideńie ilimiý izertlewlerde keń qollanılmaqta. Atom texnikasında kúshli radiaciyaǵa baylanıshı insan kiriwi múmkin bolmaǵan zonalar televideńie járdeminde baqlanadı. Televideńie texnologisında rawajlanıwlar barısında ses tolqınlarınıń tarqalıwı haqqındaǵı ilim Akustika tiykarlarında házirgi waqıtta keńnen en jaymaqta. Máselen joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında akustika ilimin keńnen paydalaniп televideńie hám radio orayı cexlarında dawıs jazıp alıw dawıs beriw kino teleoperatorlıq qánigeleri taylorlanbaqta.

Akustika rawajlanıwınıń baǵdarları kocert hám teatr tamashalarında maql túsetuǵın akustikanı jaratiw maql bolǵan talaptıń ósiwi onıń aktiv rawajlanıwına xızmet etedi. Dawıs tolqınlarınıń tarqalıwı járdeminde insaniyat evolyuciyasınıń hár qıylı basqıshlarında paydalaniwǵa háreket etedi. «Akustika» túsiniği birinshi ret pänge 1701 jılı francuz alımı J.Sauveur tárepinen kirip keledi. Dawısti úyreniwde akustika ne ekenligin anıqlaw ushın dawıs elastik ortalıqta mexanik terbelisler waqtında payda bolatuǵın dawıs tolqınlarının ibarat. Dawıs óz tábiyatında ob'ektiv hám sub'ektiv parametrlerge iye.

Ob'ektiv proces bul dawıstiń ortalıqqa tarqalıwı yaǵníy suw hawa qattı denelerde tarqalıwı bolsa,

Sub'ektiv dawıstiń esitiw apparatlari arqalı tarqalıwı yamasa qabil etiwi prcesslerinde alıp barıladı.

Zamanagóy akustika insanniń ómiriniń kóplegen tarawlarına kirdi. Onıń wazıypaları menen dún'yanıń mámlekетleriniń kóplegen ilimiý institutları shuǵıllanbaqtı. Ol zamanagóy arxitektura qurılısta, audiovizual ásbap-úskenelerde, dawıs jazıw úskenelerin jaratiwda misalǵa: aralıqtan basqarıw pul'tları, mikrafonlar, kúsheytkishler, basqarıw blokları, dawısti qayta islew sistemaları hám basqalar kiredi. Akustikanıń tiykargı baǵdari muzıka kórkem óneriniń rawajlanıwı hám rawajlanıw máselelerin sheshiw ushın zamanagóy ilim tiykari bolıp esaplanadı. Korkem Oner menen shuǵıllanatuǵın insanlar ushın kompozitorlar, dawıs injenerleri, dirijyorlar, aktyorlar, muzikalı dizaynerler, atqarıwshılar, súwretshiler, hám taǵı basqada dóretiwhilik toparı adamları akustika pánin biliwi shárt. Joqarida atap ótkenimizdey akustikanı ózlestirip alawımız ushın uzaq wakıt talap etiledi. Akustika salasında eń áhmiyetli bolǵan Pifagor, Aristotel', Leonardo de Vinchi, Issak N'yutonlardıń miynetı kóp bolǵan. Bulardıń barlıq jumisları átirap-ortalıq dawıslardı úyreniwde, muzikalı kólemdi, dawıs salasındaǵı fizika nızamların hám zamanagóy akustikanıń tiykargı nızamların ápiwayı úyreniwden basladı. Bunıń ayqın misalın qarap óteyik fizikalıq hám matematikalıq D.Bernulli nızamındaǵı (1700-1782 jıllar aralığında) izertlewler nátiyjesinde muzıka ásbaplarınıń terbelis processlerinde edi. Ol cilindr sıyaqlı hám konuslı trubalarda hawa ústiniń rezonansları teoriyasın jarattı hám birinshi ret täreplerden biri jabıq bolsa, garmonikalar trubalarda payda bolıwın kórsetti. Sonıń menen birge onıń kásiplesi L. Eyler (1707-1783) muzikalı tärezi, sesler uzınlığı hám dissonansı úyrengendı, bul ilimpaz hawadaǵı bir, eki hám úsh ólshewli tolqın maydanların analiz etiw ushın tolqın teńlemesin usınıs etti hám házirgi kúnge shekem teoriyalıq akustikanıń hasası bolǵan ózgeriwhilerdi ajıratw princpin usınıs etti.

Búgingi kúnde akustika komp'yuter texnologiyalarıń paydalangan halda dawısti úyreniwdə tiykarlangan. Olar ásbaplardı maǵlıwmatlar bazaları tiykarında dawısti jaratadı, sintez etedi hám rawajlandıradı.

Ózbekstanda akustika XX ásirdıń 50-jılları basında baslangan. Bul waqıtta dawıs injenerligi boyınsha master klass ótkergen dawıs injeneri V. Badushkin keledi. Keyin akustikalıq eksperimental strukturalar qurıla basladı. Solay etip birinshi muzikalı kompaniya «Melodi» dúzildi. Keyin, Ózbekstan Mádeniyat ministrligi orayında dawıs jazıw studiyası ashıldı. 1964-jılda studiya Orta Aziyadaǵı eń iri kompaniya bolǵan «Melodiya» dawıs jazıw kompaniyası quramına qosıldı. Ol kóp jıllar dawamında regiondaǵı eń jaqsı hám birden bir dawıs jazıw studiyası edi. Sonıń menen birge kóplegen aldıńǵı tabıslardı óz ishine aladı: birinshi stereo jazıwlar, magnit lentalarǵa ótiw sıyaqlı jumislardı atqarıp keldi.

Mine solay etip joqarida atap ótilgen miynetler nátiyjesinde ilim sahasınıń rawajlanıwında ses rejissyorlıǵı, kino tele operator hám dawıs beriw (dublyaj) qanigelerin tayarlawda bul ilimler keńnen qollanılmaqta.

QARAQALPAQSTAN RADIOSÍ

Aziz Asqarov, Sultanbay Shamuratov

Ózbekstan mámlekетlik kórkem-óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Áyyemgi zamanlardan baslap insanlardıń jasaw hám turmıs jaǵdaylarının kelip shıqqan halda, jazıwdıń hám mámlekethiliktiń payda bolıwı menen málimeleme hám xabarǵa talap kúsheyе basladı. Dáslep xabar alıw hám xabar beriw awız eki türde jetkerilgen. Keyin ala xabarlar hám basqarıwshılardıń pármancıları orınlarǵa jazba türde jetkerilip turılǵan.

Evropada oyanıw dáwirinde dáslepki gazetalar payda bola basladı. Ğalaba quralları jámietlik institutlardiń biri bolıp esaplanadı. Ol hákimiyat hám puqaralar ortasında baylanıstırıwshı buwın sıpatında xızmet etedi. Birinshiden, mámleketcilik hákimiyat uyımları shıǵarǵan hám qabil etken nızamlar, pármanlar menen qarar hám buyrıqlar túrindegi basqarıw málimelemelerin puqaralarǵa jetkeriw ushın jámiyetti basqarıwdıń nátiyjeli quralı retinde kózge tússe, ekinshiden, puqaralar ǵalaba xabar qurallarınan hákimiyatqa, túrli dárejedegi mámleketcilik uyımlarınan óz ótinish-tileklerin, soraw hám usınısların, mámleketcilik uyımları jumıslarınıń ústinen jámiyetshılıktıń qadaǵalawın ornatıw ushın paydalanalıdı.

Demek adamlarǵa eldegi hám jáhándegi barlıq xabar hám jańalıqlardı óz waqtında jetkerip beriwdé, adamzattıń sana sezimine ruwxıy zawiq baǵışhılawda, bársheni ullı maqsetlerge baǵdarılawda hám jas áwladtı tárbiyalawda tórtinshi hákimiyat atanǵan ǵalaba xabar qurallarınıń jámiyyette tutatuǵın orni ayriqsha.

Usılay etip, tórtinshi hákimiyat sıpatında jámiyetimizde ǵalaba xabar quralları koncepisi payda boldı. Biraq ǵalaba xabar quralları mámleketcilik hám jámáát shólkemleri tárepinen orınlarıwı tiyis bolǵan qararlar qabil etiw huquqına iye emes. Olar tek ǵana bunday qararlardı kóphılıkke jetkeriwge, xabar etiwge, puqaralardıń pikir hám usınısların mámleketcilik uyımlarına alıp shıǵıwǵa hám olardı ámeliy ilajlar kóriwge tásir etip, járdem kórsetiliwine haqlı.

Ğalaba xabar quralları – bular jámiyetshılıktıń pikrin bildiriwshi hám hákimiyatqa tásir qılıwshı, ayrım jaǵdayda onıń imkaniyatların sheklewshi úlken kúsh bolıp tabıladi. Franciya imperatori Bonapard Napoleon «Men júz nayzadan kóre 3 gazetadan qorqaman» dep teginnen aytpaǵan. Ol sózdiń kúsh-qudretin, dúnyanı urıs-jánjelsiz alatuǵın eń jawinger qural ekenligin jaqsı túsingen.

Ğalaba xabar qurallarınıń eń dáslepkilerinen esaplanǵan radioniń rus ilimpazı Aleksandr Popov tárepinen payda bolıwı XX ásirdıń eń úlken jańalığı boldı. 1924-jılı 13-dekabrde Qaraqalpaqstan avtonomiyaly oblastında birinshi radiostanciya qurılısı baslandı. Qaraqalpaqstan avtonomiyaly oblastı atqarıw komiteli prezidiumınıń 1931-jılı 17-dekabrdegi qararı menen sol waqıtta wálayat paytaxtı bolǵan Tórtkúl qalasında Qaraqalpaqstan oblastlıq radio esittiriw komiteli shólkemlestirildi, hám 1932-jıldan baslap dáslepki esittiriwlerin basladı. Kóphılık adamlar qızıl otawlarǵa, klublarǵa barıp ashıq maydanlarǵa jiynalıp, radioniń tińlaytuǵın edi.

1933-jılı 6 orında radiouzeller jumıs isledi. 1935-jılǵa kelip radiouzeller tarmaǵı 14 kejetti. 1941-jıldıń 24-martında Nókis qalasında radio stanciya óz jumısın basladı. Usı jılı birinshi mártebe jáhán boylap «Dıqqat etińiz, dıqqat etińiz. Nókisten sóyleymiz» sózleri efir boylap jańladı.

Esittiriwlerde tikarınan jańa dúzimdi bekkemlew hám xalqtıń turmis máselelerin keń túrde sáwlelendiriwge kewil bólindi. Urıstan keyingi jılları qıryaǵan xalq xojalığın qayta tiklew islerin ámelge asırıwda radio óziniń tez háreketsheńligi, tıńlawshılarǵa xabar hám reportajlardı óz waqtında jetkerip beriwi menen xalqımızǵa keńnen tanıldı. Ótken ásirdıń 50-jıllarına kelip respublikamızda radio hám telefon xalqtıń turmısına keńnen engizile basladı.

Sonday-aq, radioniń respublikaǵa belgili jazıwshı-shayırları, jurnalistlerdi jetistiriwdegi xızmetleri aytarlıqtay boldı. Veteran jurnalistlerden Balta Babaev, Meńlibek Ábdireymov, Sapar Beknazarov, Baxıy Ataxanov, Sultan Abdullaev, Maxmud Idrisov, Gennadiy Podyashev, diktörlerden Ámina Tantashova, Marqa Kajurova hám basqalar óz dáwirinde radioniń jumısları ushın ǵayrat salıp miynet etti.

Ótken dáwirde xalqımızdıń mádeniy miyrasların jıynawda hám jazıp alıwda radioniń xızmetleri kóp boldı. Búgingi kúnde radioniń altın qorında Kóplegen qosıq hám sazlar, radiopesalar, zaldan jazıp alıngan spektakller, respublikamızdıń kóplegen kórkem óner gayratkerleriniń koncert baǵdarlamaları saqlawlı tur.

Ğaressizlik jıllarında radioniń esittiriwler kólemi hám múmkinshilikleri ádewir keńeydi. Radioniń esittiriwlerin óz waqtında jazıp ákelip, montajlap tayarlawda hám efirge uzatıwday juwapkershilikli waziypanı iske asırıwda Nókis tele radio orayı texnikalıq xızmetkerleriniń miynetleri joqarı.

Radioniń házirgi dóretiwshilik jámaati ótkendegi jası úlken áwladtıń jumısların búgingi kúnde tabıslı dawam ettip, radioniń abroyın kóteriwge erisip kelmekte. Radio xızmetkerleri tárepinen tayarlanǵan «Qaraqalpaqsta», «Ana jurtım», «Qayırlı tań», «Tábiyat hám insan», «Shembi tolqınlarında» hám jaslar bas redakciyasınıń esittiriwleri xalqımızdıń kewline otıratuǵın, jaslardı jetik insan etip tárbiyalawǵa xızmet etetuǵın esittiriwler qatarına kirdi.

Radioniń kóplegen xızmetkerleri Ózbekstanda ótkerilip kiyatırǵan tańlawlardıń jeńimpazları qatarınan orın alıp, Qaraqalpaqstannıń ar-namısın qorǵawǵa erisip kelmekte.

Búgingi ǵalaba qurallarınıń tez pát penen rawajlanıp bariwı nátiyesinde adamlar ózleri qálegen xabar túrlerinen qálegenshe paydalananadı. Birewler televidenieden, al basqaları radiodan, kóphilik internetden, arasında gazeta jurnalları oqıtyuǵınlarda bar. Biraq, solay bolsada ǵalaba quralları ishinde radioniń ornı ayriqsha.

Qraqalpaqstan radiosınıń búgingi kúndegi jaǵdayına názer salsaq, onda birinshi bolıp itibarǵa túsetuǵın kemshilik bul – radioǵa operativlik jetispeydi. Sebebi, kúndelikli berilip atırǵan xabarlar júdá keshigip beriledi. Oǵan deyin radiotińlawshılar xabarlardı basqa derekler arqalı bilgen boladı. Sondayaq xabarlar mazmunı jaǵınan tómen jazıladı. Radiojurnalistleriniń sózleride júdáma jarlı. Shiǵıp sóylewshilerge berilip atırǵan sorawlarida shablon sorawlar. Hám songı waqıtları kóbrek berilip atırǵan “Atalar sózi aql” esittiriwlerindegi waqıyalar bir-birine dım uqsayıdı, sózleri hám dialogları turpayı. Usılardı esitip otırıp hár kimde de “bulardıń jazǵanların, sóylegenlerin baqlap, tekserip otıratuǵın juwapker redaktorlar joqpa eken dep oylap qaladı. Álbette bar, biraq negedür olar óz jumıslarına nemquraylıq penen qarap atırǵanday seziledi.

QARAQALPAQSTAN TELEJURNALISTIKASÍ

Aziz Asqarov, Baxram Seytjanov

Ózbekstan mámlekетlik kórkem-óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Ótken ásirdegi eń úlken jańalıqlardıń biri-bul alış aralıqtan hawazǵa qosa kórinislerdi jetkerip beriwshi televidenieniń turmısımızǵa kirip keliwi boldı. Hám ol demniń arasında ómrimizdiń ajralmas bir bólegine aylandı. Búgin derlik hesh bir kúnimiz telekanallarsız ótpeydi. Olardı úydegi keń formatlı teleekranlardan baslap internet tarmaqlarındaǵı web saytlar arqalıda gúzetiwimiz múmkin. Burınları tek ǵana mámlekетlik telekanallar jumıs islegen bolsa, endi kommercialıq menshik kanallar kóplep efir saatlarına iye.

Mine, usınday XX ásır jańalığı, yaǵníy televideńie 1964-jılı noyabr ayında Qaraqalpaqstanda da óziniń birinshi kórsetiwleri menen óz jılnamasın basladı. Dáslepki telekórsetiwler tek eki tildegi jańalıqlar, kórkem filimler, balalar ushın multfilimler menen baslaǵan bolsa, bara-bara telekórsetiwlerdiń atamalarında, efir waqıtlarında kóbeyip baraberdi.

Búgingi kúnge kelip Qaraqalpaqstan telekanalı sutkasına 18 saat kórsetiw alıp baradı. Álbette bulardı Xabar informaciyalıq baǵdarlaması-qaraqalpaq, ózbek, rus tillerinde, hár

qıylı siyasiy-ekonomikalıq, saz-sáwbetli kewil ashar kórsetiwler menen qatar multiplikaciyalıq, kórkem, xujjetli filimler, teleseríallar, koncert baǵdarlamaları, reklama blokları hám taǵı basqalardı quraydı. Bunday kólemdegi kórsetiwlerdi taylorlawda telekanaldıń kóp sanlı dóretiwhilik jámaati jumıs alıp baradı.

Telekanalda tikargı úsh redakciya bar. Bular Xabar, Siyasat hám saz-sáwbetli dem alıs kino baǵdarlamalar redakciyaları. Bunnan tısqarı dublyaj toparı, jobalastırıw bólimi, rejissyorlar hám operatorlar bólimi jumıs alıp baradı. Respublikamızdıń barlıq rayonlarında telekanaldıń óz xabarshıları bar. Olar negizinen Xabar baǵdarlaması ushin materyallar taylorlaydı, hám bazı waqtıları arnawlı kórsetiwlerdi taylorlawda da járdem kórsetedi.

Qaraqalpaqstan telekanalı dóretiwhilik jámaati óz kórsetiwleriniń scenerilerin taylorlap bolǵannan soń qalǵan jumıs barısın tikkeley Nókis teleorayı injiner-texnikleri menen birge alıp baradı. Sebebi, olar paydalanatuǵın studiya, kameralar, shiraqlar, montaj stolları, kompyuterler, dawıs jazıw texnikaları, avtotransportlar, hám taǵı basqalardı teleoray televídenieniń buyırtpası menen ámelge asıradı. Al, tyar ónimlerdi yaǵníy kórsetiwlerdi efirden jiberiwdi Releyka, TU-7 kárخanaları ámelge asıradı. Demek hár bir kórsetiwdi taylorlap hám onı teletamashagóylerdiń názerine deyin jetkerip beriwsılsı bul úlken jámaatlardı biriktireti hám kóp waqıttı talap etedi. Biraq, solay bolsa da búgingi televídenie báribir hár bir waqıyanı operativ türde anıq, sıpatlı etip ekranlarǵa shıgarıp beriwi kerek boladı.

1964-jıl noyabr ayınan beri Qaraqalpaqstan telekanalınıń hár kúngi kórsetiwlerin tek ǵana respublikada emes, al qońsılas Xorezim hám Turkmenistanniń Tashawız wálayatlarınıń turǵınlarıda tamashalaydı. Bul jıllar ishinde Qaraqalpaqstan telejurnalistika mektebi qálipesip bardı. Kóplegen óz isiniń maman jurnalistleri ósip jetilisti. Olar tayarlaǵan hár bir kórsetiw úlken áhmiyetke iye boldı. Xabarshılar orınlardan reportajlar taylorladı, húkimetimizdiń alıp barıp atırǵan siyasatın xalq arasında úgit-násiyatladı. Sonıń menen birge olar qolǵa kiritilip atırǵan jetiskenlikler menen birge ornı alıp atırǵan mashqalalardı saplaſrıriwǵa túrtki bolatuǵın ótkir kritikalıq materialarda taylorlap bardı. Televídenie jurnalistleri bárhama eldegi qıyınhılıqlar menen jetskenliklerdiń bas-qasında boldı. Hám buniń menen televídenieniń xalq arasında abroyı ósip basladı.

Burınları tek ǵana keshqurınları óz jumısın baslaytuǵın televídenie endiliginde tańğı 6:00 den túngı 24:00 ge shekem teletamashagóyler ushin xızmet etti. Televídenieniń dóretiwhilik jámaati keńeyip bardı. Jańadan úlket studiya qurılıp, kórsetiwlerdi taylorlaw ushin kerekli texnik úskineler menen tolıqtırıldı.

2013-jılı 1-iyun kúni birinshi márte Qaraqalpaqstan telekanalında redakciya başlığı, jazıwshi Marat Tawmuratovtıń awdarması menen P. Baltabaevtiń rejissyorlığında «Shadman palwan» multfilimi qaraqalpaqshaǵa awdarılıp efirden jiberildi. Usınnan baslap telekanalda dublyaj jumısları ámelge asırıla basladı. Búgingi kúnge shekem birneshe multfilimler, kórkemfilimler hám hújjetli filimler qaraqalpaq tiline awdarıldı. Qaraqalpaqstan televídeniesi tarixında jurnalistika mektebi shólkemlestirildi. Bul baǵdarda kóplegen belgili jurnalistlerdiń mineti bar. Olardan Sh. Usnatdinov, S. Abbazov, O. Baylepesov, A. Abdimuratov, K. Nazarbekov, X. Allambergenov, T. Madreymov, R. Jabbarbergenov, A. Ótewliev, S. Aytmuratov, M. Qósekeev, K. Madreymov, M. Sadullaevlardi atap ótiwge boladı.

Bul jıllar ishinde hár qıylı atamalardaǵı kórsetiwler efirge jiberildi. Olardan Dáwır, Ata mákan, Ashıqtan ashıq sóylesiw, Qarar hám onı orınlarıwı, Ekshembi aqshamı, Jaslıq, Miyras hám taǵı basqalardı atap ótiwge boladı. Solardan tikkeley efir arqalı bir saat dawamında mashqalalardı sorawlar boyınsıha juwap beriwe qurılǵan Ashıqtan ashıq sóylesiw kórsetiwi xalq arasında joqarı reytinge iye boldı. Bul kórsetiwdi belgili jurnalistler

M. Qosekeev, J. Nawrızbaev, M. Tawmuratovlar alıp bardı. Kórsetiw házirge shekem óz aktuallığın joytpadı. Bunday kórsetiwler barshılıq. Biraq soğan qaramastan televideň jumısında da geypara kemshiliklerdi kóremiz, bayqaymız.

Birinshiden, ásirese Xabar baǵdarlamasında operativlik tómen, sebebi geyde eki-úsh kún burın bolıp ketken waqıyalar beriledi.

Ekinshiden búgin efirden ketken materiallar yaǵníy sóz qurılısı, waqıyalardıń izbez-izligi keshede efirden jiberilgen boladı, erteńde tákrarlanadı. Bunda tek ógana waqıyalardıń adresleri hám sánesi ózgertilgen boladı, demek jurnalistler materiallardı tayarlaǵanda kóbrek bir úlgi boyınsha jazadı degen pikir tastıyqlanadı.

Úshinshiden diktörler oqıǵan test penen sońinan shıǵatuǵın reportajdaǵı sózler bir-birin qaytalayıdı, tekstlerde ózbekshe kóp ketedi, yamasa oladı ózlerinshe qáte awdarmalap paydalananadı.

Tórtinshiden jurnalist birewden intervyu alǵanda kúndelikli sorawlardı qayta-qayta bere beredi. Máselen, «Búgingi tabıslarıńız haqqında aytıp berseńiz?», «Aldaǵı rejelerińiz qanday?», hám taǵı basqa sorawlar. Bunnan jurnalistlerdiń intervyu alıw ushın obektke barganda olardiń sol obekt tuwralı maǵlumatqa iye bolmaǵanlıǵı kórinip turadı.

Ulıwma alǵanda, jurnalist xalqtıń wákili, onıń sóyler tili, esiter qulaǵı, kórer kózi, jurttiń máplerin qorǵawshı dóretiwshilik kásip iyesi. Solay eken bul kásikpti tańlaǵan insanniń pikirlew sheńberi hám til baylıǵı oǵada keń bolıwı kerek.

Al, dublyajlarda jiberilip atrǵan qáteliklerdi kórip esitip hayran qalasań. Turpayı qátelikler júdá kóp ushrasadı. Bunnan ol jerde tildi jaqsı biletuǵın redaktorlardıń joqlığı sezilip turadı. Álbette bunday kemshilikler 56 jıllıq tariyxqa iye televideňieniń abroyına keri tásır tiygizedi.

Qıyınnan qıyıstırıp, sóz saplaw, tóreli sózleriń menen xalqtıń kewlinen shıǵıw ańsat emes álbette. Jurnalistika tarawıda iyne menen qudiq qazǵanday qıyın hám mashaqqatlı jumıs. Solay bolsada Qaraqalpaqstan telekanalı jámáati alǵa qoyǵan wazıypalardıń juwapkershiligin teńdey túsinip, óz jumısların alıp barmaqta. Qaraqalpaqstan telekanalı aldaǵı waqtılarda elimizdegi jańalıqlardı waqtında teletamashagóylerdiń názerine jetkeriwde belseñdilik kórsetip, kórsetiwlerdiń sapası bunnanda jaqsılanıwına isenemiz.

4 SEKCIYA. ILIM-MAĞRIPATTIŃ JASLAR TÁRBİYASINDAĞI ÁХМІҮТЕІ.

БОЛАШАҚ ХОРЕОГРАФ МАМАНЫНЫң КӘСІБИ ЖӘНЕ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ

*Тлеубаев С.Ш. филос.э.д., профессор,
мәдени-тынығы жұмысы кафедрасының меңгерушісі,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы*

Әлемдік білім кеңістігіне белсенді ену үстіндегі Қазақстан Республикасындағы кәсіби білім беруді жаңарту жоғары білім беру, сонымен қатар хореографиялық білім беру жүйесінде жүріп жатқан инновациялық құрылымдарды қарастыруды талап етеді.

Еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, құзыретті, өз мамандығын еркін меңгерген, жауапты, өз бетінше тұжырым жасауға және көркем үдерістер мен құбылыстарды шығармашыл түрде тұжыруға қабілетті, тұрақты түрдегі тұлғалық және кәсіби жетілуге даяр, әлеуметтік және кәсіби ұтқыр маман даярлауға айрықша назар аударылады.

Бұл жағдайда жоғары оқу орындары мен колледждердегі шығармашыл хореограф мамандарды даярлау сапасына қойылатын талаптар арта түсүде.

Білімдік хореографиялық тәжірибе ахуалын қарастыру, бүгінгі таңда болашақ мамандардың кәсіби қалыптасуында тұлғаны дамыту міндеті басым бағыт ретінде қарастыратындығын көрсетеді, тұлғалық, шығармашылық және кәсіби қалыптасудың өзара байланысы қағидалы мәнге ие екендігін білдіреді.

Маман тұлғасы оның хореографиялық қызметінің аспабы ретінде көрінеді, жеке өзіндік шығармашылық белсенділігі, өзін-өзі жетілдіруі мен өзін-өзі іске асыруы негізінде тұлғалық және кәсіби жетілуіге даярлығын қамтамасыз етеді. Шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу үшін өнімді іс-әрекет үдерісіндегі әрбір тұлғаның өзін-өзі іске асыру, өзін-өзі дамытуы үшін жағжайлар құру қажет.

В.В. Давыдовтың тұлға – бұл белгілі шығармашылық әлеуетке ие адам екендігі жөніндегі тұжырымын келтірген абзal [Давыдов: 29].

Ю.Н. Кулюткин де шығармашылықты нәтижеге қол жеткізу үдерісі, әрі тұлға өзінің әлеуетті күші мен қабілеттіліктерін іске асыратын және нығайтатын, сонымен қатар өзін-өзі іске асыратын үдеріс ретінде де қарастырады. Бұл үдеріс, мәні бойынша, тұлғаның шығармашыл қызметі де болып табылады, ал шығармашылық әлеует оның шарты ретінде көрінеді [Кулюткин: 123].

Шығармашылық қабілеттіліктерді зерттеумен В.И. Андреев, Л.И. Божович, З.И. Калмыкова, В.А. Моляко және тағы да басқа ғалымдар шүғылданды.

Зерттеушілердің ғылыми жұмыстарын контант-талдау қазіргі ғылым негізінде адам туралы шығармашылық тіршілік иесі ретінде ұғым-түсініктер жататындығын байқауға мүмкіндік береді және нақ осы шығармашылықта ілемді құраушы, өзін-өзі және жаңа қарым-қатынастарды жасаушы ретінде адам мәнділігі ашып көрсетіледі.

Шығармашыл тұлғаны дамыту мәселесін педагогикада, психологияда, шығармашылық педагогикасында және осы салалардағы қарастырылған бағыттардың кең ауқымына ие басқа да ғылымдарда ғалымдар белсенді қарастырды [Кульбекова: 78].

Әлемдік білім кеңістігіне белсенді ену үстіндегі Қазақстан Республикасындағы кәсіби білім беруді жаңарту жоғары білім берудің іргелілігін сактау және тұлға, қоғам және мемлекеттің өзекті және ілгерілемелі мұқтаждықтарына сәйкестігі негізінде

білім берудің заманауи сапасына қол жеткізу мақсатында, хореографиялық білім беру жүйесінде жүріп жатқан инновациялық құрылымдарды ғылыми-технологиялық қамсыздандыруды даярлауды талап етеді. Біліктендірілген мәдениет жұмыскерін даярлауда сәйкес деңгей мен бейінге, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілікке, құзыреттілікке, өз мамандығын еркін менгергендігіне, жауапты, өз бетінше тұжырым жасауына және көркем үдерістер мен құбылыстарды шығармашыл түрде тұжыруға қабілеттілігіне, тұрақты түрдегі тұлғалық және кәсіби жетілуге даярлығына, әлеуметтік және кәсіби үткір маман даярлауға айрықша мән беріледі [Бабаев: 203].

Бұл жағдайда мәдениет және өнер саласындағы шығармашыл мамандарды даярлау сапасына қойылатын талаптар арта түседі.

Білімдік хореографиялық тәжірибе ахуалын қарастыру, бүгінгі таңда болашақ мамандардың кәсіби қалыптасуында тұлғаны дамыту міндепті басым бағыт ретінде қарастырылатындығын көрсетеді, бұл мәдениет және өнер колледждеріндегі және жоғары оқу орындарындағы білім беру үдерісін ұйымдастырударды инновациялық тәсілдерді қалыптастыру мақсатында іргелілендірудің, ізгілендірудің және кәсібілендірудің өзара байланысын шамалайды.

Тұлғалық, шығармашылық және кәсіби қалыптасудың өзара байланысы қағидалы мәнге ие, өйткені маманның жеке тұлғасы оның хореографиялық қызметінің аспабы ретінде көрінеді, жеке өзіндік шығармашылық белсенділігі, өзін-өзі жетілдіруі мен өзін-өзі іске асыруы негізінде әлеуметтік, тұлғалық және іс-әрекеттік жетілуге даярлығын, өзін-өзі жетілдіруі мен өзін-өзі іске асыруын қамтамасыз етеді.

Қазіргі таңда маманның кәсіби және тұлғалық қалыптасуы мәселелерін талқылау мен қарастыру ғылым үшін тұластай әмбебап сипатқа ие болып табылады. Көптеген философиялық, социологиялық, психологиялық, педагогикалық еңбектер осы үдерістерді жан-жақты қарастыруға бағытталады. Дегенмен, хореографиялық педагогиканы дамытуға, хореограф-студенттердің тұлғалық және кәсіби-шығармашылық сапаларын қалыптастыру тиімділігін жоғарылатуға, тұлғаның өзін-өзі дамытуымен осы үдерістердің ішкі байланыстарын айқындауға жеткілікті назар аударылмай келеді, білім беру қызметі субъектілерінің ішкі дербес ресурстары, олардың шығармашылық әлеуеті жеткіліксіз жандандырылып, пайдаланылмай келеді.

Оқу орындағы білім беру ортасы хореограф-студенттердің оқу-кәсіби әрекетіндегі өзін-өзі толыққанды іске асыруына барлық уақытта мүмкіндік бере бермейді. Сәйкесінше, олардың кәсіби-шығармашылық қалыптасу үдерісі кенеттен, түйсікті түрде, болжанбастан өтеді, бұл, ең әуелі, студент пен мәдениет және өнер саласындағы оқу орындарының мәдени-білім беру ортасының ішкі мүмкіндіктерін жеткіліксіз пайдалануды айғақтайды.

«Хореограф» ұғымы маман еңбегін тар бағытта, шектеулі пайдалануды білдіреді, дегенмен заманауи бағыттарды ескеретін болсак, мәдениет, өнер, білім, спорттың әралуан салаларындағы оны қолданудың барынша кең ауқымды мүмкіндіктерінен тұрады.

Барлық хореограф-мамандар үшін ортақ нәрсе – би өнерін игеру болып табылады, ол хореографиялық іс-әрекеттің әралуан түрлерінен, әдістерінен, кәсіби қызмет объектісін өзгерту, қайта тұзу мақсатында оған ықпал көрсету сипатынан тұрады.

Кәсіби-педагикалық бағдарлылық – болашақ маманның өз кәсібіне деген белгілі эмоционалды катынасы, оған тұрақты түрдегі қызығушылығы, кәсіп ерекшелігі көрініс беретін іс-әрекеттің әралуан түрлерімен айналысуға бейімдігі,

кәсіби қызметте тұлғаның мүмкіндіктері, күші мен қабілеттіліктері барынша толығымен ашылатын жағдайларды сезіне білуі [Тлеубаева: 8].

Хореографиялық факультет студенттерінің кәсіби қызметі өнермен тығыз байланысты болып табылады, сол себепті «кәсіби-педагогикалық бағдарлылық» ұғымының өзі кәсіби-педагогикалық қасиеттерден, көркемдік-эстетикалық қажеттіліктерден, қызығушылыктардан, идеалдардан, сондай-ақ кәсіби орта ықпалынан қалыптасатын, болашақ хореограф-маманың тұлғасының кәсіби-шығармашылық іс-әрекет пен кәсіби-шығармашылық, адамгершілік қалыптасуы үдерісінің табыстылығын қамтамасыз ететін білімдерден, шеберліктерден, дағдылардан тұратын тұлғалық сипаттама ретінде ұғынылады.

Кәсіби мәнді қасиеттерді дамыту өнер туындыларын, қоршаған әлемді, өз тәрбиеленушілерін нәзік сезіну, қабылдау және ұғыну, олармен эмоционалды қатынасты орнатуды, хореографияға, тұтастай өнерге және көркемдік-шығармашылық қызметке сүйіспеншілікпен қарау қабілеттіліктерін білдіреді. Оқу орындарындағы хореограф-студенттердің тұлғасының кәсіби тиімді дамуы мен шығармашыл қалыптасуы үшін төмендегілерге мүмкіндік беретін педагогикалық жағдайларды құра білу қажет:

- хореограф-студенттердің оқу-шығармашылық қызметке қатынасына психологиялық-педагогикалық факторлардың ықпал етуін оқу-тәрбие үдерісінде ескеру;
- оқу әрекетіндегі арнайы ұйымдастырылған өзара әрекеттестік есебінен шығармашылық белсенділіктерді дамытуға жағдайлар жасау;
- болашақ шығармашыл мамандардың субъектілік тәжірибесін өзектілендіру;
- хореографиялық оқыту үдерісіндегі импровизациялық даярлықты қалыптастыру;
- студенттердің бастамашылдығы мен белсенділігін жоғарылату мақсатында жоғары оқу орындарында жұмыстың шығармашылықты түрлерінің үлесін жоғарылату.

Осылайша, оқу орындарындағы хореограф-студенттер тұлғасының кәсіби-тұлғалық қалыптасуын қарастырады:

- шығармашылық – қарама-қайшылықтарды шешуге бағытталған адам іс-әрекетінің бір түрі (шығармашылық міндепті шешу), ол үшін объективті (әлеуметтік, материалдық) және субъектілік тұлғалық жағдайлар (білім, шеберлік, шығармашылық қабілеттіліктер) қажет, нәтиже жаңалық пен түпнұсқалыққа, жеке және әлеуметтік мәнділікке, сондай-ақ прогрессивтілікке ие;
- қабілеттіліктер – индивидтің іс-әрекетін реттестіретін және оның тіршілік әрекетінің шарты ретінде қызмет ететін психологиялық сапа;
- шығармашылық қабілеттіліктер – тұлғаның шығармашылыққа, алдыңғы тәжірибесі негізінде жаңа нәрсені іздестіру мен жасауға бағытынан, ынталануынан тұратын көпденгейлі жүйе;
- нәтижесінде жаңа ұйымдарды, білімдерді, педагогикалық үдеріс жағдайында туындыларды бейнелеу және құру шеберлігі пайда болатын мақсатқа бағытталған әлеуметтік-педагогикалық өзара әрекеттестік ықпалынан оларды жандандырудың үдерістік жүйесі;
- хореография – бұл би өнері, шығармашылықтың өте көне түрлерінің бірі, оның мәнерлі құралы музикалық сүйемелдеумен байланысты жүргізілетін адам денесінің қозғалысы болып табылады;

- іс-әрекет – мақсатқа қол жеткізуге және тұртқі болатын қажеттіліктеге бағытталған өзара байланысты іс-әрекеттер (әрекеттер) жиынтығы;

- күрделі әлеуметтік-педагогикалық құбылыстар жиынтығы болып табылады және студент тұлғасының шығармашыл бастауларын, қызығушылықтарын, бейімдіктерін, дербес ерекшеліктері мен хореографиялық қабілеттіліктерін есепке алу негізінде оны тұтастай қалыптастыру мен дамытуға бағытталған хореографиялық әдістемелер мен құралдар жиынтығы ретінде көрінеді.

Әдебиеттер

1. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретических и экспериментально-психологических исследований. М.: Педагогика, 1986. - 240 с.
2. Кулюткин Ю.Н. Творческое мышление профессиональной деятельности // Вопр. психологии. - 1986. - №2
3. Кульбекова А.К. Педагогика профессионального хореографического образования. Монография. – Астана, 2016. – 296 с.
4. Бабаев С.Б. Тұлғалық педагогика. Педагогикалық теория негіздері. Оқу құралы. – Алматы: «Nurpress» баспасы, 2013. – 336 б.
5. Тлеубаева Б.С. Формирование профессионально-значимых качеств будущего педагога-хореографа: Автореферат канд. пед. наук, Алматы, 2006.-16с.

ХОРЕОГРАФИЯ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ

*Тлеубаева Б.С. п.ә.к., доцент, өнер кафедрасының меңгерушісі
М.Әузев атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы*

Егемендікке қол жеткізген ширек ғасырдан астам уақыттың ішінде Қазақстан хореография өнері бүгінгі қоғамның да, көрерменнің де шығармашылық-көркемдік талабы мен сұранысына сай жауап беріп келеді. Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театры, «Астана Опера», «Астана балет» театрларының шығармашылығынан балет өнерінің заманауи даму деңгейін, халық би ансамбльдерінің бай репертуарынан ұлттық хореография өнерінің өркендеуінің жаңа белесін көреміз. Қазақстан хореография өнерінің әлемдік деңгейде танылуы балетмейстерлердің шығармашылығымен, орындаушылардың жоғары орындаушылық шеберлігімен қатар отандық педагог-хореографтардың баға жетпес еңбегінің жемісі. Инновациялық, технологиялық-интеграциялық үдерістің қарқынды дамыған тұсында хореография педагогикасының өзіндік спецификасы мен педагог-хореографтардың негізгі функциялары мен кәсіби қызметі ғылыми-шығармашылық түрғыдан зерттеуді, сауатты саралауды талап етіп отыр.

А.Я. Вагановың педагогикалық жүйесі Ленинград хореографиялық училищесінде классикалық биді оқыту процесінде орындаушылық техникаларының қағидаларын, қымылдың мағыналылығын қалыптастырып, қол мен аяқ қалыптарын жүйелеп, дененің дұрыс қойылуын зерттеді. Осы әдістеме балет өнерінің педагогикасының даму үрдісіне жол ашып, алғашқы педагог-балетмейстерлер мен балет өнеріне оқыту жүйесі пайда болды.

А.Я. Вагановаға дейін де хореография өнеріне оқытудың әдістері мен тәсілдері бойынша еңбектер жарық көрген. А.Я. Ваганова өзінің классикалық бидің негізі атты еңбегінде Ж.Ж. Новердың теориялық пікірі мен К.Блазистың практикалық тәсілдерін және XIX ғасырдың соны мен XX ғасырдың басындағы орыс балет педагогтарының

тәжірибесін біріктіре отырып, классикалық биді оқытудың педагогикалық жүйесін құрады [Ваганова: 94].

Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, хореография педагогикасының негізгі категорияларын төмендегі кесте бойынша бөліп қарастырамыз.

Кесте №1. Хореография педагогикасының негізгі категориялары.

Тәрбие – бишинің тұлғасын қалыптастыруға мақсатты түрде бағытталған үрдіс, балет өнері саласында жинақталған тәжірибемен бөлісу, болашақ кәсіби қызметке дайындау мақсатында оқушыға бағытты ықпал ету.

Қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, ағартушы, педагог М.Жұмабаев: «Баланы тәрбиелі қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен құрессе білетін адам шығару. Қаласа өзін, асса барлық адам баласын әділ жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз. Тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі бола алатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару. Баланы мұндай сападағы адам ету үшін тәрбиеші бар күшін, бар білімін жұмсап, шаршамай үйрете білуі керек» деп тұжырымдама жасайды [Бабаев: 177]. Педагогикағылыминың негізгі саласы тәрбие үдерісінің мақсаты қоғамның қажеттілігін қанагаттандыратын, бәсекеге қабілетті маман дайындау.

Білім беру – хореография өнеріне оқыту барысында жинақталған әлемдік, ғылыми және мәдени құндылықтар жүйесін қамтитын әдістемелердің жиынтығы. Хореография өнеріне оқытудың педагогикалық жүйесін дамытудың негізгі көзі халық педагогикасының ғасырлар бойы жинақталған өмірлік тәжірибесі, ұлттық тәрбиесі болып табылады.

Адамзат өзінің өмір сүру сатысында, ұзақ жылдар бойы бір-бірінен тұрмыстық тіршіліктерді ғана үйреніп қойған жоқ. Түрлі еңбек әрекеттерінен туындастырын өз сезімдерін қимыл арқылы бейнелеуге тырысты. Сипатты, бейнелі және түсінікті қимылдар келер үрпақтың есінде қалып, ол қимылдар белгілі бір мағынаға, жүйелілікке ие болды. Осылайша алғашқы билер пайда болды. Белгілі бір қимылды анық және дұрыс бейнелей білген бишілер өз тәжірибелерін жас орындаушыларға табыстау арқылы алғашқы би ұстаздары өмірге келді. Олар би элементтің дұрыс көрсету және үйретумен қатар, тәрбиеші қызметінің ролін қоса атқарды, себебі, олар өз оқушыларын ескертулерді дұрыс қабылдай білуге тәрбиеледі.

Қазақстанда XX ғасырдың 30-шы жылдардың басында би өнеріне үйретудің алғашқы қадамдары жасалып, орыс хореографарының педагогикалық идеяларының негізінде Қазақстанның балет педагогикасы қалыптасты. Осы кезеңді өнертану кандидаты, профессор Т.О. Ізім: «1933 жылы Қазақ Мемлекеттік драма театры жанынан ашылған музыкалық студияда балет бөлімі жұмыс істей бастады. 1934 жылы осы бөлімді А.Александров басқарды. Сол жылы балалар үйінің қабілетті деген 32 окушысы алғаш би бөліміне қабылданып, балет мектебі ашылды. 1937 жылдан бұл мектепті А.Селезнев басқарды. А.Селезневтің тікелей араласуымен 1938 жылы музыка мектебінен бөлініп шықкан, би бөлімі хореография училищесінің негізін қалады» - деп жазды [Ізім: 14]. Аталған училище қазақ би өнерінің қара шаңырағына айналып, қазіргі таңда дәстүр сабактастырын сақтап, кәсіби хореография мектебінің оқу-әдістемелік базасының негізін қалады.

1965 жылы ашылған эстрада және цирк өнері студиясының хореография бөлімі (қазіргі Ж. Елебеков атындағы колледж) және аймақтық өнер колледждерінде ашылған хореография бөлімдері халық би ансамбльдері мен облыстық филармония ұжымдарына бишілер дайындауда үлкен үлес қосып отырған оқу орындары.

2010 жылы Астана қаласында (қазіргі Нұр-Сұлтан) Қазақ ұлттық өнер университетінің жанынан хореография факультеті ашылып, көп деңгейлі (мектеп-колледж-бакалавр-магистратура) білім беру жүйесін қалыптастырыды. Аталған факультет білім алушылары мен оқытушылары 2016 жылы Қазақ ұлттық хореография академиясының негізін қалады. Қазіргі таңда академия заманауи және халықаралық стандартқа сай келетін Орта Азиядагы көп деңгейлі хореографиялық білім беретін бірден бір оқу орны. Сонымен қатар, Республикада хореография саласы бойынша білім беретін Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жұмыс атқарып отыр. Ал, аймақтық жоғары оқу орындарынан М. Өуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті педагог-хореограф мамандарды дайындауда сапалы еңбек етуде.

Оқыту – арнайы дайындығы бар маманның жетекшілігімен болашақ орындаушылардың бойында белгілі бір білік, білім, дағдыларды қалыптастыруды жүзеге асыратын үдеріс. Оқыту үдерісі барысында балет бишісі өз бойында белгілі бір орындаушылық дағдыларды қалыптастырумен қатар, оларды қайта-қайта жаттығулар барысында жетілдіру арқылы би қымылдары жүйесінде орындайды. Хореография педагогикасында бұл әрекет ең маңызды болып табылады, себебі, кәсіби мектепті жақсы меңгеру хореографиялық қойылымдардың негізін қалайтын түрлі би комбинацияларын үздіксіз қайталау мен үйрену жағдайындаған мүмкін болады. Кәсіби орындаушының білімі оқу үдерісі барысында алынған жүйелі білім, білік, дағдылардың тұтас сипаттамасын көрсетеді. Сонымен қатар, хореография өнеріндегі білім беру жүйесінің мақсаты - орындаушылардың жаңа буынын және жас маманды тәрбиелеу [Аюханов: 211]. Себебі, оқу үдерісінде жас маман балет өнері ғана емес, жалпы бүкіл әлемдік мәдениет дамуының тәжірибесінің жиынтығы аясында өнер зерттеушілерінің жинақтаған қажетті, ғылыми және мәдени құндылықтарын менгереді.

Бүгінгі таңда қазақстандық балет педагогикасының қалыптасуы толықтай зерттелмегендігін нақтылай келе, отандық хореография педагогикасының әлі де даму кезеңдерін саралау болып табылады. Сонымен қатар отандық көрнекті

хореографтардың жинақталған педагогикалық тәжірибелерін жүзеге асыру тәсілдері мен жаңа жолдарын зерттеу жүргізілуде. Орындаушыларды тәрбиеудің педагогикалық үрдісі, жалпы педагогикалық идеялардың жиынтығы. Ол бір-бірін толықтыруши, бір-бірімен тікелей байланысты жүйе ішіндегі көптеген элементтердің тұрақты, әрі берік бірігуі және мұндағы негізгі мақсат жоғары білікті, кәсіби сауатты бишілерді дайында болып табылады.

Негізгі нәтижелер: Хореография өнерін оқыту жүйесіндегі жалпы қағидалар: эмоциялық және логикалық байланыс, көрнекілік, жүйелілік, қол жетімділік, салыстыру әдісі және қимылдардың ауыспалылығы болып табылады.

Қорытынды. Ғалымдардың хореография өнерінің педагогикасы мен білім беру жүйесінің даму жолына арналған ғылыми еңбектері, педагогикалық технологиялары сараланды. Педагог-хореографтардың шығармашылығы хореография өнерінің өзіндік ерекшеліктерін сипаттайтын түрлі көзқарасты көрсететін шығармашылық ізденістер мен талпыныстардан тұратындығына көз жеткіздік. Хореография өнеріндегі әлемдік және отандық педагогикалық жүйеде, барлық педагогтар бір бағытта жұмыс істегенін, бірақ олардың жұмысқа деген шығармашылық тәсілі әр түрлі болғандығы белгілі. Педагогтардың оқытушылық шығармашылығының шынайы құндылыққа ие болуы немесе жоғары жетістіктерге қол жеткізе алмауы, оқыту мен тәрбиелеудегі қолданылатын әдіс-тәсілдерге, ұстанатын педагогикалық қағидаларға байланысты. XXI ғасырдағы хореография педагогикасының тек қана би қимылдарын үйретумен ғана шектелмейтіні айқын. Сабак барысында өнер түрлерін біркітіріп, зерттеп, білім алушылармен диалог құру, оқыту жүйесіндегі эмоциялық және логикалық байланыс, көрнекілік, жүйелілік, қол жетімділік, салыстыру және қимылдардың ауыспалылық әдісітері қолданылады. Жоғары білім беру жүйесінде оқытушылығы, теориялық білімді практикамен байланыстыруы, ұжымдық оқыту, белсенділік, гуманизациялау, мәселелік, ынталандыру қағидаларын сараптап, пайдалану, әлемдік мәдениетті дамытуға үлес қосатын мамандар дайындауға ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. А.Я. Ваганова: статьи, воспоминания, материалы ред. Н. Д. Волков, Ю. И. Слонимский. - Л. - М.: Искусство, 1958. - 343 с.: ил. С. 94.
2. Бабаев С.Б. Тұлғалық педагогика. Педагогикалық теория негіздері. Оқу құралы. – Алматы: «Nurpress» баспасы, 2013. – 336 б.
3. Ізім Т.О. Қазақ және шет ел хореография өнерінің тарихи даму кезеңдері: Оқу құралы. – Алматы: Мир Баспа Үйі, 2016 – 196 б.
4. Аюханов Б.Г. Биография чувств. – Алматы: Фонд «Сорос-Казахстан», 2002. – 334 с.

ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫҢ НЕГИЗИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫ ҮЙМАНДУУЛУККА ТАРБИЯЛОО

*Аширалиева Венера Тоузбаевна,
Кыргыз мамлекеттик маданият жасана искусство
университетинин Бубусара Бейшеналиева атындағы
“Музыка” факультетинин методисти*

Резюме: Этнопедагогикалық маселелерди изилдөөнүн натыйжаларын окуутарбия процессинде пайдалануу багытында билим берүү мекемелеринин шиимердиктерин этнопедагогикалық негизде өркүндоёттүү үчүн кыргыздын элдик

педагогикасынын негизги окуяларынын азыркы абалы анализге алынып, элдин педагогикалык маданиятын жогорулатуунун фактору катарында билүү жана колдонуу боюнча көрсөтмө-сунуштар.

Resume: *The use of research results of ethnopedagogical problem in the process of edication and to develop the activities of educatibg instituiions on the base of ethnopedagogis and to analyse the main condition of Kyrgyz folk pedagogis, and the suggestions on developing factors of the culture ib folk pedagogics*

Түйүндү сөздөр: Этнопедагогика, фактор, пейдос, география, эпос, жомок.

Key words: *Ethnopedagogis, factor, peydos, geography, pedagogical issues, research, results, the activities – of educatiohal institutions*

Этнопедагогикалык маселелерди изилдөөнүн натыйжаларын окуу-тарбия процессинде пайдалануу багытында билим берүү мекемелеринин ишмердиктерин этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү үчүн кыргыздын элдик педагогикасынын негизги окуяларынын азыркы абалы анализге алынып, элдин педагогикалык маданиятын жогорулатуунун фактору катарында билүү жана колдонуу боюнча көрсөтмө-сунуштар иштелип чыккан. Кыргыздын элдик педагогикасынын төмөнкү багыттардагы терминологиялык сөздүгү түзүлгөн: – этнопедагогика илим жана окуу предмети катарында; – этнопедагогикалык жалпы түшүнүктөр жана терминдер; – элдик тарбиячылар жана педагогдор; – үй-бүлөлүк этнопедагогика; – элдик педагогикадагы тарбиялануучулардын курактык группалары; – аялдардын, эркектердин, балдардын элдик педагогикадагы типтүү мүнөздөмөлөрү ж. б. кирет. Ал эми “Манас” эпосу жана кыргыз маданиятынын феномени катарындагы улуттук нарктуулуктарды камтыган “санжыра” боюнча этнопедагогикалык материалдарды анализдеп тандап алуу менен окумуштуу педагогдор тарых жана маданият программаларындагы азыркы курстардын мазмунун олуттуу байытышып, окумуштуулар мектепке чейинки мекемелердин, авторлук мектептердин, мектеп-комплекстеринин жана мектеп-гимназияларынын окуу-тарбиялоо системаларындагы инновациялык процесстердин өнүгүшүнүн төрт фазасын изилдешти. Жалпы билим берүүчү мектептердеги инновациялык процесстердин сапатын жогорулатуучу же төмөндөтүүчү факторлор табылып, билим берүүдөгү перспективалык инновациялык процесстердин болжолдуу чектери аныкталган. [2010] Азыркы күндө жаңыдан илим катары өнүгүп келе жаткан этнопедагогиканы колдонуу аркылуу элдик педагогиканы элдин оозеки сөздөрүнөн гана эмес, кийиз китебинен, чий китебинен, жип китебинен, буюм китебинен, эң таң калаарлыгы, боз үйдөн дагы көрүүгө болот. Аларда катылган дөөлөт, сырлар, элдик дидактика фольклордук педагогиканын негизин түзөт. Этнопедагогика ак менен караны айырмалап, адамга керектүү баалуу мүнөздү тандап алууга, көңүлгө сыйбаган терс мүнөздөрдү жакшы жакка пайдалана билүүгө чоң таасир берет. Ар бир жаш өспүрүмдү, наристени ата-эне баш болуп коомчулук чогуу тарбиялаган. Демек, этнопедагогика- бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча калайык- калктын тарбиясы, анын педагогикалык көз караштары, турмуш- тиричиликтин, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун жана элдин педагогикасы жөнүндөгү илим. «Элдик педагогика» элдин таалим- тарбиялык идеяларын, тажрыйбаларын мүнөздөөгө карата айттылса, ал эми «этнопедагогика» теориялык ой жүгүртүүлөрдүн, илимдин сферасы тактап айтканда биринчисинде баяндама, экинчисинде аларды илимий талдоого алуу. [1979] Мисалы, Арстанбектин мектеби, Женижоктун мектеби, Калыгулдуун мектеби, Тоголок Молдонун мектеби жана башкалардын туруктуу имараты болбосо дагы алар жер кыдырып, шакирттерин

жанына алып жүрүп окуткан. Шакирттерин гана эмес бүтүндөй кыргыз журтуна өзүлөрүнүн педагогикалык, этнопедагогикалык, этикалык тажрыйбасын жайылткан. Алар жалкоолук менен жан бактылыкка каршы болуп, боорукерлик, жоомарттыкка, сабырдуулукка үндөгөн. Жакшы менен жаманды айырмалап келип, сапаттарды экиге ажыратат. Жыйынтыгында, баарыдан мурун адамдык сапаттарды аздектеп багуу керек экендигине токтолушат. [2007] Арстанбек, Калыгулдин айткандарын азыркы мезгилде жаштарга ақыл-насаат катары колдонулуп келебиз демек, элдик педагог Ч. Айтматовдун: «Элдик генийлерден жараган көркөм сөз өнөрүнүн не бир асыл заттары байыркы тунгуюктан бери карай оор, узак сапар тартып, наристе нукуралык сапатын жоготпойт. Биздин күнгө жетип, бүгүнкү күндүн реалдуу көрүнүшү катары кабыл алына баштаган.» [1998] деген сөзү тастыкталууда. Мына ушундай элдик педагогиканы курак өзгөчөлүгүнө карап, заманга ылайык окуу сабактарын киргизүү зарыл. Айрыкча жогоруда сөз болгондой «кыргыз элинде жети-сегиз жаштагы баланы «кол арага жарап калган бала» деп мунөздөшөт жана бул учурда бала бардык нерсеге дилгирленип турганын, барын тез кабыл алганын, азыркы учурда өзүбүздүн милдетибиз катары эне тилди окутуу процессинде элдик педагогиканын табылгаларын, тажрыйбаларын тартынбастан киргизүүгө тура келет. Сабактын максаты болгондо, тарбия берүүчүлүк максаты дал ушул этнопедагогиканын жардамынын негизинде ишке ашырса болот. Мисалы, кыргыз тили сабагын өтүп жатып, көнүүгү иштетүүгө келгенде Жаныбек хандын Ақылкараачачка берген суроосун пайдалануу аркылуу алардын бириңиден, сабакка болгон кызыгуусун арттыруу, экинчиiden аларды дал ошол Ақылкараачачтай чечен, тапкыч, амалкөй болууга үндөө керек. Анда алардын суроо-жообунан бир үзүм алсак, Жаныбек: Тулпарды уйга сатса не болот? Атты эшекке сатса не болот? Туйгунду каргага сатса не болот? Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот? Ақылкараачач: Жаныбек ханым, бузулду заңың, бул кандай жорук, тынчыбаган жаның? Тулпар тушунда, күлүк күчүндө, Күчүн бербеген тулпардан, Сүтүн берген уй жакшы. Каным, менин тапканым - ушу, Сиздин укканыңыз ушу деп айтылган. [2006] Жыйынтыктап айтканда, эгерде эне тилди элдик педагогикадан, реалдуу турмуштан ажыратып, жалаң лингвистикалык-теориялык маалыматтар менен шыкап, күчкө салып жаттатып окутууну уланта берсек, кыргыз тили сабагы эң кызыксыз, жаттама жана жадатма сабак бойdon кала берет. Элдик педагогика – элдик оозеки чыгармачылыкта, үрпадат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда сакталган педагогика идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму болуп эсептелинет. Ал эми анын илимий-тематикалык **географиясын**, изилдөө чектерин төмөнкүчө мүнөздөп көрсөтүүгө болот: элдин негизги педагогика түшүнүктөрү багуу, кароо, асыроо, тарбиялоо, бутуна тургузуу, эрезеге жеткирүү, адам катарына кошуусу болот. Элдик педагогиканын кенч казыналары, булактары булар уламыш, болумуштар, дастандар, жомоктор, макал-лакап, табышмактар, элдик ырлар, колдонмо-жасалма өнөрү, таштагы жазуулар, ақындар чыгармачылыгы, **санжыралар** болуп саналат. Тарбиялоонун факторлору, усулдарына болсо жандуу жаратылыш, эне тил эмгек, каада-салт, үрп-адаттар, элдик өнөр, дин, турмуш-тиричилик ж. б. кирет. Ал эми каражаттарына өрнөк, түшүндүрүү, ынандыруу, ишеним, бата берүү, өтүнүч, кенеш, ишаарат, алкыш, какшык, зекүү, эскертуү, көндүрүү, тыюу, коркутуу, дем берүү жана Эпостор, жомоктор, макалдар, табышмактар, жаңылмаач, апартма, бат айтма, элдик ырлар, көркөм өнөр, оюндар, табият, элдик майрамдар кирет. Адамзаттын жамааттык жашоо образынын пед. концепциясына үй-бүлө, урук, уруу, коом, эл, адамзат өзү кирет. Дүйнө элдеринин педагогика маданияттарындағы жалпылыктар жана

бөтөнчөлүктөрүнө жалпы адамзаттык педагогика маданияты, славян элдеринин педагогика маданияты, түрк элдеринин педагогика маданиятын билебиз. Элдик тарбиячыларга ата-эне, уруулар, карыялар, усталар, уздар, саяпкерлер, мұнұшкөрлөр, әсепчилер, манасчылар, жомокчулар, акындар, санжырачылар, уламалар; элдик педагогикадагы инсандық идеалдарга чыныгы адам, эр жигит, аксақал, карыя, ак көрпө жайыл ургаачы, жабылуу кара инген, ак жоолук делбир жана башкалар кирет.

Элдик каада - салт, үрп - адаттар аркылуу тарбия берүү дегенде биз эмнени түшүнүнөбүз? Окуучулардын аң - сезиминде мектеп курагынан баштап эле улуттук баалуулуктардын калыптануусу билим берүү, окутуп – тарбиялоо процесси аркылуу жүргүзүлсө, андай тарбия үй - бүлөлүк, адеп-ахлактык, гумандуу, эстетикалык, әмгек, экономикалык, экологиялык жана мекенчилдик тарбиянын нормаларына ылайык келген таризде жүргүзүлсө, ошону менен бирге, элдин кылымдар бою калыптанып келген таасир этүү, тарбия берүү нормаларынын алкагында жүргүзүлсө – мына ошону биз элдик каада - салт, үрп - адаттар аркылуу тарбия берүү деп түшүнөбүз. Каада - салт бир муундан әкинчисине тынымсыз берилип туруучу кылымдар бою тарыхый жактан такшалган, текшерилген, калыпка салынган социалдык нормалар менен принциптер. Үрп - адаттар – тигил же бул элге, этноско, улутка тиешелүү болгон тарыхый жол менен калыптанган, бир калыпта кайталанып туруучу туруктуу система, ал коомдун ар бир мүчөсүнүн өз ара карым катышын тескеп турган социалдык норма түрүндө жашайт да, инсандын негизги руханий-адеп-ахлактык касиет-белгилерин калыптандырат, мындай процесс элдин карманган моралдык баалуулуктарына, ишенимдери менен түшүнүктөрүнө жана кулк-мұнөзүнө, идеалдарына ылайык келиши керек. Тарбия ишмердүүлүгүнүн практикасында илгертен калыптанып калган педагогикалык система катары ар тараптан гармониялык өнүккөн инсанды, ал эми бүгүнкү талаптарга ылайык мекенин сүйгөн, мекенчил инсанды тарбиялоонун педагогикалык каражаттарын максаттуу колдонушу, талашсыз, биринчи пландагы маселе катары турат. Андыктан элдик каада-салт, үрп-адаттар аркылуу тарбиялоо формалары тууралуу маалыматтарыбызды ортого салуу практика жүзүндө максатка ылайык.

Адабияттар:

Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун этнопедагогикалык негиздери.//Кыргыз тили.15.03.2010; Алимбеков А. Этнопедагогика. Ф.,1979; Байгазиев С. Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика. Б.,2007; Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Ф., 1998, 7-бет; Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. Б., «Билим куту» 2006; Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Кыргыз педагогикасы (энциклопедиялык окуу куралы). Б.; 2004. Кыргыз этнопедагогикасы. 1-бөлүк. – Бишкек, 1996. -69 б., Акматалиев А. Каада-салт: адамдык оң – терс сапат. – Бишкек: Бийиктик, 2002. - 400 б. Айтымбетова Д. Жаштарды тарбиялоодогу ыйманынсан маселелери. //Билим жана тарбия. -2006, Кемелова А. Ж. Баласагын атындагы КУУсу УДК. 400.-54:371.3 Этнопедагогиканын кыргыз тилин окутуунун өнүктүрүүдөгү орду.

ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООДО ИЛИМ МЕНЕН БИЛИМДИН МААНИСИ
ЗНАЧЕНИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ
THE IMPORTANCE OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE
UPBRINGINGS OF YOUTH.

Келдибекова Нурзат Келдибековна
Б.Бейшеналиева атындағы Қыргыз мамлекеттік
маданият жасағынан ишмердиги кафедрасынын оқытуучусу
Социалдық-маданий шимердиги кафедрасынын оқытуучусу
Бишкек шаары, Қыргыз Республикасы

Бул макалада жаштарды тарбиялоодо үй-бүлөнүн жасағынан мамлекеттеги таалым-тарбия берүүчү мекемелердин мааниси чоң. Коомдо жашап жаткан ар бир адамдын өзүнө тиешелүү балуулуктары бар жасағынан ошол балуулуктар үчүн ар бирибиз күрөштөбүз. Ата-бабаларыбыздын тарых беттеринде жазылган мұрастары аркылуу жаштарга билим жасағынан тарбия берүү.

Негизги сөздөр: педагогика, ата-эне, таалым-тарбия, үй бүлө, өсүп-өнүгүү, илим, ата-бабалар, жаш муун.

В статье рассматриваются место и роль семьи и образовательных учреждений в воспитании молодежи, проблемы духовного воспитания подрастающего поколения и решения их совместными усилиями семьи и образовательных учреждений. Живя в социуме, каждая личность имеет свои ценности, в зависимости от воспитания и своих потребностей, следовательно, и стремится к их реализации. Кроме того, на формирование личности и правильного воспитания молодежи влияют исторические и культурные традиции, духовно-нравственные ценности народа.

Ключевые слова: Педагогика, родители, воспитание, семья, образование, развитие, подрастающее поколение.

The article considered the place and role of the family and educational institutions in educating young people, the problems of spiritual education of the younger generation and solving them with the joint efforts of the family and educational institutions. Living in society, each person has his own values depending on his upbringing and his needs, therefore seeks to realize them. In addition, historical and cultural traditions, spiritual and moral values of the people influence the formation of personality and the proper education of youth.

Key words: the pedagogy, the parents, the upbringing, the family, the development, the knowledge, ancestors, the youth.

Қыргыз элинин көпчүлүгү көчмөнчүлүк турмушта жашап, алардын маданияты, оймо, чийме искусство, үй тиричилик жашоосунда көрсөтүлгөн. Қыргыз үй-бүлөсүндөгү тарбиянын структурасы жөнөкөй түзүлүшкө ээ болгондугуна карабастан анын таасирдилүүгү, натыйжалуулугу өтө терең болуп, тарбиялануучунун жүрүм-турумун, коомдук аракеттін тартипке салып, көз жаздымдан чыгарбай, ар дайым көзөмөлдөп турган. Үй-бүлө мүчөлөрү деп, биринчи кезекте бир ата-энеден тараң, бир туугандык сезимдери бекем, жалпы қызықчылыктары болуп, аны турмушка ашырууда бирге аракеттенген коомдук бирикмени айтабыз. Үй-бүлөдө баланы тарбиялоодо ар бир ата-эненин, тууган- уруктун өзүнүн жоопкерчилиги болуп ошол жоопкерчиликтин рамкасында аракеттенишет. Алардын ичинен айрыкча бөбөктүү тарбиялоо ата менен эненин биринчи кезектеги милдети болуп эсептелет. Бөбөктүү

инсан болуп жетилүү багытында ата-эненин ролу өтө ченемсиз экениндиги белгилүү. Анын адеп-ахлак жактан калыптануусунун башаты жана негизи ата-эне. Тарбия берүү процеси кечикирилгис жана үзгүлтүксүз жүрүүчүү процесс [Касымов.,Миталипов: 11-62].

Кыргыз эли тарбиялоонун максаты жана мазмуну жөнүндөгү кылымдардан берки түзүлгөн түптүү көз караштарын «адам кылуу» деген жөнөкөй жана улуу түшүнүк менен туюннат. «Адам бол» деген бийик талапты ар бир ата-эне бала сөзгө түшүнө баштагандан эле кулагына куюп, жан дүйнөсүнө сицире баштайт. Кыргыз элинин байыртадан келе жаткан рухий-педагогикалык изденүүлөрү, тажрыйбалары да «Канткенде адам уулу адам болот» (Ч.Айтматов) деген арыбас ой-санаанын учугун табуу, аны жүзөгө ашырууга байланышкан улуу максат, умтулууларга негизделген.

Ата-бабалардын «чыныгы адам», «адам маңызы» жөнүндөгү ой толгоолору, акыл тыянактары өзгөчө фольклордук чыгармаларда ар тараптуу чагылдырылган. Алсак, уламыш, аныз-аңгеме, жомоктордогу Акыл караач, Жээренче чечен, Карабаатыр, Алдар көсө, Асан Кайгы, эпостордогу Манас, Бакай ,Алмамбет, Семетей, Кошой, Ак балта, Эр Табылды, Курманбек сыйкутуу элдин сүймөнчүлүгүнө айланган каармандардын образдарына этнопедагогикалык талдоо жүргүзүү, кыргыз элинин «чыныгы адам» жөнүндөгү түшүнүктөрүн ар тараптуу андап-түшүнүүгө жардам берет. Элдин педагогикалык түшүнүгүндө инсандык идеалдын да өзүнчө иерархиясы,өзүнчө орду бар. Бул «башкасын коюп Манасты айт» деген эл ичинде кездешүүчү санат кепте ачык туюнтулган.

Кыргыз элинин тарбия концепциясында балдар менен кыздардын идеалы алардын үй-бүлөлүк жана коомдук турмуштагы ордуна функциясына карай өз алдынча, өзгөчө мерчемдер менен аныкталган. Атап айтсак, уул балдарды тарбиялоонун идеалы-байыркы доорлордон азыркы күнгө чейин «Эр жигит» деген түшүнүк менен туюнтулуп келет. Бул түшүнүктүн мазмуну түбү бир түрк элдеринин баарында бирдей кабылданышы, алардын педагогикалык маданиятынын кыртыши бир экендигинин дагы бир далили. Кыргыз элинин «Эр жигит» жөнүндөгү түшүнүгүндө «Манас» эпосундагы идеалдуу инсан жөнүндөгү адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрдүн таасири да ачык байкалат. Демек, «Эр жигит» түшүнүгү калайык калктын уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл туюмунунун тарыхый тажрыйбаларынын туундусу [Алимбеков:52-51].

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-2017-жылдарга түзүлгөн план-программасында Билим берүү жана илим министрлиги жана билим берүү академиясынын вице-президенти, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сицирген кызматкер Советбек Байгазиев тарабынан “Жаш муундарды рухий-адептик жанапатриоттук жактан тарбиялоо концепциясы», аттуу концепциясынын бөлүмдөрүнде: «Калкыбыз Азияда эң бай фольклордук адабиятты жараткан. Элибиздин даанышман макал-лакаптары, накыл сөздөрү, нуска китечтери, мазмуну патриоттук идеяларга, рухий-адептик дөөлөттөргө карк “Манас” баш болгон залкар эпосторубуз, дастандарыбыз, Арстанбек, Женижок, Токтогулдай сандаган ак таңдай акындарыбыздын поэзиясындагы терең маанилүү санат-насыялтар, Карамолдо, Ниязаалы сыйкутуу шаалар комузга кол ойнотуп черткен, «кулактан кирип бойду алган» сандаган залкар күүлөр, Боогачы, Мусалар созгон керемет обондор улуттун гана эмес, жалпы адамзат маданият казынасынын асыл кенчи.

Бир сөз менен айтканда, элибиздин кылымдап жараткан адабий-музыкалык маданияты, кыргыздын духун, философиясын, идея-идеалдарын, каада-салтын

көтөрүп алып жүргөн көркөм өнөрү (сүрөтү, киносу), Түгөлбай Сыдықбеков, Чыңгыз Айтматов баштаган профессионал адабияты - тарбиячылар үчүн пайдалана турган баа жеткис гүлазык, орошон маани-маңыз, табылгыс педагогикалык курал. Тарбия үчүн суудай сузуп ала турган мазмун ушул жерде. Кылымдар бою түзүлгөн элдик мораль, ата-бабаларыбыз түзгөн улуу адептик-ыймандык нарк-дөөлөттөр – тарбия-таалимдин гүлазыгы. Тарбия ишинин мазмундук пайдубалына уютку болуп жата турган дагы бир кубаттуу ресурс бул күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө эсептелген, калктын тарыхый тажрыйбасынан жаралып, доорлор сыноосунан өткөн көөнөрбөс элдик этикалык нарктар, адеп-ыймандык мурастар.

Кыскасы, тарыхтын узак жолун баскан элибиз өсүп жаткан муундарга адам болуунун жолун, шартын көрсөткөн моралдык-этикаллык дөөлөттөрдүн бүтүндөй бир системасын иштеп чыккан. Жогорудагы элдик моралдык нарктар жана идеалдар универсалдуу, жалпы адамзаттык мааниге ээ. Ушул адеп-ахлак нарктары кечэеки ата-бабаларыбыздын жүрүм-турумунун регулятору болуп келген жана тарыхтын «аяздуу бороон-чапкындарында» улутубузду аман-эсен сактаган башкы тиректерден болгон. Бүгүн да ушул түбөлүктүү мүнөздөгү рухий-ыймандык дөөлөттөр таалим-тарбиянын мазмуну үчүн табылгыс ресурс, көрөңгө, гүлазык. Эгер ушул моралдык баалуулуктар менен жаштарыбыздын жан дүйнөсүн асылдандырууга жетише алсак, анда бул суверендүү Ата Журтубузун моралдык жактан тазарышынын, өркүндөшүнүн жана анын жаркын болочогунун кепилдиги болмок. Кыскасы, жалпы адамзаттык рухий-адептик баалуулуктар жана жаңы инновациялык сапат-касиеттер таалим-тарбия мазмунунун гүлазыгын түзөт.

Жогорудагы мазмундук казына, мазмундук багыт коомубуздагы бардык институттардын: үй-бүлөнүн, бала бакчанын, мектептин, кесиптик орто жана жогорку окуу жайларынын, айыл өкмөтүнүн, акимиаттын, мамлекеттик мекемелердин, органдардын, министрликтердин, коомдук уюмдардын, массалык маалымат каражаттарынын таалим-тарбия ишмердигинин негизине алынып, алар бул мазмунга чыгармачылык менен мамиле жасап, аны дагы да байытып, өркүндөтүп, ушул багытта өздөрүнүн күндөлүк иш-пландарын түзүп, иш алып барууга тийиш. Тарбия ишинин мазмунуна негиз катары алынган баалуулуктарды жаш баланын рухуна сицирүүдө айрыкча үй-бүлөнүн ролу зор. «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» дейт эл макалы. Уя – бул үй-бүлө. Бала – “балапандын” дене-боюнун физикалык негиздери жана руханий пайдубалы алгач дал ушул “уяда” түптөлөт. Үй-бүлөдө алган көнүмүш, таалим-тарбия баланын жан-жаратылышина өчпөс тамга болуп басылып, аны өмүр бою коштоп жүрүп отурат. Баланын сезгич, бат таасирленгич кезинде, анын дүйнөсүнө себилген тарбия «үрөндөрү» жемиштүү түшүм берерин турмуш тажрыйбасы миң бир ирет далилдеген. Мына ошондон улам элдик педагогика чүрпөнүн тарбиясын, анын «уядагы» кезинен «көк бүчүр», «тал чыбык» учурунан баштоону зарыл деп санаган. Ошол үчүн кыргызда «Сүт менен кошо бүткөн нерсе сөөк менен кошо кетет», «Бала көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат», «Баланы башынан үйрөт, чырпыкты жашынан ий», «Баланы жакшылыкка жетелеп жанаштыр, жамандыктан кубалап адаштыр» деген даанышман макалдар жашайт [Байгазиев:концепция].

Аталган концепцияда жаштарды тарбиялоодо кыргыз элинин бай мурастары аркылуу келечекке жаштарды туура тарбиялоо. Ошо менен бирге жаштарга биздин асыл бай мурастарыбызды жөн гана айтпастан аларды билим аркылуу китең бетине түшүрүп тарых кылып жетикирүү. Ар бир илимдин өзүнүн тарыхый басып өткөн жолу бар.

Жаштарды келечек муундарын тарбиялоодо иилимдердин ичинен педагогика илими чон мааниге ээ. Педагогика бул жаш муундарды жашоого, турмушка даярдоого башкacha айтканда тарбиялоого арналган өзгөчөлүгү менен айырмаланган илим. Тарбияга этнопедагогикалык мамиле. Тарбиялоонун бул талабына ылайык кандай гана адам жана өсүп келе жаткан өспүрүм, жаштар болбосун, ал конкреттүү коомдо жашайт. Ал эми ошол эле коом ар кандай улуттардын жана ошол улутту обочолонтууп турган адамдардын маданият белгилердин бар экендин таануу дегендикти билдирет. Ошондуктан, ар бир улуттук руханий жана маданий жетишкендиктерине таянып, алардын улуттук каада-салттарын эске алуу менен тарбия ишин жүргүзүү керектигин талап кылат. Бул педагогикалык талаптын негизинде өз элиниң улуттук маданиятынын үлгүлөрүнө сугарылган инсан гана башка элдердин маданиятын каада-салтын баала жана сыйлай билет деген философиялык ой жатат. Коомдогу бардык нерселердин, ар бир нерсесин, ар кандай окуялардын өзүнө тиешелүү салмагы, наркы бар, ошого байланыштуу алар ар кандай тарбилийк милдет аткарышат. Өсүп келе жаткан жаш муундарды коомдук өсүп-өнүгүш талабына жараша тарбиялоонун максаты, таалим-тарбия процессинин милдеттери, мазмуну, ишке ашыруу ыкмалары ошол коомго мунөздүү болгон баалуулук талаптардын жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын жыйындысы менен чектелет. Адам коомдо гана жашап, руханий, психикалык жана интеллектуалдык жактан өсүп-өнүгүп, инсан болуп калыптанат. Коомдон сырткары адамдын социалдык жактан өсүп-өнүгүүсү эч качан ишке ашпайт. Эгерде коомдо жагымдуу шарттар түзүлсө, анда адамдын өсүп-өнүгүүсү жогорку деңгээлде болот. Инсандын калыптануусуна таасир этүүчү негизги факторлордун бири тарбия болуп эсептелет.

Баланын өсүп-өнүгүүсүндө окутуу ишмердүүлүгүнүн мааниси өтө зор. Окутуу ишмердүүлүгүнүн негизинде балдар улуу муундар тарабынан материалдык жана руханий байлыктар, илим, билимдин негиздери менен таанышат жана алардын натыйжасында өспүрүмдүн дүйнөгө болгон көз карашы калыптанып, аң-сезими, ойлоосу көнөйип, интеллектуалдык деңгээли өсөт [Асипова: 38,45].

Элдик педагогиканын көптөгөн салттары, идеялары, түрлөрү жана методдору илимий негиздерге карама-каршы эмес, тескерисинче алар бири-бирин толуктап турат, алар ошонусу менен күчтүү. Элдик педагогиканын тажрыйбасын жана идеяларын илим менен бирге пайдалануу алардын тарбиялык маанисин жогорулатат, ийкемдүү, түшүнүктүү кылыш, турмуш менен байланышын күчтөтүп, жергиликтүү, конкреттүү шарттарга жакындаштырат.

Илимий принциптерге, инсанды калыптандыруунун негизги шарттарынын бири болгон педагогикалык дөөлөттөргө негизделген комплекстүү мамиле керек[Каранова:252].

Тарых беттеринде жазылган оозеки чыгармаларбызыз, элдик мурастарыбызыз, көркөм чыгармаларбызыз, салт санаабызыз, тилибиз, ата-баларыбыздын улуу мурастары аркылуу жаштарга билим берүү жана тарбиялоо менен келечектеги эң мыкты адистер даярдалып келет . Ар бир өсүп келе жаткан жаш өспүрүмдөрдү өстүрүүдө үй бүлөдө ата-энелердин милдети чон экендинги талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Касымов Т., Миталипов К., Уй-бүлөдөгү мектепке чейинки бала тарбиясы ., Педагогикалык окуу жайлардын окутуучулары, студенттери жана ата-энелер үчүн колдонмо// Б.,2010.с.11-62
2. Алимбеков А.,Кыргыз педагогикасы., Б.,1996.с.52-51

3. [https://www.myunivercity.ru//
http://kutbilim.kg/kg/2013/05/24/zhash-muundardyi-ruhiy-adeptik-zhana-patriottuk-zhaktan-tarbiyaloo-kontseptsiyasyi/](https://www.myunivercity.ru//http://kutbilim.kg/kg/2013/05/24/zhash-muundardyi-ruhiy-adeptik-zhana-patriottuk-zhaktan-tarbiyaloo-kontseptsiyasyi/). Байгазиев С. Концепция.
4. Асипова Н.А., Раимкулова А.С., Сатыбекова Т.С., Карабалаева Г.Т., Сулайманова Р.Т., Сатыбекова М.А., Калибекова Д.Т., Темиралиева Т.К., Жалпы педагогика.-Б., 2010. с.38-45
5. Карапова Т., Элдик салттар менен тарбиялоо –өз алдынча принцип катарында. Вестник КазНУ. Серия филологическая., Алматы:2011, №1(131).с.252

XOR DÓGEREGINDE BALALARDÍN TÁRBIYASÍNA TÁSIR ETIWSHI XOR SHÍGARMALARÍ REPERTUARÍ TAÑLAWDIÑ ÁHMIYETI

*Sofya Tajetdinova docent
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketketlik pedagogikalıq instituti,
Muzıkalıq tálım kafedrası*

Mámleketimiz basshısı social, mánáwiy – ağartıwshılıq tarawlarında jumıslardı jańa bir tizim tiykarında jolǵa qoyıw boyınsha bes áhmiyetli baslamani ilgeri súrgen edi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev basshılığında 19 – mart kúni jaslarǵa itibardı kúsheytiw, jas áwladdı mádeniyat, kórkem óner dene tárbiya hám sportqa keń tartıw hám olarda axborot texnologiyalarınan durıs tuwrı paydalaniw kónlikpesin qáiplestiriw, jaslar ortasında kitapqumarlıqtı en jaydırıw, hayal – qızlardıń bántligin támiyinlew máselelerine baǵıshlanǵan videoselektor bolıp ótti.

Bunda Prezidentimiz mámleketimizde jaslarımızdıń 30 payızı 14 jastan 30 jasqa shekemgi aralıqtı quraytuǵınlığı, házirgi waqıtta bul jaslarǵa mámleketimiz tárepinen olarǵa barlıq sharayıtlar jaratılǵanlıǵı biraq usı jaslardıń bos waqıtların mazmunlı ótkeriw házirgi waqıtta bul eń baslı aktual másele bolıp esaplanatuǵınlığı sebebi jaslarımız qanshelli mánáwiy barkamal salamat bolsa, hár qanday túrli jat illetlerge qarsı immuniteti sonshelli dárejede kúshli bolatuǵınlıǵıń atap ótti. Bul qoyılǵan wazıypalardı ámelge asırıw maqsetinde ulıwma bilim beretuǵıń mekteplerde dúzilgen dógerekler hám oqıw tárbiya jumısları boyınsha jaslardıń bos waqıtların mazmunlı ótkeriw ushın bir qansha is ilájlardı belgilep aladı.

Mektepte oqıwshı jaslardan dúzilgen xor dógereginiń tiykarǵı wazıypaları sonnan ibarat bolıp bular:

- Tiykarǵı wazıypası hár tárepleme rawajlanǵan dóretiwshi shaxsti qáiplestiriw maqsetinde tálım hám tárbiya beriw menen mámleket siyasatın ámelge asırıw;
- Hár bir oqıwshınıń dóretiwshiligin aniqlaw hám rajajlandırıw;
- Turmıstiń eń tiykarǵı qádiriyati bolǵan miynet etiwge tayarlaw;
- Talantlı jaslardı aniqlaw, olar menen islesiwdi jánede jetilistiriw hám olardı maqsetli tayarlaw;

Mektepte hár qıylı jas aralığında dúzilgen xor dógereklerinde xor shıgarmaları repertuarıń tańlaw máselesi eń tiykarǵı aktual másele bolıp esaplanadı. Tańlanǵan xor repertuarı atqarıwshılardı da, tínlawshılarǵa da ruwxıy hám estetikaliq jaqtan kóz qarastan qaraǵanda hár tárepleme salamat etip tárbıyalawdı kózde tutqan bolıwı kerek. Repertuar tańlawı ushın álbette xor basshısı xor jámááti aldına maqset hám bir qansha wazıypalardı belgilep aliwı kózde tutıladı. Repertuarǵa kiritilgen a kapella xor shıgarmaları kórkem ádebiy jaqtan tereń mazmunǵa iye bolıp tárbıyalıq xarakterde jazılǵan bolıwı kerek. Jaqsı dúzilgen xor shıgarmaları repertuarı tiykarında jámááttıń dóretiwshilik jetiliskenligi nátiyjesi dep isenim menen aytıw maqsetke muwapiq boladı. Xor jámáátiniń atqarıw

múmkinshilige imkaniyatına dawıs diapazonlarına tuwrı keletugın xor shıgarmaları repertuarın tańlaw xor atqariwshılıǵında oǵada áhmiyetli órin iyeleydi. Xor jámááti repertuarında hár qıylı mazmundaǵı tárbiyalıq xarakterinde jazılǵan xor shıgarmaların atqariw balalardıń dawıs diapazonlarınıń jetilisip barıwında hám olardıń tárbiyasına tásir etiwe jaqsı nátiyjelerge alıp keledi.

Ataqlı pedagog K.D.Ushinskiy “Insanlardıń miynet etiwinde jumısshi kúshlerdi birlestiriw ushın xor qosıqlarınan keń kólemde paydalaniw kerek» degen edi. Sonıń menen birge mektepte, baqshalarda, oqıw orınlarında hám tárbiyalıq orınlarında balalardı Watandi súyiwshilikke, insanylıq tuyǵıların qáliplestiriwde hám jámáát bolıp birlestiriw sıyaqlı paziyletlerdi tárbiyalawda xor atqariwshılıǵı oǵada úlken áhmiyetke iye. Xorda xor shıgarmasın atqariw balalarǵa muzıkalıq jaqtan kórkem ónerge degen tarbiyanı berip qoymastan, olarǵa estetikalıq jaqtan zawiq baǵıshlaydı hám sonıń menen birge eń dáslep olarda jámáátlıq qaǵıydalarına boysınıwdı úyretedi, máselen; jora – joldas bolıw, dos bolıw, tártipli bolıw, jámáát bolıp islesiw, bir –birewge járdem qolın sozıw juwapkershiligin seziw sıyaqlı paziyletlerdi tárbiyalaydı. Sonday – aq, xor atqariwshılıǵı balalar hám jas óspirimler dawısın saqlawdı, tárbiyalawdı hám rawajlandırıwdı, dawıs payda etiwe durıs dem alıwdıń jolların úyretedi.

Xor kórkem óneri insanniń eń jaqsı ishki sezimlerin oyatiw hám onı tıňishsızlandırıw, ruwxın kóteriw sıyaqlı ózgesheliklerine iye boladı. Sol sebepli xor atqariwshıları menen bir qatarda tıńlawshıldıń da kórkemlilik jaqtan tárbiyalanıwındaǵı ornı júdá úlken hám áhmiyetli bolıp esaplanadı. Xor repertuarı jaqsı dúzilgen bolsa xor shıgarmasın atqariw sıpatı joqarı dárejede támıyinlenedi.

Ulıwmalastırıp aytqanda xor basqarıwshısı ózine talapshań insan bolıwı kózde tutıladı, sebebi ol tek erisilgen jetiskenlikler menen toqtap qalmastan ol óz waqıtında, jol qoyılǵan qáte kemshiliklerdi waqıtında aniqlap biliwi hám olarǵa tolıq türde baha bere alıwı tiyis. Sebebi bul nársesiz jetiskenliklerge erisiwge bolmaydı. Xor atqariwshıları ózleriniń xor basqarıwshısına qızıǵıwshılıq penen qarawı, jetik insan sıpatında biliwi kózde tutıladı. Sol sebepli xor basqarıwshısı barqulla óziniń bilimin hár tárbiyalanıwındaǵı qarashıń keńeytip barıwı talap etiledi. Solay etip, xor basqarıwshısı jaqsı shólkemlestiriwshi, tárbiyashi, belseqe qatnasiwshı, óziniń jumısın jaqsı kóretugın bilimli maman qániqe bolıwı talap etiledi.

Juwmaqlap aytqanda xor basshısınıń xor dógereginde balalardıń tárbiyasına tásir etiwhı xor shıgarmaları repertuarın tańlawı oǵada zárur. Xor dógeregi basshısı tárbiyalanıwındaǵı tańlangan xor shıgarmaları repertuarı balalardıń jas ózgesheliklerine yaǵníy olarda bolıp ótetugın mutaciya dáwirin esapqa alıngan halda olardıń dawıs diapazonına tuwrı keletugın tárbiyalıq xarakterge iye bolǵan hár qıylı temada hám tempte jazılǵan bolıp atqariwǵa qolaylılıǵı menen ajıralıp turıwı kerek. Álbette bunday tańlangan xor repertuarı xor shıgarmaların atqarǵan balalar óz Watanına xızmet etetuǵın hár tárbiyalanıwındaǵı salamat rawajlangan belgili bir kásip iyesi bolıp jetiliwi sózsiz.

Ádebiyatlar:

1. Muxitdinova. R. “Xorshunoslik”, – Toshkent:, TDPU, 2008.
2. Tursunova X. “Qo’shiqlar sexri”, Toshkent:, 2006
3. Tajetdinova S. Úlfetova G.”Xor tanıw”, NMPI kishi tipografiyası, Nókis:,2007

ҚОРАҚАЛПОҚ ЖИРОВЧИЛИК САНЬАТИ МАКТАБИННИГ ШАКЛЛАНИШИ ВА УНИНГ ЎҚУВЧИ-ЁШЛАРНИНГ МАЊНАВИЙ- АХЛОҚИЙ ТАРБИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

A.Ережепов п.ф.ф.д. (PhD)

Есжан бахшии номидаги 1-сонли болалар мусиқа ва санъат мактаби

Жамиятнинг равнаки инсон ҳаёт кечираётган муҳитга, яна шу инсон фаолиятининг турли соҳаларида намоён бўлаётган мањавиј–ахлоқий асосларга қўп жихатдан боғлиқдир. Ёш авлоднинг мањавиј–ахлоқий тарбиясини шакллантириш, таълим–тарбияни кенг кўламда олиб боришда миллий мусиқа санъатини ўрганиш катта кучга эга эканлигини Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 14 майдаги «Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ–4320–сон қароридан ва унинг: «Ўзбек миллий баҳшичилик ва достончилик санъатининг ноёб намуналарини асраб–авайлаш ва ривожлантириш, уни кенг тарғиб қилиш, ёш авлод қалбида ушбу санъат турига ҳурмат ва эътибор туйғуларини кучайтириш, турли халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик ришталарини мустаҳкамлаш, ижодий ҳамкорлик, маданий–мањавиј муносабатлар доирасини халқаро миқёсда янада кенгайтириш» ҳақидаги ибратли фикрларидан билиш мумкин [1].

Бу, албатта, ўқувчи ёшларнинг мањавиј–ахлоқий тарбиясини такомиллаштиришда, қорақалпоқ жировчилик санъати ҳамда жаҳон адабиётининг буюк бадиий намуналаридан фойдаланиш орқали юксак мањавиятли, қатъий ҳаётий позициясига, кенг дунёқарашига эга бўлган фидойи ва ватанпарвар ёшларни тарбиялаш, ёшларни ёт ғоялар таъсиридан ҳимоя қилиш, уларни миллий ва умумисоний қадриятарга содиқлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялашни тақозо этади. Шунингдек, мазкур қарорда, мамлакатимизда ўсиб келаётган ёш авлоднинг мањавиј олами ва маданий савиасини юксалтириш, ёшларимизнинг миллий ва жаҳон мусиқа маданиятнинг юксак намуналаридан тўла баҳраманд бўлиши учун зарур шарт–шароитлар яратиш ва шу асосда миллий баҳшичилик, жировчилик ва достончилик санъати таълимни янада ривожлантириш, бу борада кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш бўйича амалга ошириладиган келгуси вазифалар кўрсатилган.

Ёш авлоднинг мусиқий истеъоди ва маданиятини юксалтириш мақсадида республикамизнинг ҳар бир шаҳар ва туманида болалар мусиқа ва санъат мактабларида «Устоз–шогирд» муносабатларини янада такомиллаштириш, халқимизнинг мањавиј маданиятини ривожлантириш, миллий мусиқа санъати ютуқларини ўрганиш бўйича катта имкониятлар яратилган. Ўқувчи ёшларнинг мањавиј–ахлоқий тарбиясини юксалтириш масалалари, ҳукуматимизнинг ёшларни мањавиј–ахлоқий ва жисмоний барқамол этиб тарбиялаш уларга таълим–тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш борасида олиб бораётган қўйидаги устувор йўналишларида ўз аксини топганлиги айни ҳақиқатдир [2].

Ўқувчи ёшларимизда ушбу туйғуларни шакллантиришда манъавиј–ахлоқий таълим–тарбиянинг роли бениҳоядир. Халқнинг жировчилик санъати, халқ адабиётининг ривожланишида муайян даражада ўз хиссаларини қўшган жировчилик санъати, ижодкорлар хизмати халқимизнинг қўп асрлик тарихининг олтин саҳифаларини бойитиб, ўқувчи ёшларимизга мањавиј–ахлоқий таълим–тарбия беришда ўз улушкини қўшиб келмоқда. Авлоддан–авлодга ўтиб келаётган халқимизнинг баҳшичилик ва жировчилик санъатини ривожлантириш, ёшларимизда

бахшичилик ва жировчилик йўналиши ва мактабини ташкил этиш каби масалаларга мамлакатмизда катта эътибор қаратилмоқда. Шуни эътиборга олиб, қорақалпок жировчилик санъатининг ривожланиши ўқувчи ёшларнинг маънавий–ахлоқий тарбиясидаги ўрнини, унинг тарихий ва назарий асосларини, жировчилик санъати мактабларининг шаклланиши ва ривожланиши тарихини ўрганиш масалалари ўқувчи–ёшларнинг маънавий–ахлоқий тарбиясига таъсири муҳим аҳамият касб этиши шубҳасизdir.

Мусиқанинг инсонга таъсири ва унинг тарбиявий аҳамияти ҳақида юонон файласуфи Платон шундай деган эди, энг катта тарбиявий омил мусиқий санъатdir. Агар маънавий–ахлоқий тарбия тўғри йўлга қўйилган бўлса, ритм ва гармония қалба чукур йўл топади ва салобат баҳш этади, уни кўркам қиласи, акс ҳолда, тескариси бўлиб чиқади.

Олим А.Э.Измайловнинг фикрича: халқ педагогикасини тадқиқ этган барча тадқиқотчи олимлар таърифича, халқ педагогикаси асрлар давомида авлоддан–авлодга ўтган тарбия ҳақидаги билимларнинг йиғиндисигина эмас, балки халқ оғзаки ижоди, халқнинг таълим–тарбиявий фаолияти тажирибаси асосида мазкур билимларнинг малака ва қўниkmага айланиши мажмуидир [3]. Ҳақиқатан ҳам халқ педагогикаси фақат таълим–тарбия жараёни эмас, балки таълим жараёни ҳам асосий манба сифатида катта аҳамиятга эга бўлади. Шундай экан, олимнинг таъкидлашича, халқ педагогикаси таърифида таълим ва тарбия икки томонлама жараён сифатида ўз ифодасини топмоғи керак. Яъни халқ педагогикаси халқ оммасининг тарихий ва ижтимоий тажрибаси сифатида оғзаки шаклда авлоддан–авлодга ўтиб келган, тажрибада синаб кўрилган ва жамланган эмпирик билимлар, маълумотлар, малака ва қўниkmалар мажмуидир.

Биз бу манбаларга жировчилик санъатини қўшган булар эдик. Қорақалпок жировчилик санъати воситасида ҳам маънавий–ахлоқий тарбияга оид жуда кўп манбалар мавжуд деб биламиз. Масалан, жировчилик санъати ижоди таркибида достон ижрочилиги, қўбуз куйлари, терма–тўлғовлар, насиҳат жирлари ва бошқа манбаларни ҳам ўрганиш мумкин. Биз эса бу таърифга педагогика фани таълим–тарбия масалалари жировчилик санъатининг оғзаки ижодида қандай ифодалангани билан шуғулланиши, унинг ақлий, ахлоқий, меҳнат, нафосат, жировчилик санъати воситасида ўқувчи – ёшларнинг маънавий – ахлоқий таълим–тарбиясида муҳим манба эканлигини алоҳида таъкидламоқчимиз. Биз шу манбаларди энг муҳим жировчилик санъати ижоди бўлиб, халқимизнинг ўз тарихий–ижтимоий тараққиёти давомида авлоддан–авлодга ўтиб, сайқалланиб келаётган, ўқувчи– ёшларнинг маънавий–ахлоқий таълим–тарбияси такомилида ўзига ҳос таъсир доирасига эга, деб биламиз. Маълумки, Ўрта Осиё халқларида жировчилик санъати жуда қадимдан давом этиб келаётгани барчага маълум.

Туркийзабон халқларда қўлига қўбиз олиб, қаҳрамонлик достонларини жирловчилар қадимда «ўзан» (ўзмоқ, ўзиб кетмоқ, олдида борувчи, ақлли шоир) деб номланган [4]. Жиров тушунчаси Маҳмуд Кошғарий даврида шеъриятни яратувчи сўз усталарини, жирағу ҳамда шоирларни билдирган, унинг таърифлашича: «жиров–йирғов, шоир, битта мусиқа асбобида ўйновчи созанда, доно насиҳат берувчи оқсоқол. Жировларнинг энг севиб жирлайдиган жанри бу тўлғов бўлган, «тўлғов–ўйламоқ, фикр юритмоқ» деган маъноларни англатади [5]. Бадий сўз намуналарининг номини М.Кошғарий туркийча лексикада қошғу, йир (жир) сўzlари билан берган, «У йир йирларди», олим йир сўзини изоҳлагандага эса уни «йир, ғазал,

мақом, куй» деб кенг маънода кўллади. Аммо йир–қўшиқ, соз сўзларини тўғридан–тўғри эмас, балки қўшимча маъно сифатида изоҳлаган [6].

Қорақалпоқ жировчилик санъати мактаблари илгаридан мавжуд бўлган ва халқ орасидан йирик мутафаккир жировлар кўплаб этишиб чиқкан. Қорақалпоқ жировчилик санъати мактабининг асосчиси Сўппосли Сипира жиров, Доспамбет жиров, Асан қайғи, Жийен жировларнинг XIV асрда яшаганлигини Саройчиқда бўлган араб тарихчиси Ибн Батута ўз тарихий асарларида ёзиб қолдирган. Бу жиров мутафаккирларнинг борлиққа, жамиятга бўлган қараашлари, нуқтаи назарлари ёшларни тарбиялашга ёрдам берган, уларни халққа, Ватанга хизмат этишга чорлаган, бундай фикрлар ўша даврларда катта аҳамиятга эга бўлган. Ўша даврдаги ёшлар уларнинг насиҳат ва тўлғовларини севиб тинглашган, ёшларга термалардан намуналар айтиб, уларни одоб–ахлоқ қоидалари асосида тарбиялашга ҳаракат қилган [7].

Жировлар қаҳрамонлик жирларининг асосий ижрочилари ҳисобланиб, улар халқ турмушидаги оғир меҳнат, чуқур қайғуга ҳамдард бўлшган, ўз куйлари билан халқнинг оғир турмуш шароитини унугтиришга, халқ дардига дармон бўлишга ҳаракат қилган. Ўша пайтларда жировларимиз ижро қилган «Алпамыс», «Қырқ қызы», «Едиге», «Қоблан», «Мәспатشا», ва шу каби ажойиб достонларда, халқ оғзаки ижодининг бошқа асарларида халқ ижодининг намуналари сақланиб қолган, улар отадан–болага, устоздан – шогирдга ўтиб, асрлар оша бизнинг ҳозирги кунларимизгача етиб келган, қаҳрамонлик достонлари эса халқни душманга аёвсиз бўлишга, ватанни севишга ундалган. Халқимиз ўз қаҳрамонларининг ижобий хислатлари ёрдамида келажак авлодларни тарбиялашга, уларда маънавий–ахлоқий фазилатларни шакллантиришда, фойдаланган. Демак, жировчилик санъати асрлар оша халқни тарбиялашга, ватанни севишга, она–ерга, садоқатли бўлишга чорлаган. Уларда инсоний фазилатларни камол топтиришда асосий манба бўлиб хизмат қилган. Қорақалпоқ жировчилик санъати мактабининг ўзига хос йўналишлари мавжуд бўлган.

Бу мактаблар жиров – устозлар номлари билан аталиб ҳар қайсиси ўз йўналишига, ижро усулларига эга бўлган. Улар ижро этиш оҳангি, мусиқаси, достонларга муносабати билан ажралиб турган. Биз қорақалпоқ жировчилик санъати мактабининг шаклланиши ва ривожланиши тарихининг таълим–тарбиядаги ўрнини ўрганишда қўйидаги олимларимизнинг, ҳусусан, М.Айимбетов, У.Алеуов, А.Алламуратов, С.Баҳодирова, Н.Давқараев, К.Мамбетов, Қ.Максетов, П.Палуаниязов, К.Палимбетов сингари олимларнинг ишларида қорақалпоқ жировчилик санъатининг миллий анъаналари, урф–одатлари, чолғу ижрочилик мактаблари ва улардан таълим–тарбия жараёнида фойдаланишнинг шакл, услуг ва воситалари таҳлил қилинганди. Ушбу олимлар берган маълумотларга кўра Сўппосли Сипира жиров, Доспамбет жиров, Жийен жиров, Кўркит ота, Кетбуға жиров, Асан қайғи, Жийренше чечанлар қорақалпоқ жировчилик санъати мактабининг асосчилари бўлган [8]. Улар ўзига хос мактаблар яратиб жиров–устозлар шажарасини ҳосил қилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги “Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4320–сон қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги “Ёшларни маънавий–ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш,

уларга таълим–тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора–тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3907–сон қарори.

3. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогическая воззрения народов Средней Азии и Казахстана – М: 1991. – 256 с

4. Матёкубов Б. Достон Наволари. Илмий нашр: Тошкент. 2009. – 76 б.

5. Мурадов М., А.Кадыров, Бекмурат жираў Жорабай улы. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы. 1980. –№6. –15 б.

6. Сабурова А.А «Қарақалпақ тилиндеги музыка терминлери». Автореферат.дис. ...канд.филол.наук.–Нөкис, 2008.–39 б.

7. Алеуов У. Қарақалпақстанда тәлим–тәрбиялик ойлардың қәлиплесиўи ҳэм раўажланыўы.– Нөкис.: Билим, 1993.–503 б.

8. Жапақов Н, Мамбетов К.,Султанов К,Каримов А.Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис: Қарақалпақстан.1983.–342 б.

КУРАШ - ЁШ АВЛОДНИ ЖИСМОНАН СОҒЛОМ ВА АҚЛАН ЕТУК ҚИЛИБ ТАРБИЯЛАШДА ЭНГ САМАРАЛИ ВОСИТА

Абдулахатов А.Р. Тош.вил. ЧДПИ доцент в. б

Дунёда ҳар бир миллатнинг урф-одатлари, миллий анъаналари, ижтимоий келиб чиқишини акс эттирувчи миллий спорт турлари мавжуд. Миллий спорт турлари ўсиб келаётган ёш авлодни жисмонан соғлом ва ақлан етук қилиб тарбиялашда энг самарали восита сифатида кўлланилади. Яккакураш спорт турлари, жумладан кураш жаҳоннинг барча қитъаларида ривожланиб оммавийлашаётган спорт турларидан бири хисобланади.

Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида мазкур спорт турлари билан шуғулланувчи ёш спортчиларни тайёрлаш тизимини замон талабларига мослаштириш юзасидан кенг кўламли илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Яккакурашчиларни ҳар томонлама тайёрлаш, ёш курашчиларнинг техник ҳаракатлари самарадорлигини оширишда усувлар комбинациясидан фойдаланиш, мусобақа фаолияти натижавийлиги ўсиши учун мусобақа олди тайёргарлигини оптималлаштириш, турли техник-тактик ҳаракатларни ривожлантириш долзарб масалалардан ҳисобланади. Жаҳонда ёш курашчиларни тайёрлаш назарияси ва амалиётида бошланғич тайёргарлик босқичига болаларни танлаб олиш, турли тайёргарлик босқичларида ўқув машғулотларини режалаштириш, базавий техник элементларни оқилона ўзлаштиришга ёрдам берувчи энг мақбул восита ва усувларни ишлаб чиқиш, шуғулланувчиларнинг ёшга хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда тезлик, куч, чаққонлик, чидамлилик ва эгилувчанлик сифатларини ривожлантиришга доир кўплаб илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган. Мамлакатимизда барча худудларда кураш спорт турининг инсон ва оила ҳаётидаги муҳим аҳамиятини тарғиб қилиш, ҳаётга катта умид билан кириб келаётган ёшларни зарарли одатлардан асраш, уларга ўз қобилияtlари ва истеъдодларини рўёбга чиқаришлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилмоқда.

Бугун мустакил Ўзбекистонимиз тараққиётнинг янги босқичига қадам қўймоқда. Ҳар кунимиз яхши бир янгиликдан, хушхабардан, орзулар рўёбидан, буюк келажакка умиддан бошланмоқда. Ҳалқимизнинг бунёдкорлик салоҳияти, турли соҳаларда эришилаётган улкан ютуқлар, Ватанимиз обрўсининг халқаро майдонда кундан-кун юксалиб бораётгани қалбларимизни фахр-ифтихорга тўлдирмоқда. Давлатимиз раҳбарининг юқорида номи келтирилган тарихий ҳужжатни қабул қилгани миллий

қадриятимиз – курашни чин дилдан яхши кўрадиган, уни ардоқлайдиган халқимиз учун яна бир улкан янгилик бўлгани шубҳасиз. Зеро, кураш ҳалоллик, олижаноблик, мардлик, юртпарварлик сингари бебаҳо фазилатларни ўзида мужассам қилган бобомерос қадриятдир. Курашнинг ўзи не бир замонлар билан курашиб, чархланиб, тобланиб, олис ва машақатли йўлни босиб, шу қунларга етиб келгани тарихдан маълум. Уч ярим минг йиллик тарихи давомида у халқимиз турмуш тарзига сингиб, жисмонан ва маънан камолотга етакловчи қадрият, инсон ва табиат уйғунлиги, умид ва ишонч, ор-номус, ғуур, бағрикенглик, матонат ва садоқат тимсоли сифатида эъзозланди. Соҳибқирон Амир Темур даврида кураш аскарларнинг ҳарбий ва жисмоний тайёргарлигини оширишнинг асосий усусларидан бири бўлган. Буюк аждодларимиз Абу Али Ибн Синонинг «Тиб қонунлари», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону лугатит турк», Алишер Навоийнинг «Хамса», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарларида ҳам кураш ҳақида қимматли маълумотлар айтилган.

Муқаддас заминимизда туғилиб ўсан, номлари афсонаю достонларга айланиб кетган ўнлаб баҳодирлар кураш орқали юртимизнинг донгини бутун оламга таратган. Кураш – мақсадига ҳалол йўл билан эришиш халқимизнинг тийнатига сингиб кетган юксак фазилат сифатида аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо меросдир. Бугун курашни халқаро спорт мусобақалари ва турнирлари дастурларига, келгусида эса Олимпия ўйинлари дастурига киритиш бўйича фаол тадбирлар амалга оширилмоқда.

2010 йилда Кураш халқаро ассоциацияси Олимпия ўйинлари дастурига киритиш учун буюртма беришда муҳим талаб ҳисобланган Жаҳон допингга қарши агентлигининг эътирофига сазовор бўлди. – Осиё олимпия кенгаши томонидан ҳар тўрт йилда ташкил этиладиган ва қитъа олимпиадаси сифатида эътироф этилган ёзги Осиё ўйинлари нуфузи ва аҳамияти жиҳатидан Олимпия ўйинларидан кейинги муҳим мусобақадир. Унда қитъамизнинг барча мамлакатларидан минглаб спортчилар иштирок этади. Шу боис мазкур ўйинлар дастуридан жаҳон миқёсида ўз ўрнига эга, барча қитъаларда ривожланиб бораётган спорт турлари жой олади, – деди Кураш халқаро ассоциацияси матбуот котиби Жамшид Намозов. – Курашнинг XVIII ёзги Осиё ўйинлари дастурига расман киритилиши бу йўналишда залворли қадам қўйилганидан, унинг халқаро спорт ҳамжамияти томонидан кенг эътироф этилаётганидан далолатдир. Президентимизнинг “Кураш” миллий спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги тарихий қарорида сўнгги йилларда эришилган натижалар билан бирга мазкур спорт турининг янада ривожланишига тўсқинлик қилаётган камчиликлар ва уларни бартараф этиш, курашни аҳоли, айниқса, вояга етмаганлар ва ёшлар ўртасида янада ривожлантириш ҳамда оммалаштириш, ўсиб келаётган авлодда Ватанпарварлик туйғусини мустаҳкамлаш, шунингдек, жамиятда соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш ва жаҳон спорт майдонида юқори натижаларга эришишни таъминлаш бўйича қатор вазифалар белгилаб қўйилди. Қарорда курашни оммалаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар замон талабларига жавоб бермаётгани, қобилиятли курашчиларни аниқлаш ва саралаш ҳамда уларнинг машқ қилиши, шунингдек, мураббий ва ҳакамларни тайёрлашнинг самарали механизmlарини жорий этиш имконини берадиган клуб ва секцияларнинг яхлит тизими шакллантирилмагани, халқаро мусобақалар ғолиблари ва совриндорларини рафбатлантиришнинг самарали тизими жорий этилмагани, зарур моддий-техник база ва спорт инфратузилмасининг етарли эмаслиги, спорт анжомларини ишлаб чиқиши йўлга қўйилмаганлиги спортчилар машғулотларини талаб

даражасида ташкил этишга ҳамда кураш бўйича халқаро мусобақаларни ўтказишга тўсқинлик қилаётгани таъкидланган. Қарорда белгиланган курашни янада ривожлантириш ва оммалаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиши, Нукус шаҳри ва вилоят марказларида кураш миллий спорт тури марказлари, ҳар бир туман ва шаҳарда замонавий спорт клублари ва секцияларини ташкил этиши, кураш бўйича республика, халқаро мусобақа ва турнирларни доимий асосда ташкил этиши ва ўтказиш, ушбу спорт тури билан шуғулланувчи ёшларнинг олий ва ўрта маҳсус, касб-хунар таълими муассасаларига қабул квоталарини ошириш, жаҳон стандартларига жавоб берадиган “яктақ” спорт кийимлари ва “кураш гилам”ларини ишлаб чиқариши ташкил этиши, курашни “Умид ниҳоллари”, “Баркамол авлод” ва Универсиада спорт ўйинлари дастурига киритиш сингари кўплаб вазифалар келгусида курашнинг янада равнақ топишига, унинг ёшларимиз ҳаётида том маънода муҳим ўрин эгаллашига хизмат қиласи.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 2 октябрдаги ПҚЗ306-сонли “Кураш” миллий спорт турини янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасини ривожлантириш масалаларига бағишлиланган” йиғилишдаги нутқи; 2018 йил 21 сентябр, Халқ сўзи газетаси, 1-2 бет.

3. Ахмедов Ф. Қ. Жисмоний таълимда миллий ананаларнинг ўрни. Тошкен 2010 йил “Фан нашрёти” 110-бет.

4. К. Юсупов Кураш Халқаро қоидалари, техникаси ва тактикаси. Тошкент 2005 йил 129- бет.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИДА ЎЗ ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН

Абуллаев Торгайбек Алиевич

*Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
“Миллий гоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедраси ўқитувчиси*

Олий таълим муассасаларида талабаларнинг ўзини-ўзи тарбиялаш жараёнини ташкил қилишда қўйидагилар муҳим аҳамиятга эга.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати. Ўқитувчи педагогик назарияларга таянган ҳолда инсон ўзини-ўзи тарбиялай олишининг илмий - методик, ташкилий - педагогик, психофизиологик асосларини билиши зарур. Шу билан бир қаторда, у мазкур соҳадаги билимларини ўзида синаб кўриши, сўнг тажрибани талаба билан давом эттириши лозим. Талабаларнинг ўзини-ўзи тарбиялашида муваффакиятли натижани таъминлаш учун жуда катта педагогик куч-гайрат сарфланади. Бунинг учун ўқитувчи талабаларнинг ўзини-ўзи тарбиялашига йўналтирилган педагогик жараёнда турли воситалар ва усуслардан фойдаланиши талаб этилади. Бу жараёнда ҳар бир педагогик тадбир, гарчанд у синовдан ўтган бўлсада, турлича натижалар бериши мумкин. Чунки таълим-тарбия жараёнининг субъекти бўлган талабалар ўзига турли хос характер-хусусиятларга эгадирлар. Шунга кўра талабаларнинг ўзини-ўзи тарбиялашига йўналтирилган педагогик жараённи ташкил этишда гуруҳдаги талабаларнинг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда янгидан-янги усул ва методлардан фойдаланиш лозим.

Маълумки, янги усул мактаби тарафдорлари бўлган жадидлар бутун ақл-идроқи ва тафаккурини халқи, ватани истиқболи йўлига тиккан Туркистон маърифатпарварларни ўз даврининг жасур, фидойи, халқпарвар, миллатсевар сиймолари деб аташ мумкин. Элим, юртим, порлоқ истиқболим деб куйиб-ёниб яшаши ўzlари учун буюқ, олийжаноб мақсад, эзгу ният деб билмаганларида бошларидан кечган азоб-уқубутларга, тазиқларга, камситишларга, ватандан қувғину дарбадарликларга, қатағонларга мардонавор бардош бера олмаган бўлар эдилар. Халққа, ватанга қўлларидан келгунча хизмат қилишни улар ўzlари учун буюқ шараф деб билдилар. Ана шу ниятда улардан бири ўзининг ўтқир сатирик асари билан, бошқаси чуқур маъноли шеърлари, ғазаллари, рубоийлари, фалсафий хикматлари, ахлоқий- таълимий ўгитлари, панд-насиҳатлари билан юрт қайғусини, халқ дарду-хасратини баён этдилар [2;Нишонова С.].

Жадид маърифатпарварлар юксак маънодаги илмий-фалсафий, бадиий, тарихий асарлари, ўzlарининг амалий фаолиятлари билан миллий истиқлолимизга замин яратдилар. Демак, ҳар қандай ўқитувчининг ўзида истак бўлса, ўзини шахс ва касб соҳиби сифатида ҳурмат қилса, тарбия ва ўзини-ўзи тарбиялашнинг назарий ва амалий асосларини эгаллаши мумкин.

2. Талабалар яшаётган ва ўқиётган оила ва олийгоҳ муҳити. Шахс доимий ўзгарувчан муҳитда ўзгармасдан қолмайди. Чунки у мунтазам равишида ўзини ўраб олган ижтимоий ва табиий муҳит билан алоқа ўрнатади ва муносабатга киришади. Баъзан эса у мавжуд муҳитни ўзгартиради, бу жараёнда ўзи ҳам ўзгаради. Бундан ташқари, инсон онгли мавжудот сифатида ўз онги ва иродаси, хулқ-автори, инсоний хислатларини ташқи талабларга мувофиқ фаол тарзда ўзгартира олади. [4; Курбонбоев. Қ.Қ.].

Бу ўринда фикр талабанинг фикрлаш ва ҳаёт тарзини ижтимоий талабларга мос тарзда таркиб топтириш, уларни ўзини-ўзи тарбиялашга ундаш ҳақида бормоқда. Албатта, ёшларнинг ўзини-ўзи тарбиялашида ижтимоий муҳит, жамият ҳаёти алоҳида аҳамият касб этади. Ёшларнинг дунёкараши жамиятдаги ижтимоий - сиёсий, иқтисодий - мафкуравий муносабатлар асосида юзага келадиган ахлоқий, ҳуқуқий, миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳамда диний эътиқодлар таъсирида ўзгаради. Бироқ тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг унда яшаётган кишиларга таъсири маълум педагогик воситалар ёрдамида тартибга солинади. Кўриниб турибдики, тарбия ва унинг ҳосиласи бўлган ўз-ўзини тарбия жамият эҳтиёжидан келиб чиқадиган ижтимоий-педагогик заруратдир. Талабаларнинг ўзини-ўзи тарбиялаши жараёнини ижтимоий талаблардан келиб чиқсан ҳолда миллий ғоя, ахлоқий қарашлар, ижтимоий-руҳий ўзига хосликлар, ҳуқуқий меъёрлар, диний эътиқот, ижтимоий фаолликни таркиб топтириш асосида ташкил этиш талаб этилади. Талабаларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатиш жараёнининг мақсади, мазмuni, шакл, усул ва методлари худди мана шу талабларни ҳосибга олган ҳолда танланади. Талабаларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатиш жараёни айни замонда уларнинг миллий ўзликларини англашларига ҳам хизмат қилиши керак. Бу жараёнда амалга оширилаётган муҳим педагогик вазифалардан бири талабаларни бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида фаолият кўрсатишга тайёрлашдан иборат. Бунинг учун уларнинг иқтисодий билимдонлигини ривожлантириш, муайян соҳада амалий фаолият кўрсатишга тайёрлаш, турли сиёсий, иқтисодий, ҳаётий вазиятларда тўғри қарорлар қабул қилиш кўникмасини шакллантириш муҳимдир. Шунингдек, талабаларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатиш жараёнининг мазмuni, шакли, усул ва методлари уларда мустақил, ижодий, танқидий фикрлаш, топқирилик ва тежамкорлик,

табиат неъматлари, захиралари, маънавий қадриятлар ва атроф-мухитни асрашга тайёрлашга хизмат қилиши лозим. Шу билан бир қаторда, талаба ларни ўзини-ўзи тарбиялашига ўргатишда уларнинг руҳий, физиологик хусусиятларига таяниб, ўзларининг камчиликларини шахсий, ижтимоий талаблардан келиб чиқсан ҳолда бартараф этишга одатлантириш зарур. . [3; Педагогика.].

3. Талабанинг ўзини-ўзи тарбиялашга бўлган ички эҳтиёжлари. Талабалар таълим жараёнида ўзларининг «мен»ларини фаол тарзда ўзгартирувчи субъектлар сифатида намоён бўладилар. Талабаларнинг ўз атрофдагилар, гуруҳдошлари ва ўқитувчилар билан ўзаро мулоқотлари давомида уларда янги эҳтиёжлар пайдо бўлади. Улар ўз ҳаракатлари орқали бу эҳтиёжларни қондиришга интиладилар. Талабалар ўқув фаолиятига киришиш асносида янги шахсий сифатларни эгаллашга эҳтиёж сезадилар. Жумладан, масъулиятилик, қатъийлик, фаоллик, мустақиллик каби. Ўз навбатида бу сифатлар уларнинг ўқув-билув фаолиятларида намоён бўла бошлайди. Талабалар томонидан эгалланган сифатлар ижтимоий тажрибаларига сингиб, уларнинг шахсий сифатларини бойитади. Талабаларнинг эҳтиёжлари уларни фаол изланишларга ундейди. Бу ҳолатга талабаларнинг ўзларини-ўзлари тарбиялашлари нуктаи-назаридан ёндашадиган бўлсак, улар ўзларининг фаолиятларини амалга ошириш учун етишмайдиган сифатларни эгаллашга эҳтиёж сезадилар. Натижада уларда «Мен хоҳлайман, уни эгаллаш учун ҳаракат қиласман, мен бу йўлда учрайдиган зиддиятларни енга оламан тарзидаги хоҳиш ва унга интилиш пайдо бўлади. Шу тариқа талаба шахсининг тараққиёти ва ўзини-ўзи тарбиялаш имконияти вужудга келади. . [1; Абдуллаева Ш.А.].

Инсонда ҳар доим моддий ва маънавий эҳтиёжлар мавжуддир. Мазкур тизимда маънавий эҳтиёжлар устивор бўлиб, у шахснинг атрофдагилар, жамият ҳаётига бўлган муносабатида ифодаланади. Мен атрофдагилар, жамият аъзоларига керакли инсон бўлишим лозим, деган фикр ҳар бир инсонни маънавий етуклик сари ундейди. Кўриниб турибдик, талабаларининг ўзларини-ўзлари тарбиялашларининг моҳияти ижтимоий, миллий, инсонпарвар ҳамда демократик моҳият касб этиши керак. Ҳар бир талаба ўз моҳиятини тушунган ҳолда ўзини янгидан кашф этса, келажакда жамиятда муносиб ўрин топа олади.

Шахс ички зиддиятларни ҳал қилиши ривожининг асосий механизми сифатида уни ўраб турган муҳитни фаол ўзгартириши жараёнида намоён бўлади. Ҳар қандай фаоллик ҳам ўзини-ўзи тарбиялаш сифатида баҳоланмайди. Ўзини-ўзи тарбиялаш муҳитга мослашиш эмас, балки мақсадга қаратилган фаоллик билан ўзидағи сифатларни ижобий томонга, ижтимоий моҳиятли ўзгартиришга қаратилган онгли фаолиятдир.

Хулоса қилиб айтганда талабалар ўзларини-ўзлари тарбиялашлари зарурлигини тушуниб етишлари учун унинг ҳарактлантирувчи кучларини билишлари муҳимдир. Диалектиканиң қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни ҳамда шахснинг ижтимоий моҳияти, унинг онги ва фаолияти ривожланишида зиддиятларнинг ўрни ҳақидаги таълимот ҳарактлантирувчи кучларни очишга имкон беради. Талабаларнинг ўз-ўзларини тарбиялаш соҳасидаги манбаларни таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдик, бу муаммонинг турли қирралари тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Абдуллаева Ш.А. Ўқувчиларни тарбияланганлик даражасини диагностика қилиш ва хулқидаги нуксонларни коррекциялашнинг педагогик асослари.: Пед. ф. док. Диссер. автореф.-Т., 2005.- 32-б.

2.Нишонова С. Шарқ уйғониши даври педагогик фикр тараққиётида баркамол инсон тарбияси: Пед фанл. докт..дисс .Т.: 1998- 288 б

3.Педагогика. Р.Мавлонова ва бошқалар-Т.: «Ўқитувчи», 2002 йил. 354-355 б.

4.Курбонбоев. Қ.Қ. Талабаларнинг маънавий-ижтимоий фаолликларини ривожлантиришнинг педагогик асослари. (Ёшлар ташкилотлари мисолида): Пед.фанд.номз..дисс.-Т.:2000, -155 б

УДК: 316:37.018.11-053.6

МИЛЛИЙ СПОРТ ТУРЛАРИ ОРҚАЛИ ХОТИН –ҚИЗЛАР ЎРТАСИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗНИ ТАРГИБ ЭТИШ ИШЛАРИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

Д.С.Давронова

*П. ф. бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy)
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети*

*Д.Д.Саматова 2 курс талабаси
Самарқанд давлат тиббиёт институти*

Аннотация: Мазкур мақолада миллий спорт турлари ва халқ ўйинларини кенг ёритиш орқали хотин – қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш ишларининг самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш, тарбиядан кўзланган асосий мақсад, ҳар томонлама маънавий ривожланган ақлий ва ахлоқий, ғоявий-сиёсий жиҳатдан етук баркамол шахсни шакллантиришдан иборат эканлиги илмий - назарий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: хотин-қизлар спорти, ғоявий-сиёсий маданият, жамият, оила, маҳалла, қадрият, таълим муассасаси, сиёсий онг, сиёсий маданият, фуқаро, вазифа, ёшлар, омил, такомиллаштириш, малака, мустақил фикрлаш, воқеа ва ҳодисаларга муносабат, ахборот технологиялари.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 29 январдаги “Ўзбекистонда соғлом турмуш тарзини кенг тарғиб қилиш ва аҳолини жисмоний тарбия ва оммавий спортга жалб этиш тўғрисида”ги 65-сонли Қарорида “аҳолининг барча қатламлари ўртасида жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш орқали уларни жисмоний ҳамда интеллектуал жиҳатдан камол топтириш, жисмоний қобилияти ва ҳаракат фаоллигини такомиллаштириш, жисмоний ва руҳий баркамолликка эриштириш, меҳнатга лаёқатини ошириш, зарарли одатлар ҳамда турли касалликларнинг олдини олиш ва соғлом турмуш тарзи кўнимкаларини шакллантириш, спорт мусобақалари орқали ёшларда иродада, ўз кучи ва имкониятларига ишонч каби фазилатларни мустаҳкамлаш, уларда жасорат, Ватанга бўлган ватанпарварлик ва садоқат хислатларини ривожлантириш, ёшлар орасидан иқтидорли спортчиларни саралаш бўйича тизимли ишларни ташкиллаштириш” масалалари муҳим вазифа сифатида кўрсатиб ўтилган. [1;]

Республикамида глобаллашув ва техноген цивилизация жараёнида олиб борилаётган ислоҳотларда, олимларимизнинг илмий фаолиятларида миллий спорт турларини оммалаштириш, халқ ўйинларини кенг ёритиш орқали хотин –қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш ишлари учун яратилаётган имкониятлар соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш, жамиятда ғоявий бўшликка йўл қўймаслик, янгича эътиқод ва дунёқараш эгаларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Халқаро майдонларда хотин –қизлар ўртасида спорт мусобақаларидан юксак натижаларга эришиб келаётгандарининг муҳим омилларидан бири бу аёллар ўртасида оммавий спортга алоҳида эътибор қаратилаётганидадир. Халқаро майдонда тарихан қисқа давр ичида обрў орттиришга ултурган мустақил Ўзбекистон дунёга нафақат қадимий маданият, буюк мутафаккирлар, олимлар, шоир ва саркардалар тухфа этган юрт, балки халқаро спорт ҳаракатида улкан муваффақиятларга эришган давлат сифатида ҳам дунё ҳамжамиятига танилди. Жаҳонда бирон бир қитъя ёки бирор бир йирик спорт анжумани йўқки, унда спортчиларимиз шарафига Ўзбекистон мадхияси янграмаган бўлса.

Миллий спорт турлари ва халқ ўйинларини кенг ёритиш орқали хотин-қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш ишларининг самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш, бунёдкорлик фаолиятини тарбиялашда маҳалла тизими орқали бутун аҳоли қатламларини кенг жалб қилиш имконияти мавжуд. Чунки мазкур тизим ўзининг мамлакат миқёсидаги структурасига, административ кадрларига, иш олиб боришининг ўзига хос ишланган йўналишларига эга. Маҳалла тизимида ёшлар онгиди, келажагимиз бўлмиш баркамол авлод тарбиясида спорт турмуш тарзини шакллантириш муҳим ҳисобланади. Бу ишларни амалга оширишда:

- миллий спорт турлари ва халқ ўйинлари бўйича барча ташкилий тадбирларни ахборот сифатида ижтимоий тармоқлар орқали жойлаштириш;
- маҳаллий телекўрсатувлар ва радиоэшиттиришлар, ижтимоий рекламалар, мақолалар яратиш ва уларни оммавий ахборот воситаларида кенг ёритиш;
- хар бир худуднинг имкониятлари доирасида аҳолининг барча катламлари ўртасида Ўзбекистоннинг миллий спорт турлари ва халқ ўйинлари бўйича энг фаол иштирокчиларига муносаб эътибор қаратиш мақсадида “Ўзбекистоннинг миллий спорт турлари ва халқ ўйинлари тарғиботчиси” номинациясини таъсис этиш муҳим педагогик аҳамият касб этади. [2;]

Шунингдек, миллий спорт турлари ва халқ ўйинларини кенг ёритиш орқали хотин-қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш ишларининг самарадорлиги:

- маънавий спорт тарғибот ишларининг узлуксизлигини ва узвийлигини таъминлашга;
- илғор замонавий педагогик услублардан фойдаланишни ташкил қилиш ва уларни ёшлар онгига таъсирини назорат қилишга;
- миллий спорт ўйинларининг келиб чиқиш тарихи билан ёшларни таништиришга;
- ибрат-намуналар келтириб, баҳс –мунозара тарзидағи кечалар ташкил қилишга;
- ёшлар орасида умумий ҳамфирлиликни ўргатишга бевосита боғлиқ Республикаизда хотин-қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш масалаларининг ҳаётимиздаги ҳақиқий ўрни ва нуфузи бениҳоя ошди. Бугунги кунда хотин-қизлар ўртасида спортнинг турли йўналишларига эътибор кучайтирилмоқда.

Ҳар қандай фаолиятнинг асосида унинг мазмуни ва мақсадини ташкил қилган билимлар ётади. Шунга кўра, хотин-қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш уларда қўйидаги сифат ва фазилатларни шакллантиришга хизмат қиласи: ватанпарварлик, миллий ифтихор, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, иймон-эътиқодлилик, ҳалоллик, эркинлик, маънавий поклик, одиллик, байналмилалчилик, тараққийпарварлик, ижодкорлик, билимдонлик, онглилик, жисмоний камолот.

Бир сўз билан айтганда мамлакат миқёсида спортнинг оммавийлигини таъминлаш, болалар спортини, хусусан, хотин қизлар спортини ривожлантиришга

алоҳида эътибор қаратилишида энг эзгу мақсад – Ўзбекистон фарзандларининг соғлом дунёга келиши, улғайиши, тарбия топиши ва пировард мақсадда миллат генофонини яхшилаш мақсади мужассам.

Бугунги кунда хотин-қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш самарадорлигини ошириш бўйича таълим муассасалари маҳаллалар билан ҳамкорликда мақсадли тадбирлар тизими амалга ошириш баробарида ёш авлод томонидан уни чуқур англаб этиш учун қулай шароит яратилган.

Хулоса қилиб айтганда, тарбия - баркамол авлодни шакллантиришнинг бош омили. Тарбия ҳар бир шахсда муайян жисмоний, руҳий, ахлоқий, маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий педагогик жараён, инсоннинг жамиятда яшашини таъминлаш учун зарур бўлган ақлий жисмоний, бадиий эстетик ва ахлоқий маънавий хусусиятларни таркиб топтиришга йўналтирилган чоратадбирлар мажмуудир. Шу жиҳатдан ҳам бунёдкорлик фаолиятига асосланган миллий спорт турлари ва ҳалқ ўйинларини кенг ёритиш орқали хотин – қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш, мустаҳкам эътиқод XXI асрда яшовчи Ўзбекистон ёшларининг миллий ғурури, ватанпарварлигини, бунёдкорлик хиссини ривожлантириш билан бирга хотин-қизларнинг фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, диний, эстетик, ахлоқий, бадиий, касбий қарашларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 29 январь “Ўзбекистонда соғлом турмуш тарзини кенг тарғиб қилиш ва аҳолини жисмоний тарбия ва оммавий спортга жалб этиш тўғрисида”ги 65-сонли Қарори. Қонун хужжатлари тўплами миллий базаси. 2019 йил

2. Жисмоний ва маънавий етук ёшлар – эзгу мақсадларимизга этишда таянчимиз ва суячимиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий Ҳаракати IV қурултойидаги нутқи. Ҳалқ сўзи. 2017 йил 1 июль. – Б. 1-3

ӘЖИНИЯЗ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ЖАСЛАРҒА БИЛИМ БЕРИЎ МЭСЕЛЕЛЕРИ

Ж.К.Таспанова

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Аннотация: Бул мақалада шайыр-ойшыл Әжинияз Қосыбай улы жаслардың илимли, билимли болыўлары ҳаққында, ҳэр бир инсан саўатлы болыўы кереклиги ҳаққында атап өткен.

Таяныши сөзлөр: илим, жәмәэт, инсан, саўатлы, жетилистириў, устаз, әлем.

Қарақалпақ халқының атақлы шайыр-ойшылы Әжинияз Қосыбай улы дунъяға көзқарасында сөз еткен илим түрлери: илми ҳол ҳәм илми қол ҳаққындағы түсніклерин кеўлинде сақлай отырып, жаратылыс дунъясын таныў исинде илимниң бул еки тараўының хызмети оғада уллы екенлигин ядынан шығармады. Оның көзқарасынша, илим, қоршап турған дунъя, жаратылыс, инсанлар жәмәэти турмысы жөниндеги адамлардың тәжирийбе-леринен алынған түсніклериниң нәтийжеси. Илим арқалы инсанлар дунъядығы барлық жанлы-жансыз затларды, «он сегиз мың әлемди» биледи, тәбият, жәмийет ҳаққындағы адамзаттың ойлаўшылық құбылысларын жаңа түсніклер менен жетилистирип, оны әмелде қолланыўды жүзеге асырып отырады. Усындай түснікке ийе Әжинияз, адамлар өзлерин қоршап

турған дуньяны, әлем сырларын, олардағы бәрше жанлы мақлуқатлардың тиришилиқ етиў жағдайларын үйренип, буларды инсанлардың ийгилиги ушын пайдаланыуды нәзерде туты. Бул мақсетке ерисиў ушын шайыр, алды менен халық арасында елге билим таратыўшы көплеп мектеп ҳәм медреселер ашыў кереклигине дыққат аўдартты. Усы көзқарасына бола ол, Хийүа медересесин тамамлап келиўден, Мойнақтағы өз аўылында баслауыш билим беретуғын мектеп шөлкемлестириген еди. Шайырдың түснегинше жаслар балалық дәўирден билимли, ақыллы болыўға умтылса, келешекте ақыл түснеги жетилискен адам болып қәлиплеседи, олардың унамлы жүрис-турысы, оқымыслылығы ел-журт абраіын асырады.

Әжинияз мектептеги устазлық кәсибинде жасларға түрли илимдерден түснеглер қәлиплестириўге тырысып, бар мүмкиншиликлерин иске салды, «илимни айтты ҳәр яна» [2-106]. Ойшылдың түснегинше, ҳәр бир устаз өзи ийелеген билимдерин шәкиртлерине үйретиў лазым. Усы мақсете ол ел ишиндеги устаз, уламалар менен мектепте сабақ беріўши мұддәрислерге қарата: «Молла болсаң зая қылма илимиңни» [2-134] - деп, ҳәр бир устаз өз илимин әмелиятта қолланыўы, оны жасларға үйретип, өзлестирип алышына ҳәрекет жасаўы, жаслардың ақыл, түснегине синдириўи, буны шәкиртлер өз турмысларында пайдаланып, және де жетилистириў ушын талпыныўы лазым деди.

Шайыр, устаз- уламаларды халықты билимли ететуғын, олардың ишки руўхый дуньясына нур, жақтылық бағыштайтуғын кийели кәсип ийелери деп есаплад, елде жетик билимге ийе, арийф (орииф) устазлардың көп болыўшылығына тәрепдарлық көрсетти. Жасларға билим беріўши мектеп ҳәм ондағы устазлардың жетиспейшилигин халықтың қарандырылғанына алыш келетуғын оғада унамсыз жағдай деп есаплад, ел ишинде мектеп-медреселер ҳәм оларда ислеўши устазлар жеткиликли болыўы қереклигине жаңын ашытты. Буны шайырдың мәлим мұддәтке қазақ елине кеткен гезлерде өзи басшылық етип, шөлкемлестириген мектепте жасларға тәlim беріўши устаз жетиспей, жаслар билим алышдан бос қалғанлығыңа айрықша қыйналғанлығы арқалы да сездирген. Усы жағдайларды шайыр «Көринди» қосығында: «Мұддариссиз урпағларым, билимсиз көринди, көринди»³ деп жазған еди.

Әжинияз оқыў, билим, илимниң халық турмысында оғада әхмийетли екенлигін адамлардың аңына синдириў ушын «Йұрсең» қосығында талиб илим, билимли болыўды жаратқан алланың ҳәр бир инсан ушын парыз еткен ўазыйпаларының бири деп тәрийплеп, «құдайдың құлыман» деген бенде илим үйрениўи зәрүрлигин талап етти. Шайыр бул көзқарасларын «Көринди» атты қосығында және де мазмұнлырақ түснедириўге ерисken. Ал «Көрәк» қосығында: «Тут мениң пәндимни ал, сен мәсжиддин шықмағыл» [2-86] деп жазып, ҳәrbir инсаның мектеп-мешиттен билим алыш, сауатлы болыўын қоллау арқалы, улыўма халықтың галаба билимли болыўына ерисиў зәрүр деген пикирлерди көтерип шықты.

Шайыр «Истихомат қылдым Шерғазыханда» деп басланатуғын қосығында Хорезмде билим алған гезлердеги «медресениң наны қақ» ҳәм қәэт болса да, илим үйрениў қуўанышы менен оқып, билим алған күнлердеги жеген наңлар «қантыў ҳәсделден татлырық»⁴ деп баҳалады. Әсиресе, турмыс қыйыншылығынан айырым жаслардың билим өнерге умтылмау ҳәрекет-лерин надурыс ис деп баҳалап, қандай аўырманлы жағдай гезлессе де өнер, билим үйрениўден бас тартпау лазымлығын, билим алыша нийетленген ҳәр бир адам «дұрыс болса ықлас пенен нийети, маҳсуд

³ Ө. Өлеўов.Әжинияз оқыў билим ҳақында. Илимий-методикалық топлам. Нөкис «Қарақалпақстан» 1976. 191-бет.

⁴ «Совет қарақалпақстаны» газетасы. 1969. 30-август.

мурадына жетеди» [1-129] деп жасларға билим алыў жолында тынымсыз умтылыў ушын жедел берди.

Усылай етип Әжинияздың илим, билим, дүньяны таныў ҳақындағы пикирлеринде инсанның ишки руўхый дунъясы тек оқыў-билим, илим жәрдеминдеғана «жақты болышылығын», адамның инсанлық қадир-қымбаты, адамгершилиги, ийелеген ақылы ҳәм илими тийкарында жүзеге келетуғынын, жәмийетлик турмыстағы унамсыз ҳәдийсeler менен жұз бериўши жаўызлықтардың бәри наданлықтың ақыбетинен орын алып отырғанлығын, адамды хор етиўши нәрсе оның ақылсызлығы менен билимсизлиги екенлигин, инсанның ишки руўхый дунъясы илимнен қуўат алып жасайтуғынын, усыған бола ҳәрбир жеке адамның саўатлы болышын талап етиў аркалы ғалаба халықты саўатлы етиў лазымлығын көтерип шыққанлығын көремиз.

Әдебиятлар

1. **Әжинияз.** Таңламалы шығармалары. Нөкис. ҚҚМБ. 1960. 180 бет.
2. **Әжинияз.** Таңламалы шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1975. 252 бет.

THE WAYS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN KARAKALPAK SCHOOLS.

Bekjanova Ainura

Senior teacher of Nukus branch of the Institute of arts and culture of Uzbekistan

Matchanov Gafur

student of Nukus branch of the Institute of arts and culture of Uzbekistan

The people's education and the general cultural level of the karakalpak people under the rule of the Khiva Khan was entirely dependent on the Han Government's policy towards the people. In the early 19th century, Khiva Khan Muhammad-Rahim, having dealt with hostile groups of Khiva feudal nobles, united under his rule the disintegrated regions of Khorezm and conquered Aral and karakalpak properties located in the northern part of Khorezm. The final submission of the karakalpak to Khiva coincided with this period. In the history of the people of Uzbekistan: at the head of the karakalpak military units, along with the local was placed the Khiva Yuzbashi. The Court of Biyev was also limited to spiritual judge-casees appointed by the Khans. The decisions of the Kazians, who judged on sharia, karakalpaks were subject to unquestionably. Thus, the Khiva Khans also restricted the judicial rights of the Karakalpak Biys.

Having weakened the influence of the bias, Khiva sought to strengthen her ideological influence on the Karakalpaks by strengthening the religion of Islam. According to Russian historians, Karakalpak, were then bad Muslims against Uzbek. Therefore, the Khiva rulers began to spread strongly among the population of karakalpaks the mystical teaching in Islam called Sufism and Ishanism.

It should be borne in mind that Ishanism was not an easy religious and religious-political teaching, created in the interest of suppressing the masses and their power to the eastern rulers. It must be seen as the most reactionary, militant, religious-political course used in the 19th century by the Turks and the British behind their backs.

In those days, the role of Ishans increased significantly not only in the economy, politics of the country, but also in the field of national education and school affairs. While elsewhere in Central Asia the mektebas, especially the madrasas were built by the Khans, their officials and the Bai, in Karakalpakiya they were opened, mostly by the Ishans.

The mektebas held at the expense of private individuals or religious communities were even worse improved. Such mektebes were in most cases opened at mosques. The Russian scientist Caulbars described the structure of mosques in 1873. Almost every garden meets a small mosque, and closer to Chimbai, every Malamalski wealthy karakalpak has its own home mosque. These buildings consist of three walls connected at right angles. The fourth side is open, the ceiling beam is connected in this place, the ends of the side walls rest on several wooden pillars of a more or less elegant shape. The building is closed by a searched roof, and the wall opposite the bottom entrance is equipped usually with a niche for mullah, and sometimes a small clay exaturation, playing the role of a chair. Half of the building clay.

Children of workers caught in similar mektebas-dark raw dirty and cold premises from the first days received all kinds of diseases as rheumatism, tuberculosis, parshu, heart and other diseases, which sometimes led to their premature death. In addition, corporal punishment with roses and sticks, considered the most "effective method" of learning, was widely used in mektebs.

Usually the father bringing his child to mekteb said to the mulla: "Your meat and my bones," allowed to beat his son. The boy took advantage of the students 'exit to the yard and ran home at a convenient moment. Upon learning of this, the mullah invited the students to catch up and bring them to the mullah.

The avid mullah, with the help of the older students, cut the boy 's heel with a knife then poured salt into his wounds. The boy suffered greatly and could not walk for a long time.

Despite such barbaric treatment of children, afraid of the threats of Mullahs and Ishans, who claimed that whoever did not give the child to teaching would fall into hell in that light, the ignorant people were forced to send the children to meteb. Mektebs were held at the expense of the population and surrounding mosques, rarely at the expense of religious communities. The mullah teacher received gifts and offerings from the students 'parents during the study period. In addition, weekly quarters of students brought the teacher so-called buzzer-as a rule various treats and money.

References

1. Peter Hetboldt. Learning of foreign languages. Uchpedgiz, M.1963, p, 85.
2. I. Livenko. The provision of modern languages at high comprehensive school. Kharkiv, 1916, p 6-7.
3. CSA PK, f.188, op.1, d.28, p.9.

«ГУЛАЙЫМ» ОПЕРАСЫ – ҚАРАҚАЛПАҚ ҚЫЗЫНЫң ТУЛҒАСЫ

Жаббарберген ХОЖАНОВ

ага оқытышысы, театр сынышысы

Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери, Өзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты, композитор Нажимаддин Мухаммеддиновтың «Гулайым» операсының дүньяға келийі де қарақалпақ көркем өнеринде үлкен бир бурылыс болды. Ҳақыйқатында да тамашагөйлерге ҳәзирги ўақытта тап усындаш шығармалар күтә зәрүр еди. Себеби биз өтмишишимизди терең үйрениү, санамызға терең синдириү арқалы ғана жарқын келешекке қарай нық қәдем таслай аламыз. Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» бир неше әсирлерден берли халқымыз бенен бирге жасап, жас әүләдә мийрас болып, руўхый дүньямызың мәйижен сағасы болып келмекте. Тиллерде дәстан болып келген бул шығарманың

опера жанрында театр сахнасында жаңғырыўы кимди де болса қызықтырып, өзине тартатуғыны тақыйық.

Операның музыкалық тили әпиүйайы ҳәм көркем болып ғана қалмай, дерлик барлық номерлер оригинал ҳәм халық намалары руүхинда жазылған. Соның менен бирге тарийхый темаға тән хаўазда бейимлестирилип берилген. Ариялардың қосық формасында жазылышы болса тыңлаўшының қабыл етиў қәбилетин өзине тартады. Композитор шығарманың музыкасын халыққа түснүкшли ҳәм әпиүйайы етеп жазыўға ҳәрекет еткен ҳәм бул жолда бирқанша жетисkenликлерге ерискен. Увертюра атқарылып атырғанда тыңлаўшыларды сыйқырлы музыка ҳаўазы алыс-алысларда қалған өтмишке қарай жетеклеп баратырғандай сезиледи. Сол бир заманның муңлы қәсиretлери музыка тили менен айқын сүүретленип, бизиң көз алдымызды сырын ишине сақлап көсилип жатқан кең дала пайда болып, тиришилик нышаны болған құслардың ҳаўазы, шегирткелер шырылдысы алыстан қулаққа шалынады. Таң атып киятыр бол туң азатлық таңы болатуғыны, халықтың еркинликке деген үмит ушқынлары ҳақыйқатқа айланышы мүмкін екенлигинен дерек берип турғандай түйғыларды оятатуғын нәзик музыка ҳаўазы. Усы бир жүректи тебиреттуғын музыка бизлерді әсте ақырын ўакыялар ағымына алып киреди.

Операны режиссерлар Кақақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер гайраткерлери Бәйтедин Баймурзаев, Бердібай Өтебаев ҳәм Мархабай Усеновлар сахналастырған. Режиссерлар операны сахналастырыуда тийкарғы итибарын сахналық ҳәрекетлерге қаратқан. Сахнада символизм (рәмзийлик) усылынан кең түрде пайдаланылған. Қырғын урыс ақыбетинде қанарап қалған шанаракларды қара үйдин тұңлигин сахнада алып журиў арқалы көрсетилген. Режиссерлар операда қарақалпақ халқының өзине тән миллий колоритин, үрп-әдептерин айқын штрихлар арқалы исенимли етип көрсетип бере алған. Композитордың жазған музыкаларында миллий намаларға айырықша итибар қаратылып, халық музыка интонацияларынан шеберлик пенен пайдаланылған. Сонықтан да сахнадағы ҳәр бир көринисте режиссер менен композитордың алдыларына қойған тийкарғы мақсетлери бир-бири менен қарысып кеткениниң ғүйасы болдық. Буның өзи опера пүтилігінің сакланып ҳәр бир образдың исенимли шығыўына алып келеди.

Операның либреттосын белгили шайыра Гүлистан Матьякубова жазған. Либреттода дәстандағы тийкарғы ўакыялар алынып, музыкаға үйлесимли қосық қатарлары менен байытылған. Бул да болса композиторға либретто тийкарында музыка жазыўға өз пайдасын тийгизген. Либретто ҳәр бир образдың характеристикин ашылыўына унамлы тәсириң тийгизип, операда қосық пенен ҳәрекетлердин теңлигин сақлаған.

Операның тийкарғы өзегин оркестр қурайды. Оркестр пүткіл операға жан ендирип, саңнада жұз берип атырған ўақыяларды тамашагәйлерге музыка тили менен жеткериш бериүши күш. Операның музыкалық басшысы ҳәм дирижеры Қарақалпақстан халық артисти А.Абдуллаеваның басшылығында оркестр халық аўзында жүрген дәстанды басқаша түсте, басқаша формада, басқаша көз-қараста айқын жеткериш бере алған. Енди дәстан ҳәр бир тыңлаушының жүрек тарларын шертирип, музыканың тилсім сырлары арқалы оларды иләхийда бир дүньяға қарай жетеклегендей болады.

Операда тағы бир тийкарғы орынлардың бириң хор ийелейди. Соңлықтан композитор хор намаларына айырықша итибар қаратқан. Себеби солистлер ҳәрдайым хорға мүрәжат етип, бәркүлла олар менен байланыста болады. Солистлердин ҳәрекетлерин, атқарған арияларын хор қоллап-қуұтлап турады, сонда ғана хор менен солистлер арасында тығыз байланыс орнайды, бул да болса сахнада жүз берип

атырған ўақыялардың және де күшнейиүине, тыңлауышыларға түснекли болыўына алып келеди. Айпара Төлепова басшылығындағы хормейстерлер хор атқарыушыларына дауысларды дұрыс таңлап, олардың ҳаўазының жарандлауын асырған.

Опера шығармаларында декорациялар да айырықша орын тутады. Художник Темур Шардеметов сол бир өтмиште қалған заман руўхын, қарақалпақ халқының бийтәкирар миллий липасларын сахнада айқын көрсетеп бере алған. Ҳәр бир ўақыя орны художник тәрепинен шеберлик пенен исленген, нәтижеде тамашагәйлер алдын қыялларда хұким сүрген көринислерди енди ҳақыйқый көз алдыларына әкелип инәм ете алған.

Операда ойын сахналары тамашагәйлердиң нәзерин бирден өзине тартып шығарманың көркине көрик қосып турады. Өзбекстан халық артисти Абибулла Шарипов пенен Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Султан Дүйсенбаевлардың сахналастырған ойын сахналары композитордың алдына қойған идеясын және де бөрттириүге өз тәсирин тийгизип турғанын аңлауға болады.

Операда баслы қаҳарман Гүлайым ролин клатуралық сопрано дауысқа ийе Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалының музыкалы театр актерлығы бөлімінин 3-курс студенти Мехрибан Жиийемуратова жақсы атқарған. Еле студент болыўына қарамастан жас талант ийеси Гүлайым ролин шығарыўға бар күш-жигерин сарыплаған. Атқарыушының дауыс ырғақлары образдың толық характерин сыпатлап бере алған. Сондай-ақ оның көз қарасларынан душпанға деген өшпендилик сезимлери атлығып турғанын аңлауға болады. Тиллерде дәстан болып келген қарақалпақтың нағыз дәў жүрек, мәрт қызының сахнадағы көриниси кимниң де болса дыққат итибарын бирден өзине тартады. Гүлайым (М.Жиийемуратова) сауаш майданында Суртайша (С.Шерманов) менен шайқасқа түседи. Усы сахнада биз Гүлайымның мәртлигинин гүйасы боламыз, ол Суртайшаның үстинен жениске ериседи. Минекей қарақалпақтың ҳақыйқый батыр қызы усындай болыў керек. Деген менен студент М.Жиийемуратова актерлық шеберлиги үстинде еле де көбірек ислеүі керек.

Гүлайымның атасы ролин Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Дәрибай Хожабергенов атқарған. Лирикалық баритон ҳаўазға ийе солист Аллаяр образының мағызын ашыўда драматик жөнелисін бириңши планға алып шыққан. Соның ушын да Аллаяр образы Д.Хожабергеновтың атқарыушында басқа образлардың бирдейреүине үқсамайды. Ондағы атага тән кең пейиллилик, салдамлылық өз орнында сондай шеберлик пенен дөретилген, бул әлбетте солисттиң жетискенлиги болып табылады. Ата қаршадай қызын жаўыз күшлерге қарсы көз-көреки жибериүге қыймайды, оның аталық меҳри буган жол қоймайды, деген менен түүлған жерди душпанлардан азат етиў керек, усы жерде ата дұрыс шешим қабыллап, қызын сауаш майданына өзи атландырып салады.

Сарбиназ образы Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Элиза Айтниязовының атқарыушында жақсы шыққан роллердин бири болды. Меццо сопрано дауысқа ийе солистканың атқарыушындағы Сарбиназ образы алдыңғы планға шықканы өз-өзинен айқын көринип тур. Сарбиназдың жасаган ерликлерин де халқымыз жақсы биледи, сонлықтан да композитор бул образға да айырықша итибар берип, оның арияларына сол дәўир руўхын көрсетиүши интонациялар ҳаўазын киризген.

Операда тағы бир итибарға ылайық образлардың бири бул Арыслан образы. Бул образды тенор дауысқа ийе жас солист И.Мухаммедияров атқарған. Арысланның атқарған арияларынан, оның көз-қарасларынан жолбарыс жүрекли қыз - Гүлайымға

деген ашықтың сезимлериниң оянып киятырғанын да аңлауға болады. Бул жерде Гүлайым менен Арыслан образларының еки елдин арасындағы дослық мұнәсібетлердин рәмзи сыпатында сәүлеленгенин де композитор музыка тили менен айқын көрсетеп бере алған. Шығарманың қунлылығы да мине усында болып табылады.

«Гүлайым» операсының дүньяға келийи қарақалпақ халқы ушын ұлкен жаңалық ҳәм мақтаныш болды. Себеби халқымыздың руўхый мийрасы болған «Қырық қызы» дәстаны енди театр сахнасында өз сәүлеленийин тауып отыр.

«Гүлайым» операсы - қарақалпақ қызының тулғасы! Аյа, сахнада жаратылған қарақалпақ қызының тулғасы мәртликтин, Үатансүйиүшиликтин, мухаббаттың символы сыпатында бизлердин жүргемизде мәңгилік жасай беретуғыны тақыйық.

БҰЛАЖАК ПСИХОЛОГЛАР АМАЛИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ МОНИТОРИНГ ҚИЛИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИГА ТЕХНОЛОГИК ЁНДАШУВ

Пұлатов Джавдат Абдужабборович

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети мустақил изланувчиси

Мазкур мақолада бұлажак психологларнинг амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш омиллари, дидактикалық имкониятларини янада такомиллаштиришнинг устувор йұналишлари илмий назарий жиҳатдан тақдил этилған. Шунингдек мақолада бұлажак психологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш, педагогикалық фаолиятни амалга оширишда назарий ҳамда амалий тайёргарлигининг бирлигини ифодалаши ва унинг касбий шаклланғанлигини таснифлашга хизмат қилишида талабаларнинг әгаллаган билим, қўникма ва малакаларини ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллаш олиш имкониятлари ёритиб берилған.

Таянч сўз ва иборалар: ўқитувчи, педагогик маҳорат, коммуникативлик лаёқати, педагогик техника (нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари, мимика, пантомимика, жест), психологик-педагогик ташхис, психокоррекция, мониторинг, таълим, компетентли ўқитувчи, бұлажак психолог, талаба, билим, қўникма, малака, психологик ташхис

Бугунги модернизация талабалар илмий изланишлари учун таълим грантлари асосида дүнёдаги нуфузли олий таълим даргоҳларида, ривожланган давлатларда (Кембрдж, Оксфорд, МГУ, Санкт-Петербург университети) кенг доирадаги мутахассисликтер бўйича салмоқли фундаментал изланишлар олиб бориш ва халқаро конференцияларда иштирок этиш имкониятини берди десак муболага бўлмайди. Шуни таъкидлаш жоизки, ривожланган мамлакатлар мисолида олиб борилаётган олий таълим тизимини модернизациялаш ва такомиллаштириш давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим масалалардан бири бўлиб қолмоқда. [1;]

Шу ўринда айтиб ўтиш ўринлики, бұлажак психологлар амалий компетентлигини такомиллаштириш кўп жиҳатдан ўқитувчилар жамоасининг ўз мутахассислиги бўйича назарий ва амалий билимларни меҳнат фаолиятидан ажralмаган ҳолда университетда ташкил этилған қўшимча курслар, лаборатория дарслари орқали мустаҳкамлаш, янгиликларни ўрганиш учун шароит яратишга ҳам боғлиkdir.[4; Ерохина Е.А]

Демак, ҳар қандай олий таълим тизимидағи ўзгаришлар, унга ички тармоқларнинг эхтиёжи бўлиши ва умумжаҳон таълим тизими жараёнига қўшилишга

иштиёқи билангина эмас, балки таълимга нисбатан жамиятнинг талаби асосида бўлгандағина ўз вазифасини бажарган ҳисобланди. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкини:

– таълим беришнинг бу модели асосида мақсадли ва узлуксиз таълим давлат дастурини ишлаб чиқиш;

– ҳар хил давлатларда таълим тизимида содир этилаётган модернизациялаш жараёнининг психология соҳасига оид йўналишлари бўйича стратегия, тактика ҳамда ресурсларни координациялаштиришга мўлжалланган таклифларини ўрганиб чиқиш;

– бўлажак психологларнинг ўз карьерасини яратиш ва мустаҳкамлаш юзасидан ижтимоий нуфузли статусга эга бўлиши учун шароит яратиш;

– ижтимоий психологик тузилманинг инновацион ривожланишини, тарбия билан таълимнинг яқдиллигини таъминлаш юзасидан психология таълими соҳасида таҳсил олаётган амалиётчи психологлар фаолияти доирасида йиғилиб қолган муаммоларни ҳал қилиш ва мувофиқлаштириш ҳамда таклифлар бериш учун йилда икки марта Республикадаги барча психология таълим соҳаси вакиллари иштирокида семинар-иифилиш ўtkазилиши лозим деган холосага келдик.

Тадқиқот давомида бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини ривожлантиришда педагогик технологиялардан фойдаланишининг самарадорлик мезонларини ўрганиб чиқилди ва тажрибалар давомида амалиёдга қўлланди. Бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини ривожлантириш жараёнида педагогик технологиялардан самарали фойдаланиши мониторинг қилиш (баҳолаш) тавсия этилаётган мезонлари тизими таълимдаги миқдорий кўрсаткичлар билан биргаликда сифат кўрсаткичларини ҳам баҳолаб беради. [3; В.Н.Спицнадель]

Холоса қилиб айтиш жоизки, бўлажак психологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш жараёнида талаба ҳаракатларида технологияда белгиланган кўрсаткичлардан оғиш даражаси қанчалик юқори бўлса, бутун лойиҳаланган жараённинг бузилиши ва кўзланган натижага эриша олмаслик эҳтимоли шу даражада ортиб боради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий талим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. //Халқ сўзи. 2017 йил, 21 апрель, №79(6773)
2. В.Н.Спицнадель Основы системного анализа Спб, 2000 - с.117 -118
3. Зубарева Т.С.Сравнительный анализ экономических систем, учебник в электронной форме. (<http://www.edu.ru>)
4. Ерохина Е.А”Теория экономического развития: системно синергетический подход. Orel.rsl.ru.nettext\economic...
5. Х.И.Ибрагимов, У.А.Йўлдошев, Х.Бобомирзаев “Педагогик психология” ўкув қўлланмаси. Ўзбекистон файласувлар миллий жамияти нашриёти. Тошкент 2007.

ЎСПИРИН ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБГА ЙЎЛЛАШДА ЎҚИТУВЧИННИНГ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТИ

Мустақимова Н.Р

Бухоро вилояти Шоғиркон туманидаги

55 – ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаби ўқитувчиси

Ўқитувчилик касбининг сирларини ўрганиш, ҳар бир педагогик вазиятларни моҳирона ҳал этиш, самарали педагогик фаолият юритиш, бир сўз билан айтганда моҳир педагог даражасига эришиш учун катта тайёргарлик талаб этилади.

Ўқитувчилик касби ўз моҳиятига кўра индивидуал характерга эга бўлиб, ижтимоий ҳаётда ҳар бир педагогдан ўз касбининг моҳир устаси даражасигача ривожланиб боришини моҳирликни талаб этади. Моҳирлик ўқитувчининг ўз касбий фаолиятида маҳорат билан иш тутишни талаб этади. Маҳорат эса ўзига хос ҳолат бўлиб, у меҳнат жараёнида намоён бўлади. Ўқитувчиларнинг педагогик маҳорати уларнинг олиб бораётган педагогик фаолияти жараёнида кўринади ва ўқитувчининг шахсий сифатлари асносида ривожланиб боради.

Бир неча йиллик педагогик фаолиятимиз ва кузатувларимиз шуни кўрсатадики, ўспирин ёшидаги ўқувчилар ўз “ҳаётий нуқтаи назарига” эгалиги билан бошқа ёш даврлардан фарқ қиласди. Ўспириналар радио, телевидение, илмий-оммабон асарлар, кинофильмлар, фан ва техника тараққиётida мухим роль ўйнамоқда. Ўспириналарнинг қизиқишлиари аксарият ҳолларда ўзи танлаган касб ва йўналиши шунингдек, ҳаётий режаларига асослангандир. Ўспириналлик ёшига келиб, йигит ва кизларнинг дунёқарашлари юксак поғонага кўтарила бошлайди. Бу эса ўспириналарнинг ташки оламни тушунишига, баҳолашига бўлган муносабатларини аниқлашга ёрдам беради. Ўспириналарнинг дунёқарashi энди уларнинг илмий, фалсафий, сиёсий ва диний қарашлари тизимидан иборатдир. Ҳаётда турли хил касблар мавжуд. Бир одам бир неча хил касбларни эгаллаши мумкин, лекин шу билан бирга ҳар бир касб шу қадар мураккабки, инсон ўз ҳаётини, асосан, ана шу бир касбга бағишлиши мумкин. Шу асосда касб танлаш муаммоси вужудга келади. Аслида касб танлаш барча даврдан бошлаб, болаларнинг ролли ўйинларида кўринади. Демак, бола ўйин орқали тўла касблар ва шу фаолият билан таниша бошлайди. Масалан; “магазин” ёки “бозор” ўйини орқали, бола ҳам “сотувчи” ҳам “харидор” бўла олади, “пул” ва “товар” билан муомала қилишни ўрганади. Бу босқични касб танлашга тайёргарликни бошланиш босқичи деб аташ мумкин. Кейинги ёш даврларда бу тайёргарлик турли фаолиятларда ва турлича кўринишларда давом этади, “Мен ким бўлсан?” саволига тўқнаш келади. Маълум бир касбда фаолият кўрсатишни бошлаётган ўспирин унга интеллекуал, ижтимоий-психологик ҳамда ахлоқий жиҳатдан тайёр бўлиши керак ўспириналлик даврининг охирлари ва ўспириналлик ёшига келиб, уларда меҳнат кўнишка ва малакалари ривожланади. Бу кўнишка ва малакаларидан уларнинг келгусидаги касбий фаолиятлари билан тўғридан-тўғри боғлиқ. [2; Ғозиев Э]

Шу нуқтаи назардан буюк педагог олим А.С.Макаренко назарияларини ўрганиб чиққанимизда унинг таъкидлашича, педагогик маҳорат – бу педагогик жараёнларни билиш, ташкил этиш, ҳаракатга келтириш ҳамда педагогик жараёнларнинг самарадорлигини белгиловчи шахснинг педагогик фаолияти ва индивидуал фазилатларининг синтези ҳисобланади.

Педагогик маҳорат ўқитувчининг касбий фаолиятидаги индивидуал ўзига хос хусусияти бўлиб, унинг педагогик жараёнларни самарали амалга оширишга қаратилган ўқитувчининг индивидуал сифатлари билан касбий сифатларининг бирлиги ҳамда педагогик изланиш билан ижодкорлик меҳнатининг маҳсули ҳисобланади. Қайси соҳа бўлмасин ўша соҳанинг моҳир мутахассларга эга бўлиши унинг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади ҳамда кадрларнинг касбий маҳорати бевосита иш фаолиятида, амалларида, касбий вазифаларини бажариш жараёнларида намоён бўлади. Демак, педагогик маҳорат- бу ўқитувчининг касбий фаолиятидаги индивидуал ўзига хос хусусияти бўлиб, педагогик жараёнларни самарали амалга оширишга қаратилган шахсий сифатлар билан касбий сифатларининг ўйғунлиги ҳамда педагогик изланиш ва ижодий меҳнат маҳсулдири. Бундай маҳсулдоликга эришишда педагогик маҳоратнинг қўйидаги таркибий қисмлари мухим ўринни эгаллайди. [4; Холиков А]

1. Педагогик фаолият ва унинг гуманистик (инсонпарварлик) йўналтирилганлиги
2. Педагогик қобилият
3. Касбий билимлар
4. Педагогик техника
5. Педагог шахси

Педагогик техника – бу педагогик маҳоратнинг асосий таркибий қисми бўлиб, бунда ўқитувчининг ўз-ўзини, эмоцияларини ва тана аъзоларини бошқариш қобилияти назарда тутилади. Бу компонент ўқитувчининг сўзлаш маданиятини билиши, нутқ қонуниятларига бўйсениш, товуш тўлқинларини ўринли фойдаланиш, ўқув ахборотларини етказиш воситалари ҳисобланган товуш, ҳаракатлар, мимикаларни эгаллаш сингари жараёнларни ўзида қамраб оладиган коспонент бўлиб, у алоҳида мавзуни талаб этади. [1;]

Педагог шахси – бу педагогик маҳоратнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, бунда педагогнинг индивидуал фазилатлари билан касбий сифатлари назарда тутилади. Буларга педагогнинг инсонпарварлик, сабрлилиқ, талабчанлик, адолатлилик, ҳақ ниятлилик, хўш феъллик сингари фазилатлари киради. Педагогик жараёнларни самарали ташкил этишда педагогларга қўйиладиган қўйидаги талабларни бажариш бирламчи ўринни эгаллайди. [1;]

Юқоридаги фикрларга таяниб айтишимиз мумкинки, ўспирин ёшидаги ўқувчиларни касбга йўллашда ўқитувчининг педагогик маҳорати муҳим ўрин тутади. Шунга кўра ҳар ким қобилиятига яраша касб-хунар танласа, бу соҳада муваффақиятли меҳнат қилса, ижтимоий турмуш тараққиётига муҳим ҳисса қўшган бўлади. Ўспиринларни касбга йуналтиришда уларнинг ҳис-туйғу ва иродаларини ҳисобга олишнинг ҳам муҳим аҳамияти бор. Чунки ўқувчиларнинг ҳис-туйғуси, кайфияти, ҳаяжонли ҳолатларда эътиборга олинмаса, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Ўспиринлар у ёки бу касбни ўз ихтиёрлари билан онгли равишда танлашлари учун улар мустақиллик далиллик қатъийлик ўзини тута билиш, чидамлилик, сабр-тоқат каби умуминсоний ҳислатларга эга бўлишлари керак. Меҳнат қилишда муқаддас бурчни бажариш истаги, мақсаднинг аниқлиги, хунар ўрганишга иштиёқмандлик мазкур фазилатларнииг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Холоса қилиб айтганда ҳозирги йигит ва кизлари 30-40 йил аввалги тенгқурлари билан солиштирганда, уларнинг умумий савиялари нақадар ўсанлигини кўриш мумкин. Интеллектуал қизиқишлиар қирраси кенг ва кўпқирралидир. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, касбий қўнирма ва малакаларнинг ўсиши, аввало, ўспирин интеллектининг умумий ривожланганлик даражасига боқлиқ, ўқитувчи педагогик маҳоратидан келиб чиқиб ўспиринларнинг интеллектининг ривожланишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Педагогик атамалар луғати. / Ўзбек, рус, инглиз тилларида/ О.Мусурманова ва бошқалар. Т.: “TURON – IQBOL”, 2019.844
2. Фозиев Э.Г. Онтогенез психологияси. Тошкент, 2010
3. Педагогик технологиялар – таълим самарадорлиги омили; монография/ О Мусурмонова Т.: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2020.184
4. Холиков А. “Олий таълим муассасаларида бўлажак ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини ривожлантириш”, педагогика, фанлари.доктори (DSc), олиш учун ёзилган дисс. Ташкент. 2017

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA INTERNETDAN FOYDALANISH

Kojalepesov S.S.

UzDSMI Nukus filiali «Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrasi

Ta'limni rivojlantirish - mamlakat rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Chunki davlatning taraqqiy etishi fuqarolaming ma'naviy va ma'rifiy jihatdan yetuk, zamonaviy bilimlar bilan qurollangani hamda har tomonlama rivojlangan va jahon talablariga javob bera oladigan bilimli yosh kadrlari bilan belgilanadi. Barkamol avlod tarbiyasi yolda g'ov bo'layotgan xatarlar, yoshlar tarbiyasini buzishga qaratilgan g'oyalardan biz oldin ogoh bo'lishimiz va shu maqsaddagi ma'lumotlarni ularga yetib bormasidan oldin bartaraf qilishimiz kerak. Har tomonlama yetuk avlodni tarbiyalashga ajratilgan sarmoyalaming, izehillik bilan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning muhim maqsadlaridan biri yuqorida ko'rsatilgan xavfxatarlarning oldini olishga qaratilgan. Hozirgi axborot asrida borgan sari rivojlanib borayotgan axborot komunikatsion texnologiyalari yoshlar uchun cheksiz imkoniyatlar yaratmoqda. Jumladan ularga dunyo hamjamiyati tajribasini oorganishga, ilm-fan yutuqlari va intellektual salohiyatidan bahramand bo'lishga, qolaversa mamlakatimiz milliy manfaatlarini himoya qilish va nufuzini oshirishga qator imkoniyatlar yaratib bermoqda. Yoshlamaing axborot manbalaridan qanday maqsadlar asosida foydalanayotganliklarini, internet sahifalarga qilayotgan murojaatlarini nazorat qilish va ushbu maTumotlarga tayangan xolda tocgcri xulosalar chiqarib ulami tocg'ri yoclga yo'naltira bilish bizning asosiy maqsadimiz. Muhtaram yurtboshimiz Islom Abduganiyevich Karimov tomonidan otgan 2014 yilni Sog'lom bo la yili" deb elon qilingani yoshlarga bo'lgan e'tibomi yanada oshirdi. Sogclom bola yili davlat dasturiga asosan, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash uchun qulay tashkiliy-huquqiy sharoitlar yaratishga qaratilgan qonunchilik va me ' yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, yangi qoida va me'yorlar asosida chora-tadbirlar amalga oshirildi. Internet tarmogc ining milliy qadriyat va ananalarimizni oczida aks ettiruvchi veb sahifalar bilan boyitish, talim muassasalarini internet tarmog'iga murojaatida odob-axloq qoidalariga muvofiq boclmagan veb sahifalar dan foydalanishga chekllovhami joriy etish yoshlarda axborot resurslaridan tocg'ri foydalanish madaniyatini shakllantirishning ro'li katta orin tutadi. Internet barcha ijtimoiy qatlamdag'i insonlar uchun kop hajmli axborotlar manbayi va axborotlar izlash kanali bo'lib xizmat qilmoqda. WWW xizmati, Elektron pochta, elektron kutubxona va boshqa shu turdag'i interaktiv xizmat turlari taTim tizimi uchun cheksiz imkoniyatlami yaratib beradi va dunyoning har qanday nuqtasida turib ocquv va ilmiy axborotlami almashinish imkoniyatini yaratadi. Hozirda barcha ta'lim muassasalari internet tarmog'iga ulangan bolib, «Ziyonet» axborot ta'lim tarmogc idan va barcha taTim oluvchilar, o'qituvchi va ishchi xodimlar bu xizmat turlaridan toc liq foydalana oladilar. Monitoring yurutishning asosiy maqsadi maxsus dasturlar vositasida talim 379 muassasalarida ko'p sonli talabalar va ishchi xodimlar uchun intemetdan foydalanish, xavfsizlikni ta'minlash va ba'zi chekllovhami olmatish imkoniniyatini yaratishdir. Shu maqsadda foydalananiladigan maxsus dasturlardan biri «Proksi server»lar deb yuritiladi. Dunyoning barcha jabhalarida turli xil axborot hurujlari avj olayotgan bir paytda yoshlarni bunday axborotlardan himoya qilish nafaqat internet xizmati bilan ta'minlovchi mutasaddi tashkilotlar, balki barchamiz uchun burch va majburiyat hisoblanadi. Proksi server xizmati komputer tarmoq xizmati bolib, mijozlar so'rovlariga bilvosita boshqa tarmoq xizmatlaridan foydalanishga ruxsat beradi. Dastlab mijoz proksi serverga ulanadi va boshqa serverda joylashgan resursga (www, e-mail va h.k) sorovlami jo'natadi. Proksi server socrovda ko'rsatilgan tashqi serverga bogc lanadi va uning resursini qabul qiladi, yoki resursni keshlaydi. Agar socrov manzili taqilangan roxyxatda mavjud bolsa bu sorov keskin bekor qilinadi. Proksi server mijoz komputemi bir necha

tarmoq hujumlaridan himoya qiladi va mijozning anonim bolib qolishiga yordam beradi. Proksi server ba'zan aniq maqsadlar uchun mijozning so'rovini yoki seveming javobini o'zgartiradi. Proksi server lar taqiqlangan veb sahifa manzillariga murojaatni bekor qilish, lokal tarmoq foydalanuvchilariga internatdan foydalanish trafigi hajmini belgilash, tarmoqda ma'lumotlami yuklab olish va uzatish tezligini omatish, reklama va harxil turdag'i bannerlami filtrlash imkoniyatlarini beradi. Proksi server xizmatini taklif qiluvchi ba'zi dasturlarda kamchiliklar (vebsahifalami keshlashni qo'llab quwatlamaslik va sozlanmalami qiyinligi) mavjudligi sababli quyidagi tizimlardan foydalanishga qaror qildik:

- Linux - operatsion tizimi
- Squid - proksi server
- Squid2MySQL - yordamchi dastur
- MySQL - ma'lumotlar bazasi tizimi
- Apache - veb server
- PHP, Perl - dasturlash tillari

Monitoring qilish tizimi uchun mana shu yuqoridaq dasturiy ta'minotlar kerak bocladi va foydalanuvchilaming barchasi ta'lim muassasasining ma'lumotlar bazasida ro'yxatdan o'tkazilgan boclishlari kerak. Squid - HTTP, FTP, Gopher va HTTPS bayonnomalar uchun proksi serverda keshlash funksiyasini bajaruvchi dasturiy paket hisoblanadi. Squid proksi tipidagi dasturlar "C" va "C++" dasturlash tilida yozilgan kross-platformali dasturiy ta'minot bo'lib (ya'ni bir vaqtning oczida Linux va Windows operatsion tizimlarida ishlatischga mojlallangan) GNU-General Public License ostida ochiq kodli dasturiy ta'minot sifatida ishlab ehiqarilgan. Squid MySQL - MySQL ma'lumotlar bazasidan foydalanib trafikni nazorat skripti bilan Squid proksini ta'minlaydi. U intemetga rasmiy ruxsat beradi va mijozning yuklab olgan axborot hajmini hisoblaydi. Squid proksi server so'rov ma'lumotlami o'zining jurnal ("log") faylida saqlaydi va keshlaydi. Ma'lumotlarni keshlash - bir xil tashqi resurslarga tez-tez murojaat boclganda, ulami nusxasini proksi serverda saqlab qolish va uni socronga binoan uzatish imkoniyatiga aytildi.

380 Bu esa tashqi tarmoqga bolgan ortiqcha tarmoq bandligini kamaytiradi va mijoz socragan ma'lumotlami yuklab olishni tezlashtiradi. Squidmysql skripti Squidning log fayllarini tahlil qiladi va doimiy ravishda MySQL ma'lumotlar bazasiga kiritib boradi. MySQL da foydalanuvchi toliq ism-sharifi, foydalanuvchi mxsat nomi (login) va mahfiy kaliti(parol), internetdan foydalangan davrida yuklab olingan ma'lumotlar to'liq manzili va hajm miqdori haqidagi ma'lumotlar saqlanadi. Ma'lumotlar omboridan foydalangan holda foydalanuvchilar monitoringini yuritish va boshqarish uchun veb interfeys qismi ishlab chiqilgan. Xulosa sifatida aytish mumkinki, globallashuv va kompyuter asrida yoshlar tarbiyasiga xavf solishi mumkin bo'lgan axborotlardan ogoh boclish zarur. Ochiq kodli Squid proksi dasturi va Squid MySQL dasturlari Oliy ta'lim muassasalarida internetdan foydalanishni nazorat qilish va foydalanish monitoringini yuritish uchun moslashtirildi va bu bilan internetdan foydalanish xavfsizligini ta'minlash yanada oshirildi, oily ta'lim muassasalarida internetdan foydalanish monitoringini yuritish uchun qulayliklarga ega bocigan veb interfeys yaratildi. Ushbu joriy qilingan tizim foydalanuvchilarda intemetdagi axborotlardan odob-axloq va qonun qoidalar doirasida foydalanish ko'nikmalarini hosil qilishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. - Т.:Ўзбекистон, 1998.-4296.
2. Мўминов А. «Узбекистан: Ахборотлашган жамият сари». Т.:« Turon zaminziyo» нашриёти, 2013.- 1646.
3. Аверченков, В.И. Мониторинг и системный анализ информации в сети Интернет: монография [электронный ресурс] / В.И. Аверченков, С.М. Рошин. - 2-е изд., стереотип. - М. : ФЛИНТА, 2011. -160 с.
4. Kulbir Saini «Squid Proksi Server 3.1 Beginner's Guide» Published by Packt Publishing Ltd.32 Lincoln Road Olton Birmingham, B27 6PA, UK.

TA'LIMDAGI ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR VA MASOFAVIY TA'LIM.

Kojalepesov S.S.

UzDSMI Nukus filiali «Ijtimoiy-gumanitar fanlar» kafedrasи

Hozirda dunyo shunchalik tez rivojlanmoqdaki, bugungi yangilik ertaga eskirib qolyapti. Shuninguchun, ma'lumotlarni o'z vaqtida olish maqsadida, odamzot informatsion texnologiyalami yaratdi. Kompyuter oddiy ya qulay tarzda ma'lumotlarga yetishish vositasidir. Ma'lumotlar bilan ishlayotgan shaxs, ma'lumotlaming qayerda joylashishidan qat'iy nazar, xoh shaharda, xoh jahonning boshqa nuqtasi bo'lsin, uni olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Hozirda shu va shunga o'xshash boshqa muammolar komputerlar yordamida bartaraf qilinmoqda. Komputerlar inson hayotining barcha jabhalariga jadallik bilan kirib boryapti va jahonda ulaming soni va qo'llanilish doirasi kengaygandan kengaymoqda. Bu esa kompyuterlaming kundan-kunga yanada rivojlanishini ta'minlayapti. Bularning hammasi ta'lim tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Hozirda puxta bilimga ega bo'lishchun informatsion texnologiyalarni ham o'zgartirish zaruriyati tug'ilmoqda, chunki ta'lim tizimi har doim zamon talablariga mos kelishi kerak. Hozirgi zamon talabi esa yangi o'quv muhiti, ya'ni yangi informatsion texnologiyalar yordamida ixtiyoriy joyda turib bilim olish, ixtiyoriy o'quv yurtlari bilan aloqa qilish va jahonning ixtiyoriy nuqtasidagi ma'lumotlarni olishdir. Bunda bizga intenet tizimi yordam berishi mumkin. Mamlakatimiz ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlar ro'y berayotganligi kun sayin yaqqol ko'rinish bormoqda. Turli ta'lim shakllari qatori ayniqsa, masofadan o'qitish keng qo'llanilayotganligi ham quvonchli hol. Ushbu uslubning ko'plab afzallik tomonlari borligi ko'pchilikka ayon. Barcha oliy o'quv yurtlarida masofadan o'qitish texnika va texnologiyasini amalga oshirish borasida qator ishlar olib borilmoqda.

Axborot texnologiyalarini rivojlanishi masofadan o'qitishni tashkil etishda yangicha yondashuvni taqozo etadi. Masofadan o'qitishni tashkil etishni hozirgi zamon modellarining asosida kommunikatsiya ya tarmoq texnologiyalari yotadi. Ushbu texnologiyalar axborotdan foydalanuvchilarga keng qamrovli yo'l ochib berish bilan birga ulami muhofaza etish muammosini keltirib chiqaradi.

Shu o'rinda masofaviy ta'lim nima? Uning afzalliklari nimalardan iborat? degan savol tug'ilishi tabiiy. Masofaviy ta'lim – bu istalgan joydan turib, qaysi vaqt bo'lishidan qat'iy nazar, shaxsiy re'ja asosida o'qish hamda bilim olish jarayonidir. Masofaviy ta'limning asosiy maqsadi - tinglovchilaming qayerda yashashidan qat'iy nazar, jahondagi ixtiyoriy ta'lim muassasasida o'qish imkoniyatini yaratish, ta'lim muassasalaridagi professor - o'qituvchilaming salohiyatlaridan foydalangan holda, ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilaming uzlusiz ta'lim olishlarini ta'minlash va ta'limning turli shakllarini bir - biriga yaqinlashtirishdan iborat. Hammamizga ma'lumki hozirgi kunda butun dunyoda masofaviy ta'lim bo'yicha tahsil olayotgan talabalar soni ko'payib bormoqda. Masofaviy ta'lim va sirtqi ta'lim bir-biriga o'xshash.

Hozirgi kunda masofadan o'qitish dunyoning ko'pgina rivojlangan mamlakatlarida keng tarqalgan va qulay ta'lim shakli sifatida rivojlanmoqda. Masalan, Finlandiya-ning Oulu universitetida, Buyuk Britaniyaning London Metropolitan universitetida, Gollandiyaning Fontis universitetida, Janubiy Koreya respublikasida masofaviy o'qitish texnologiyasi keng yo'lga qo'yilgan bo'lib, unda talabalar va boshqa soha mutaxassislarining malakasini oshirish sohasida samarali qo'llanilib kelinmoqda. O'z-o'zidan ma'lumki, dunyoga yuz tutayotgan O'zbekistonuchun ham bu ta'lim turi uzoq kelajak emas. Shuninguchun ham O'zbekiston o'quv yurtlarida ham ba'zi bir islohotlami amalga oshirish davr talabi.

Masofadan o'qitish yangi pedagogik texnologiyalarning bir turi bo'lib, u ko'pgina afzallikkлага ega. Jumladan, ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olish, olinayotgan bilimlaming tezkorligi, talabaning bilim olish jarayonida erkinligi, ta'limning iqtisodiy samaradorligi, o'quv jarayonida audio-video, animatsiya, grafiklar asosida ta'lim berish natijasida o'zlashtirishning yuqori bo'lishi, bilimlar xolisona baholanishi, nazariyani amaliyat bilan taqqoslash imkoniyati, dunyoning yetuk professor-o'qituvchilari ma'ruzalaridan foydalanish kabilardan iborat.

Hozirgi axborot texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan davrda masofaviy o'qitish katta ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ta'limning bu turi shu paytgacha mavjud bo'lgan ta'lim turlaridan o'zining ayrim ijodiy tamonlari bilan ajralib turadi. Masofadan o'qitishning kunduzgi va boshqa ta'lim turlaridan farqli jihatni shundaki, mazkur ta'lim turiga juda keng aholi ommasiga jalb qilish mumkin. Masofadan o'qitish o'zida kunduzgi va sirtqi ta'lim turlarining ijodiy xususiyatlarini mujassam etadi. Shu jihatlariga ko'ra masofadan o'qitish hozirgi kundagi istiqbolli ta'lim turlaridan biri hisoblanadi.

Masofaviy o'qitish tizimida o'quv jarayonini tashkil etishda pedagogik yondoshuvlarning ustuvorlik prinsipi. Masofaviy ta'limda an'anaviy ta'limdag'i kabi ta'limtarbiya jarayonini tashkil etishda pedagogik yondoshuv ustuvorligi ta'minlanadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, tizimning pedagogik tomoni ustuvor bo'lganda sistemaning samaradorligi oshadi.

Yangi axborot texnologiyalarini qo'llashning pedagogik nuqtai nazardan maqsadga muofiqlik prinsipi. Bu prinsip masofaviy o'qitish tizimini tashkil etish va loyihalashdagi har bir qadamning samaradorligini pedagogik jihatdan baholashni talab etadi. Shuninguchun birinchi o'ringa texnikani kiritish emas, balki o'quv kurslarini tegishli ravishda mazmunan boyitish kerak, uni yangi axborot texnologiyalar orqali o'quvchiga yetkazish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

3. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: Sharq. 1998.
4. O'zbekiston Respublikasining «Ta`lim to'g'risida»gi Qonuni. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: 1998.
6. Abduqodirov A.A. Ta`lim tizimida masofali o'qitish texnologiyasi. Jamiyatning hozirgi zamон taraqqiyotida telekommunikatsiyalar ya axborot texnologiyalarining roli ya ahamiyati. Xalqaro ilmiy konferensiysi materiallari (2005-yil 27-29sentabr) - T.: 2005.
7. Abduqodirov A.A. Axborot texnologiyalari ya masofadan o'qitish. - T.: Iste'dod.2006.

ЎҚУВЧИЛАР САЛОМАТЛИГИНИ МУСТАҲКАМЛАШДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯНИНГ ЎРНИ

*Мамутов Арслан Бердибекович КМУ. Факультетлер ара дene мэденияты
кафедрасы үлкен оқытушысы.*

Жисмоний тарбия кишиларнинг ахлоқий камолотига катта таъсир қўрсатиб, инсоннинг саломатлигини мустахкамлайди, ишлаш қобилиятини оширади, узок умр кўришига ёрдам беради. Спорт тўгаракалари ҳар қандай ёшда қадди-қоматни тарбия қилиш, куч-кувватни сақлаб туришнинг ажойиб воситасидир. Спорт тўгаракалари дам олиш билан меҳнатни алмаштириб туриш манбаи бўлиб ҳам хизмат қилади. Шу сабабли ҳам кишилик жамиятининг энг ибтидоий ҳолатидан ҳозирги кунимизга қадар жисмоний тарбия авлодлар камолотини таъминловчи восита деб ҳисобланган. Демак,

ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний баркамоллигини таъминлаш давлат аҳамиятига молик иш ҳамдир.

Хозирга даврда спорт тўгаракаларига бўлган эътиборнинг кун сайин ошиб бориши фикримизнинг эркин далилидир. Маълумки, спорт тўгаракалари ёшларни тарбиялашнинг биологик омилларида, шароитларидан келиб чиқувчи биологик табиатига асосланади. Спорт тўгаракаларининг мазмуни жисмоний камолот, жисмоний ҳолат диагностикаси, жисмоний тарбия маданияти, спорт ишлари, жисмоний маълумот тушунчаларида ўз ифодасини топади. Жисмоний камолот ёш авлод ички аъзоларининг ўзгариши, ўсишидир. Биринчи навбатда юрак ё ўпка, шунингдек нерв ва ҳаракат тизими, тана шаклининг ўзгариши, тери-мускул тизими оғирлиги, тананинг мукаммал ривожланишидир. Педагогик тушунчада жисмоний камолот деганда инсондаги жисмоний маълумотнинг ўсиши борасидаги ўзгаришлар, яъни оддийдан мураккабга, пастдан юқорига, номукаммалликдан мукаммалликка томон бўлган ўзгаришлар тушунилади.

Ўкувчиларнинг жисмоний камолотлари учун шароит яратиш ва педагогик бошқариш жисмоний тарбиянинг вазифасидир. Спорт тўгаракалари тизимида жараёний камолот диагностикаси муҳим ўрин тутади. Жисмоний камолот жисмоний тарбия савияси, фан тили билан айтилганда, жисмоний тарбия самарадорлиги кўрсаткичидир.

Махсус усул ва жисмоний техника асосида ўкувчиларнинг соғлиқларини, ҳар бир индивидуал шаха камолоти савиясини ташкил этиш: белгиланган норма ва ундан узоқлашиш кўрсаткичларини олдиндан белгилаш негизида жисмоний тарбия учун доимий кўрсаткич аниқланади. Жисмонан етуклик деганда баданинг ташқи кўринишидаги гармония, гўзаллик шакли, жисмоний сифатларнинг юқори даражадаги камолоти тушунилади. Агар диагностика ўкувчиларнинг ёки бирон-бир ўкувчининг жисмоний ва тиббий кўрсаткичлари пасайиб кетаётганлигини кўрсатса, демак, зудлик билан жисмоний тарбиядаги мавжуд тизимни ўзgartiriш лозим. Шунинг учун ҳам мактабларда, индивидуал ёки гурухли тартибдаги тўгарак машғулотларини ташкил этишни йўлга қўйиш керак.

Жисмоний маданият жисмоний тарбиянинг таркибий қисмидир. Шу билан биргаликда, жисмоний маданият инсон ва жамият умумий маданиятининг ҳам ажralmas қисми. Жисмоний маданият мазмунига қуидагилар киради:

Инсон аъзоларининг тузилиши ва уларнинг функционал камолоти. Ички аъзолар, нерв ва ҳаракат, суюк мускул тизими, баданинг уйғунлиги ва уларнинг функционал фаолиятини бошқариш.

Ўкувчиларнинг соғлигини мустахкамлаш.

Гигиена қоидаларга қўникиш.

Ўкувчиларнинг ҳар томонлама моҳирлигнни ўстириш.

Бўлажак ишчи—мехнаткашларнинг жисмоний ва физиологи сифатларини касб аҳамияти жиҳатидан шакллантириш, иш кобилнятларини ошириш.

Ўкувчиларнинг жинсий ва ёш хусусиятлари учун шароит яратиш.

Ўкувчиларнинг ирода, чидамлилик, қатъянн интизом, дўстлик ҳиссини камол топтириш.

Шахсий жисмоний кобилиятларини тарбиялаш.

Бу восита ёшларимизнинг турмуш тарзини, жисмоний маданият ва спорт асосида мазмунли шаклланишини таъминлайди. Айниқса жисмоний тарбия дарслари, спорт тўгарак машғулотлари, спорт ва жисмоний тарбия тарғиботи, ишлаб чиқариш таълими технологияси ва ишлаб чиқариш амалиёти борасидаги ютуқларни

рағбатлантиришда, ўқувчиларнинг узоқ вақтгача иш қобилиятларини сақлаб туришда, ёшларимизнинг жисмоний ва физиологик сифатларини касб мазмунига боғлаш борасидаги жараёнларда бекиёс аҳамиятга эгадир.

Жисмоний маданият-спорт ишлари ёки оддий спорт шуъбалари, клублари, гурухлар ёки оммавий мусобақалар ва хоказоларда намоён бўлади. Жисмоний тарбия бўйича ўқувчилар билан якка тарзда ишлаш натижасида аъзолари бўшашиб қолган, жисмоний камилиги бор, дарсдан озод қиленганд болаларнинг соғликларнни тиклаш ишлари олиб борилади. Бундан ташқари, жисмоний қобилиятли болаларнинг қизиқиши ва интилишларини ҳисобга олиб ҳам индивидуал машғулотлар йўлга қўйилади. Айрим қобилиятли болалар, мактаб ва бошқа ўқув юртларида ўкиш билан бирга оммавий спорт ишларида, спорт тўғаракларида шуғулланиб, юксак натижаларни қўлга киритишлари, ҳатто, ўрта маҳсус ёки олий маълумот ҳам олишлари мумкин.

ДЕНЕ ТЭРБИЯСЫ ҲЭМ СПОРТ ИНСАНДЫ ҲЭР ТЭРЕПЛЕМЕ ТЭРБИЯЛАЎДАҒЫ ӘҲМИЙЕТИ

ҚМУ оқытыўшысы Р.Бердимуратов

Дене тәрбиясы ҳәм спорт инсанды камалға келтирип ҳәр тәреплеме тәрбиялаўдағы әҳмийетли илажлардың бири болып есапланады. Физикалық шынығыўлар менен турақлы шуғулланыўдың әҳмийетлиги искерликти қәбийлетлерди раўажландырып осиреди, ҳәм саламат турмыс кешириўге болған мутәжлике тәрбиялайды, сондай ак дене тәрбиясы ҳәм спорт өз гезегинде инсанды узақ жыллар даўамында ден саўлықлығын беккемлеўде ҳәм дөретиўшилик искерлигинин дереги болып есапланады. Соның ушын оқыўшы жасларды дене тәрбиясы пәни бойынша оқыў процесслерин жетилистириў республиканың социал-экономикалық раўажланыўында әҳмийетли дәрежеде мәмлекетлик әҳмийетке ийе, себеби жаслар саламатлығы дереклери халық хожалығы ушын исши ресурслар резервлерин таярлаўдың тийкары болып есапланады. Усы мұнәсібет пенен жоқары оқыў орынларынан дәргайлары арасынан шығып атырған Өзбекстан Республикасы Халық хожалығының болажақ қәнигелери дене тәрбия ҳәм спорты мийнет искерлигинде, турмыста, әскерий ўазыйпаларын атқарыўға таяр болыўлары ҳәм спортың ислеп шығарыўдың экономикалық көрсеткишлерине унамлы тәсир етиўин терең түсенийлери керек.

Хәзирги ўақытта оқыўшы ҳәм студент жаслар саламатлығындағы айтарлы дәрежедеги кемшиликлердин бар екенлиги анықланған. Айнықса мектеп ҳәм жоқары оқыў орынларын питкериў алдында турған жаслар саламатлығының жаманласыўы сезилмекте. Буган жаслардың кем ҳәрекетлиги ериншеклик себеп болмақта. Кем ҳәрекетлик, семизлик, диабет, невроз, жалпақ табанлық, қади қәўметтиң бузылыўына уқсаган кеселликлердин раўажланыўына алыш келеди.

Дене тәрбиясы бойынша қәнигелер ҳәрекет искерлигин саламатлықты сақлаў ҳәм беккемлеўде зәрүр тийкар фактор деп есаплайды. Соның ушын Г.Б.Мейксон, Л.Е.Любомирский ҳәм изертлеўшилер топары дене тәрбиясы бойынша комплекс дәстур, өсип киятырған әўладты ҳәр тәреплеме раўажланыўына, саламатлықты беккемлеўге, шынықтырыўға, оқыўшылардың искерлик қәбийлетлериниң өсиүине, күнделекли ҳәрекет режимин шөлкемlestiriўте бағдарлаў керек. Хәзирги ўақытта сонны айтып өтиўмиз орынлы, педагогика саламатлықты беккемлеўши дене тәрбиясының формалары, илажлары, усыллары ҳәм методикалық көрсетпелерди

ислек шығыўға жетерли дәрежеде итибар қаратылмақта. Усы пайытларда дene тәрбиясында оқыўшыларда, әсиресе шыдамлылық, шаққанлық, күш, тезлик, ийилишенилік ҳәм басқада сапаларды раўажландырыў идеясы тийкарғы орынды ийелейди. Жас спортшыларды, сондай-ақ, жоқары тәжирийбелі спортшыларды таярлаў мәселелерин әмелге асырыўшы спорт шынығыў таярлықтары методологияның базасы есапланады. Усы мұнәсібет пенен дene тәрбиясы таярлықтарының мазмұнын түп-тийкарынан өзгертириў керек, себеби жаслар саламатлығы кескин машқала болып турыпты. Буннан тысқары инсанның саламатлығын асырыў ҳәм беккемлеў физикалық таярлықтардан алатуғын пайдалы болған зәрурлиқ, оның қызығыўшылығын итибарға алыў керек. Жасларды физикалық жақтан тәрбиялауда жеке түрде жумыс алып барыў, саламатлықты беккемлеўши дene тәрбиясы, педагогикалық системаның тийкарғы бағдарына айланыўы керек. Усы мұнәсібет пенен инсан келешегин комплекс баҳалаў жәрдеминде жеке мүмкіншиліклерди анализ етиў физикалық жетисkenликтеке ерисиүдин тийкары болыўы тийис. Усы ўақытта, физикалық раўажланыў, дene дүзилиси, физикалық таярлық – булардың барлығы тұрақты түрдеги физикалық таярлықтарының нәтижеси болады. Бунда инсан өз саламатлығының беккемленийи жағынан пайдалы тәсирин сезеди. Бул болса өз нәүбетинде оның физикалық ҳәм ақлый искерлигін асырады, нәтижеде оқыў ҳәм мийнет искерлигиниң өнимдарлығы асады.

CARES ON SOME TECHNIQUES OF TEACHING TERMS

Djumabaeva Elmira

English teacher of Nukus branch of Tashkent state agrarian University

A very detailed theoretical presentation of what sub-technical vocabulary is, as seen through the various conclusions of those that have studied it along time is given by scientists. Besides the differences existing in the labeling of this special range of words existing between the fully technical and the general English, some researchers preferring the term *sub technical* others using *nontechnical* and still others using *semi-technical*, the problem is further complicated by the existence of different definitions.

We investigate the degree of lexical and conceptual overlap between the sub-technical vocabulary of technology in English, the focus of our research being the creation of reading and lexical materials as follows:

-to train university students to read English prose for specific purposes. The sub-technical vocabulary he refers to is formed;

- mainly of Latinate words that form part of the vocabulary of general educated usage;

-referring to linguists whom we acknowledge as the first to use the term sub-technical;

-Sub-technical vocabulary as “context-independent words which occur with high frequency across disciplines”. This definition applies to those words that have the same meaning in several scientific or technical disciplines. Then they go on to say: “To these words we have added those “common” words that occur with special meanings in specific scientific and technical fields. Together, the two sets of words make up the English sub-technical vocabulary.”

The extent to which this overlap or rather the lack of it can facilitate or, on the contrary, adversely affect comprehension and act as a barrier to acquisition of knowledge. The study comprises an empirical investigation of the problems which students of technology are likely to encounter in reading technological texts and it should be conducted using a de-contextualised word-level exercise, students should be asked to translate a set of

words from English into Uzbek or Russian and then to make up sentences using these words. The list of sub -technical lexical items used for the test was partly drawn from frequency list of positive key words and partly made up based on our own intuition and teaching experience this latter part includes words such as motor vehicle, accreditation, automatic section, abrasive, damage repairs, range, base ,barrel, combat, condemn, that are felt to have a high frequency of occurrence in the published technical English materials students will encounter in their English classes. However, both the lexical items of key words and those added by us from various teaching materials have been distinguished from technical lexis based on an essentially intuitive method rather than on any empirical data, this approach being motivated on the one hand by the absence of any available large corpus from which statistical conclusions could be drawn, and, on the other, by the fact that, as it has been pointed out before in this study, when speaking about technical/sub-technical vocabulary we seem to be dealing with rather fluid tendencies rather than hard-and-fast categories. Thus, although a number of additional words were at first included in the list (equity, return ,hending, margin, draft, spread, turnover) they were later excluded as it was felt that they required a precise technical explanation by the subject teacher, so they belonged more properly under the heading of “technical vocabulary”.

Even if the central meaning does not coincide in the two languages, it is important to make students aware of the fact that a familiar word may have an unfamiliar meaning, so that the trap of preconception regarding a lexical item can be avoided.

The following principles should be taken into consideration:

1. Background of the learners.
2. Aims of the course
3. Text-types
4. Level of knowledge
5. Organization of the class
6. Sequence of the texts
7. Exercise for each unit
8. Teaching approaches.
9. Teaching aid.

Articles on science and technology published in English books, magazines and newspapers can be used as teaching materials, for these un-simplified (authentic) articles are different from those of the test-oriented textbooks. Technical articles have no plots, which would bore the students. Besides, this is a selective course ,and the students are from different majors, such as Automotive Engineering, Electrical Engineering, Mechanical Engineering and Material Engineering. When selecting the materials, try to choose the subject-related, practical ones which would arouse the interest of the students and meet their needs, and avoid using long, dull and highly specialized texts. It may be more appropriate to look for text that are more interesting in order to generate the motivation needed to learn English. Therefore, some articles on *automobile-development*, *electric vehicle*, *engine construction*, *robot*, *numerical control system*, *transistor circuit* and radio communication are selected respectively from Financial Times. International Business, Motor Vehicle Technology, ARRL Amateur a washer, dital AV amplifler and projector were also selected. With the factors considered, these selected materials could attract the students attention. Some of the materials are too long and would make teaching dull. Therefore, they were cut into proper length to meet the needs. Translation exercises should be arranged in the end of each text

In fast, all the majors are interwoven or overlapped in some fields and there are twilight zones. With the factors considered, these selected materials could attract the students attention.

References

1. Chung, T.M. Identifying technical vocabulary. *Reading in a Foreign Language* 2,2003. pp. 193-1234.
2. Chung, T.M., Nation, I.S.P. Technical vocabulary in specialized texts. *Reading in a Foreign Language* 15 (2), 2003. pp.103-116.
3. Crandall,J (Ed.). ESL through content-area instruction; Mathematics, science, social studies. Englewood Cliffs; Prentice Hall Regents,1987.
4. Nagy, W., Anderson, R How many words are there in printed school English? *Reading Research Quarterly* 19, 1984. pp.304.
5. Gamper,H., Stock, O. Corpus-based terminology. *Terminology* 5,1999. pp.147-159.

ON SOME STRUCTURES OF THE DEFINITE ARTICLE IN ENGLISH COLLOQUIAL SPEECH.

Djumabaeva Aytgul

English senior teacher of Nukus branch o Tashkent state agrarian University

Article is a determining unit of specific nature accompanying the noun in communicative collocation. Its special character is clearly seen against the background of determining words of half-national semantics. Where as the function of the determiners such as this, any, some is to explicitly interpret the referent in relation to other objects or phenomena of a like kind, the semantic purpose of the article is to specify the referent, to define it in the most general way, without any explicitly expressed contrasts. [1,49.]

A mere semantic observation of the articles in English, i.e. The definite article the and the indefinite article a/an, at once discloses not two, but three meaningful characterization of the referent achieved by their correlative functioning, namely: one rendered by the definite article, one rendered by the indefinite article, and one rendered by the absence of the article. Let's examine the definite article separately.

The definite article has developed from the Old English demonstrative pronoun and and in some cases it has preserved this demonstrative meaning in English: nothing of the kind, under the circumstances. [2,69]

The definite article is used before a noun to show that the object denoted by the noun is market as a particular object, distinct from all other objects of the class. That's why the definite article is described as an individualizing, classifying, identifying and specifying article. We use the definite article in four circumstances.

A) When identify has been established by an earlier mention.

e.g. John bought a TV and a radio, but he returned the radio.

(First mention) (second mention)

We also call this the back-pointing use of the.

b) When identify is established by the post-modification that follows the noun.

John returned the radio he bought yesterday.

The wines of France are the best in the world.

(which France produces)

This is the forward-pointing use of the.

c) When the object or groups of objects in the only one that exists or has existed: the stars, the ears, the North Pole, the World, the equator etc.

This is the unique use of the

d) When reference is made to an institution shared by the community: the radio, the television, the paper, the train etc.

We can specify a person, thing etc. grammatically by means of the + clause or the +phrase.

The Smith you are looking for no longer likes love.

The letters on the shelf are for you.

The can be used in context which are limited enough for the listener or reader to identify who or what is referred to. Reference can be made to people: Who is at the door? - It's the postman.

places: Where is Jenny? - She's gone to the butcher's etc.

Referring to unique items is an obvious case for using the definite article. e.g. the earth, the devil, the moon, the planets, the pope, the sky, the universe, the world etc.

We often find the definite article is used by reason of locality, i.e. with reference to objects that surround the speaker. This usually refers to objects either indoors.

e.g. a bee buzzed among the flowers.

a saw my mother waving from the window.

The definite article also has a generic use, referring to what is general or typical for a whole class of objects.

The tiger is a beautiful animal

The generic article always found with collective nouns denoting social groups or classes.

The definite article is used with the generic plurals but it is found only when the idea of collectivity is definitely emphasized, suggesting the whole body of nationality of as in, The Russians, The British, the Japanese, The Americans, the egutalists, the Catolics, The Euponeans, The Beatles, the public, the police etc. Adjectives like the following are used after the definite article to represent a group as a whole. The young / the old, the rich/the poor, the unemployed.

e.g. The young are often intolerant.

Many plural countable can be used in a collective sense in the same way when particular groups are picked out from the rest of the human community: e.g. Getting the unions and the bosses to agree isn't easy.

To sum up, the definite article besides grammatical, has its much communicative significance in the colloquial speech of English. In common, articles are of many-sided phenomena which one of its function should be taken account as its determining the nature of situational relation to the denoted objects.

References

1. Ilyish B.A. The Structure of Modern English.Ch.IV.-M., 197p-49.
2. Passov EI Communicative method of teaching foreign-speaking speaking. Moscow. 1991.p-69.
- 3.Morgan B.B Visual Aids in Language Teaching.-London.1991

“ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА СИЁСИЙ МАДАНИЯТНИ ШАКЛАНТИРИШ”

*Утепбергенов Ажинияз
ЎзДСМИ Нукус филиали ўқитувчиси.*

Ёшлар сиёсий маданиятини шакллантиришга таъсир этувчи ижтимоий-сиёсий омиллар, восита ва усуулардан асосийси табиийки ижтимоий-сиёсий фанларнинг ўқитилишидир. Мазкур фанлар биринчидан, ёшлар сиёсий маданиятининг мураккаб жихатларини ўрганишга ёрдам беради. Иккинчидан, ёшлар сиёсий маданиятининг ижтимоий-фалсафий томонларини таҳлил этишни ўргатади. Учинчидан, шахслар, ижтимоий гурухлар хулқ-авторининг моҳиятини англашни, шунингдек, уларнинг давлатга, жамиятга ислоҳотлар жараёнига муносабатини шакллантиради. Бинобарин, ёшларда давлат ва жамиятда сиёсий ҳокимиятнинг вужудга келиши, тақсимланиши ва фаолият кўрсатиши ҳақидаги тафаккурининг бойиши мазкур фанлардан олинган назарий билимларга боғлиқ.

Ёшларда ижтимоий, хуқуқий ва сиёсий фаолликни шакллантириш кенг қамровли ижтимоий ҳодиса саналади. Сабаби ижтимоий, хуқуқий ва сиёсий маданият шахс билан бевосита боғлиқ ва у фақат шахс таъсири орқалигина шаклланади. Шахс сиёсатнинг ҳам обьекти ҳам субъекти бўлиши мумкин. Сиёсатнинг ўзи айнан шахсга нисбатан йўналтирилади. Шу нуқтаи назардан шахсда ижтимоий, хуқуқий ва сиёсий маданиятни шакллантириш учун дастлаб унинг тафаккурида сиёсатга оид тасаввурларни бойитишга асос бўлувчи билимлар мажмуига эҳтиёж сезилади. Агар шахсда муайян бир воқелик ҳақида маълумот, тасаввур бўлмаса у ўша воқелик ҳақида маълум тасаввурга эга бўлмайди.

Ижтимоий-сиёсий фанлар ёшларнинг тафаккур тарзига бевосита таъсир қилиши билан ҳам аҳамиятлидир. Ёшлар ушбу фанлар билан қанчалик системали тарзда шуғулланишса, уларнинг шунчалик жамият ижтимоий-сиёсий ҳаёти, унинг қонуният ва талаблари ҳақидаги фикр мулоҳазалари кенгаяди. Ижтимоий-сиёсий фанлар ёшларни нафақат назарий билимларини бойитади, балки уларда сиёсат борасидаги амалий қўнималарнинг шаклланишига ҳам таъсир кўрсатади. Сиёсий маданият инсон фаолиятининг ўзига хос соҳасидир. У фақат эркин, тенг хуқуқли ва масъулиятли индивидлар ўртасида бўлиши мумкин. Сиёсий маданият доирасида инсон идеаллар ва қадрияларни англаб етади ва танлайди; шунчаки билимларни ўзлаштириш асосида эмас, балки шахсий ҳаётий тажрибани тушуниб етиш ва бошдан кечириш асосида ўз олдига мақсадлар қўяди. Ўз тақдири ҳақида қайғуриши билим ва қадрияларни излашга туртки беради. Сиёсий маданият турмушнинг маълум соҳаси сифатида тафаккур, билим ва хис-туйғуни бирлаштиради. Сиёсий маданият ижтимоий ҳаётни яратиш муаммоси, шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилашнинг ички негизи сифатида виждонга эга бўлиш жараёнидир. “Виждон” – маънавий тушунча, маънавият эса – шахснинг сиёсий маданияти даражасини аниқловчи ўзига хос мезон. Сиёсий маданиятнинг ҳимоя фун Ўзбекистонда амалга оширилаётган ёшларга оид давлат сиёсатидан кутилаётган натижалар, мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотларда ёшларнинг фаол иштироқини таъминлаш, юксак маънавиятли, мустақил ва эркин фикрлайдиган, замонавий илм-фан ютуқларини пухта ўзлаштирган ҳар томонлама соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш фуқаролик жамият қуриш шартларидан биридир.

Ижтимоий-сиёсий фанлар ёрдамида олинадиган сиёсий билимлар сиёсий ҳаётнинг мазмунини қанчалик кенг ва батафсил ёритмасин, токи шахс ўзи олган назарий билимларни амалий фаолиятида тўғри қўллай олмаса унинг оддий маълумотдан фарқи бўлмайди. Негаки, ёшлар сиёсий маданиятини шакллантириш тушунчаси сиёсий маданият тушунчаси сингари сиёсий билимлар орқали ғоявий-назарий негизни юзага келтирса, сиёсий тафаккур эса шахснинг сиёсий воқеа

ҳодисалар мазмунини идрок этишга ёрдам бериб, янги билимларга эга бўлиб уларни тизимлаштиришга имкон беради. Сиёсий тафаккурнинг ўзи сиёсий маданиятнинг элементи саналиб, у ҳам ижтимоий-сиёсий фанлар асосида юзага келиб шаклланади.

Хар бир миллатнинг шаклланиши ва ривожланишининг тарихий, маданий, географик, диний ва бошқа ўзига хос хусусиятлари унинг сиёсий маданиятининг мазмуни ва шаклида чуқур из қолдиради. Сиёсий маданият тушунчасининг ўзи кенг қамровли бўлганлиги сабабли ёшлар онгидаги ушбу тушунчанинг тўғри идрок этилиб шаклланишида сиёсий-ижтимоий фанларнинг таъсир этмаслиги мумкин эмас. Ёшлар жисмоний, физиологик, биологик, тажриба ҳамда ақлий тафаккурий жиҳатдан ҳам сиёсий маданиятнинг таркибий босқичларининг мазмунини англаб етишларида ижтимоий-сиёсий фанлар улар орқали олинадиган назарий ва амалий билимларнинг аҳамияти юқоридир.

Сиёсий маданият тушунчаси ҳақидаги ҳар қандай илмий-назарий фикр, таъриф ва хулосалар табиийки мантиқан ёшлар сиёсий маданиятига ҳам дахлдор бўлади. Жумладан ёшлар сиёсий маданиятини шакллантиришда масаланинг моҳиятини ойдинлаштириш, мазмун, шакл, сифат ва белги каби муҳим хусусиятларни мантиқан англаб етишни талаб қиласди. Сабаби сиёсатшуносликда сиёсий маданият тушунчаси уч муҳим босқичдан иборат деб тушунтириш берилади. Шунда биринчи босқич одамнинг сиёсий билим ва сезгилари, сиёсий қарааш ҳамда мойилликлари сиёсий тафаккури каби элементларни ўзида мужассам этади. Айнан мазкур босқичдаги элементларни қандай ўзлаштирганлиги натижаси орқали шахснинг сиёсий маданиятининг шаклланиш даражаси белгиланади. Яъни, бу элементларнинг қай даражада идрок этилиши айрим шахсларда сиёсий маданият даражаси юқори, ўрта ва паст бўлиши кузатилади.

Сиёсий маданиятнинг иккинчи босқичида сиёсий билимларнинг реал сиёсий ҳаракатларга айланишига асос бўлувчи сиёсий эътиқод ва сиёсий фаолият кўнкимлари шакллантириллади. Бу босқичда аввалгисида тўпланган сиёсий билимларни таҳлил қилишга ўрганиш механизми назарда тутилади. Шунингдек, унинг асосида сиёсий эътиқоднинг мустаҳкамланиши ва сиёсий фаолиятга тайёргарлик босқичи шакллантириллади.

Шахснинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, сиёсий хулқ-атвори ҳамда сиёсий фаолиятини ўзида ифода этувчи сиёсий маданиятнинг учинчи босқичи бу борада ҳал қилувчи, эришилган натижаларни амалда қўлловчи жараён ҳисобланади. Бу босқичда шахс томонидан олинган сиёсий билимлар таҳлил қилингач шу асосда шахс сиёсий фаолиятининг амалий ижроси таъминланади. Сиёсий маданият тушунчасига тегишли ушбу қисқагина талқин аслида ниҳоятда мураккаб жараёндир. Бунинг сабаби сиёсий ҳаётда иштирок этишга оид малакаларнинг шаклланиши, унга доир кузатишлар ва тасаввурларнинг бойиб бориши таълим-тарбия ҳамда шахснинг сиёсий ижтимоийлашувига қулай сиёсий муҳитнинг мавжудлиги сингари жараёнларнинг боғлиқлиги билан ҳам изоҳланади.

Ҳуқуқий онг билиш, ирода ва баҳолаш унсурларидан иборатdir. Ҳуқуқий билимлар, билиш натижаси сифатида, ҳуқуқий онгнинг асосини ташкил этади, шу сабабли ҳуқуқ меъёрларида белгилаб кўйилган хулқ-атвор қоидаларидан йигит ва қизлар албатта хабардор бўлишлари, уларни тушуниб ва англаб олган бўлишлари шарт. Айни вақтда ҳуқуқий билимларнинг ҳажми ва чуқурлигига ҳуқуқка ҳуқуқий онгнинг унсури деб қарааш катта таъсир кўрсатади, бу унсур ҳуқуқий онг мазмунини ва даражасининг асосий кўрсаткичидир. Ёш инсоннинг бутун хулқ-атвори унинг ижтимоий-ҳуқуқий воқеликка муносабатининг намоён бўлиш шаклидир.

**JAS ÁWLAD TÁRBIYASÍNA KÓRKEM ÓNER TÚRLERINIŃ
TÁSIRSHENLIGI**

Asqarov Erisbay

Nókis pedagogika kolledji, muzika kafedrası

Annotaciya. Bugungi kunda fan va texnika jadal rivojlanmoqda, keng ko'lamlı ilmiytadqiqot va tajriba-konstrukturlik ishlari olib borilmoqda. Natijada, yangi atamalar va iboralar hayotimizga kirib bormoqda.

Kalit so'zlar. Yosh avlod, ta'lim tarbiya, san'at, madaniyat, havaskorlik, epos

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoyev búgingi dáwir jaslari aldına úlken maqsetli waziypalar qoyıp, bunda eń dáslep jámiyetimizdiń házirgi rawajlanıw basqışında jas áwladtıń tálim-tárbiya islerine kóbirek itibar berilip, hár bir tarawdıń óz mamanı bolıwı kerekligindey, balanıń ishki dún'yasına yol taba alıw maqsetinde tálim-tárbiya qurallarınan paydalaniw zárúrliği tuwilmaqta.

Jas áwladtıń ruwxıy jaqtan rawajlanıwına úlken tásir kórsetilip, kóplegen ilimpazlardıń tastıyıqlawına qaraǵanda balanı kishkeneliginen baslap ómirdiń barlıq sırların ańlap jetiwine báǵdarlap tárbiyalaw tiyis dep esaplaydı.[1.B.77-78]

Búgingi künde pán hám texnika tez pát penen rawajlanıp, túrli tarawlarǵa tiykar salınıp, úlken izertlew jumısları ámelge asırılmaqta. Buniń nátiyjesinde turmısımızdaǵı jańa atamalar hám ibaralar kirip kelmekte. Mádeniyat hám kórkem óner tarawında qollanılıp atırgan dóretiwshilik islep shıgariw sózi menen baylanıslı mániske iye.[2.B.34]

Háweskerlikti rawajlandırıwda ásirese, bárkamal áwlad tárbiyasınıń eń áhmiyetli waziypası- olardıń bos waqtı menen shuǵıllanıw, kórkem óner túrlerine qızıǵıwshılıǵıń arttıriw, jedel türde rawajlandırıw, bilim kónlikpelerin qáliplestiriw, xoshametlewden ibarat. Jumistiń nátiyjeliligine erisiwde tómendegi usıllardan paydalaniw usınıs etiledi;

1. Úgit-násiyat jumısların alıp barıw;
2. Qatnasiwshılardı qızıqtırıw hám talantın rawajlandırıw;
3. Jumistiń úzliksizligin támiyinlew;
4. Saxnalarǵa alıp shıgıw;
5. Xoshametlew;
6. Nátiyjelik;

Háweskerlik jámáátlerin shólkemlestiriwde repertuar mazmununda, milliyigli ózligimizdi ańlaw, Watandı súyiwshilik tárbiyasına baǵdarlanıw, fol'klorlıq, tariyxiy, zamanagóy talapqa juwap beretuǵın shıgarmalar tiykarında islengen jumıslardıń nátiyjeli dárejesi esapqa alınıw kerek. Xalıq awız-eki dóretiwshilihinde payda bolǵan xalıqshi ideyalar jas áwladtıń mánawiy kámıl insanlar bolıp tárbiyalanıwında áhmiyetli orın iyeleydi. Xalıq dóretken biyaha pikir dúrdanaları ózbek mádeniyati, tiykarına, jazba ádebiy dástúrlerdiń qáliplesiwine hám rawajlanıwın támiyinlewge derek boladı. Búgingi tariyxiy processtiń ózine tán rawajlanıw derekleriniń saqlanıp qalıwına górezsizligimizdiń sharapati boldı desek aljaspaymız. Sebebi mánawiy tikleniw barısında babalarımız dóretken kórkem bezew berilgen estelikler dún'yaǵa tanımlı áhmiyetke iye xalıq dóretiwshilihiniń umtılıwına shekem kelip qalǵan kóplegen janları qayta tiklendi, atqarıwshılıq dástúrlerin rawajlandırıwdıń imkaniyatları júzege shıqtı. Misalı orınlarda iskerlik alıp barıp atırgan fol'klor-etnografiyalıq jámáátleriniń sanı kóbeydi. Olardan Surxandárya, Qashqadárya, Xorezm walayatlari hám Qaraqalpaqstan Respublikasında baqshısılıq mektepleriniń janlı

dástúrleri joǵalıp ketken dep esaplanǵan Samarqanda, Jizzah, Sırdárya walayatlarında da baqsı-shayırlar jetisip shıǵa basladı.[3]

Xalqımızdıń dún'yaǵa kóz-karasınıń tiykarında, sociallıq-siyasıy, mánawiy-estetikalıq hám filosofiyalıq pikirlewdi ózine qamtiǵan tárizde qádiriyatlardıń kórkemlik quralları menen sáwleleniwi jámáát repertuarlarında sáwlelenedi. Buniń ushın :

1. Muzıkalıq tábiyattı dóretiw;
2. Kórkem mazmundı baytıw;
3. Atqarıwshılıqta sheberlikti hám tásırsheńlikti dóretiw;
4. Mazmunniń ashıp beriwde isenim kóz-qarasın oyatiw;
5. Tińlawshılarda kórkem óner janrlarına qızıǵıwshılıqtı oyatiw;
6. Tárbiyalıq xarakterdi payda etiw;
7. Qatnasiwshılardıń ruwxiyatında juwapkershilik sezimlerin oyatiw;
8. Nátiyjelilikke erisiw;

Háweskerlik jámáátleriniń is usılları, kóphshılıktıń kórkem-óner hám dóretiwshilikke qızıǵıwshılıǵın arttriw, olardıń ishki keshirmelerin, sezimlerin, oylaw pikirlerinde jaqsılıqqa umtılıw, shúkirlik sezimlerin oyatiw, iskerlikte jetiske jeńislerinen kewli tolıw yaki maqtanısh sezimlerin, Watandı ardaqlawday ullı paziyletlerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Ózbekstan milliy enciklopediyasında «dóretiwshilik» hám islep shıǵarıw» sózlerine tómendegishe táriyp beriledi.

Dóretiwshilik – insanniń jańa materiallıq hám mánawiy ažıqların jaratiw iskerligi. Bunda insan pikirlewi, eslewi, sáwlelendirili, dıqqatı, umtılıwı belsene qatnasadı, pútkıl bilimi, tájiriybesi, qábiliyeti sáwlelenedi. Dóretiwshilik dáslep insan sawleleniwdtn tuwıladı. Onı jámiyet sanalı túrde ańlasa ǵana haqıqıy tolıq dóretiwshilik boladı. Dóretiwshilik mádeniyatın bayitadi hám rawajlandırıdı, shártlı túrde kerige: ilimiý hám kórkem dóretiwshilikke bólıw múmkin.

Islep shıǵarıw- jámiyettiń jasawı hám rawajlanıwı ushın zárúrli bolǵan materiallıq baylıqlardı (túrli ekonomikalıq ónimlerdi) dóretiw processi bolıp, ol insan ómiriniń tábiyi sharayatı hám basqa iskerlik túrleriniń materiallıq tiykarınan ibarat: islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı, dáslep islep shıǵarıw qurallarınıń ózgeriwi hám quramalılıǵınan baslanadı. Islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı jámiye aǵzalarınıń párawanlıǵın úzliksiz asırıp barıw hám hár tárepleme rawajlandırıwǵa imkaniyatlar jaratıldı. [4.B.112]

Mánawiy islep shıǵarıw processinde xalıq dóretiwshiligi óz sáwleleniwin tabadı. Aqlıy miynettiń fizikalıq miynetten ajıralıp shıǵıwı mánawiy islep shıǵarıw tarawlarınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwına xızmet etedi. Sol sebepli mánawiy islep shıǵarıw qániygelestirilip bargan. Mánawiy islep shıǵarıw processi, onıń nátiyjesinde dóretilgen barlıq ónimler; ádebiyat, ádep-ikramlıq, til, kórkem-óner, pán, jámiyettiń mánawiy turmısınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwına sebepshi boladı. Mánawiy islep shıǵarıw keń mánistegi túsinikke iye bolıp, onıń processinde:

1. Obraz, ideyalar, teoriyalar dóretiledi;
2. Insanniń ózi hám jámiyet rawajlanıp baradı. Jámiyettiń mánawiy turmısı bir-biri menen úzliksiz baylanıslı dizimnen ibarat.

Bul dizim mánawiy mútajlik- mánawiy iskerlik- mánawiy ózlestiriw siyaqlı túsinikke iye boladı. «Xalqımızdıń keleshegi eń dáslep onıń ózine, mánawiy qudretine hám milliy sanasınıń dóretiwshilik kúshine baylanıslı. Materiallıq párawanlıqqa tábiy umtılıw millettiń mánawiy hám aqlıy ósiw mútajligine qarsılıq bolmawı lazım. Manáwiy hám ruwxıylıq xalqımızdıń kóp ásirlık tariyxı dawamında onıń eń kúshlı ózine tán ózgesheligi bolıp kelgen. Biziń mánawiy qádiriyatlarmızdı házirgi demokratiyalıq jámiyettiń qádiriyatları

menen birlestiriw keleshekte jánede rawajlanıwdıń, jámiyetimiz jáhán menen birgeligine qosılıwdıń girewi bolıp tabıladi» dep atap kórsetken professor A.Haydarov.

Bunday kóz qaraslar mif, ápsana hám ráwiyatlar túrinde uzaq waqıtlar adamlar arasında jasap kelgen. Sonıń ushın da áyemgi insan dún'ya qarası, kórkemlik pikirlewi mif penen baylanıslı. Sonday-aq hár qanday mif ápsana tiykarında konkret nárseler jatadı, biraq bul nárselerdiń orınlaytuǵın funkciyası real bolmaydı. Máselen, ushar at. Hár qanday obrazda eki real predmet bar. Bular at hám qanat. Hár eki nárse áyyemgi insan ushın konkret nárse. Biraq bul eki real nárseniń birigip, bir funkciya orınlawı mifti júzege keltiredi.

Epikaliq dóretiwshiler degende- awız-eki dóretiwshilik úlgileriniń awız-eki túrde áwladtan-áwladqa ustaz-shákirt dástúrinde jetkerip beriwdi túsinemiz. Bular dástan atqarıwshi, baqsı, ertek aytıwshi bir-birinen ajıralıp turadı. Ásirese, epikaliq shıgarmalardı áwladtan-áwladqa jetkerip beriwdi hám saqlanıp qalıwda baqsılardıń roli kúshli bolğan.

Hár qanday epikaliq shıgarma birinshi náwbette:

1. Baqsıshılıq kórkem-óneri-janlı atqarıw processi, awız-eki atqarıwshılıq penen miyras qaldırıdı.
2. Kóplegen versiya hám variantlarǵa iye.
3. Dástúriy forumlardıń joqarı kórinisi
4. Dástúrlerge baǵdarlangan atqarıwshılıq penen ajıralıp turadı.

Insanlardıń eń ullı dóretiwshiliği bolğan sóz kórkem-óneri tariyxı áyemgi bolıp, eń dáslepki tamırları jáhán xalıqları fol'klorı tariyxı hám sóz kórkem-óneri tariyxında estetikalıq emes hádiyselerdiń estetikalıq hádiyselerge aylanıw máselesi menen baylanıslı. Xalıqlardıń mifologiyalıq pikirlewinen poetikalıq dóretiwshige aylanıwında, onıń nátiyjesi sıpatında, búgingi kúndegi fol'klor miyrası quramalı bolıp, onıń ayrım úlgilerinde házirge shekem, áyemgi dizim hám onnan keyingi dáslepki mádeniy basqıshlardıń negizi zamanagóy turmislıq kóz qarasların óz ishine qamtip, poetikalıq tárizde kórkem sáwleleniwlerdi payda etedi.[5.B.98]

Baqsı sóziniń: terme hám dástanlardı yaddan aytıwshi, áwladqa jetkeriwshi kórkem óner tarqatiwshi, kohin (aldińnan aytıp beriwshi, boljawshi, bashoratchi), ustod (ustaz), ruwxaniy, máripat beriwshi, jol bassı, xatker, jarroh siyaqlı kóplegen mánisleri bolğan. Basqa türkiy xalıqlarda baqsılardı janrdan kelip shıgıp ataǵan. Qazaqlarda júrchi (jordan), olonxochi (Olonxodan), uligerchi (Uligerdan), manaschi (Manasdan) dep júritilgen. Hár bir atqarıwshi ózine tán jóneliske iye, óz usılı óz atqarıwshılığına, óz sheberligine iye ekenliginde, ulıwma bir tärepten úyrenilmeytuǵın process ekenlige guwa bolamız. Tariyxiy fol'klor processinde epikaliq dóretiwshilerdiń kohin (boljawshi), shomon (táwip, emshi, duwaxan), baqsı, atqarıwshi tipleri bar bolıp, olar haqqındaǵı túsinikler xalıq ráwiyat hám ápsanalarında, dástanlardıń epikaliq tekstinde jaqsı saqlanıp qalǵan. Epikaliq formula bul epostıń waqiya sıpatında aytılıwı bolıp tabıladi. Awız-eki dóretiwshilikte eń dáslep epikaliq formula tiykarında payda bolğan dóretiwshilikke aytiladı. Epikaliq formula bull epostıń qurılısı hám súegi bolıp esaplanadı.

Paydalangan adebiyatlar

1. Sh.Mirziyoyev. «Buyuk kelajagimizni mard va olıyjanob xalqımız bilan birga quramız» Toshkent. «O'zbekiston» 2017-yil.
2. Shavkat Mirziyoyev. «Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston Davlatini birgalıkda barpo etamiz». Toshkent. «O'zbekiston». 2017-yil.
3. Yuldashev. «Ta'lım yangilanish yo'lida». T.2000.
4. N.Nurmatov. «Muziika v shkole». T.1993.
5. R.Mavlonova, O. Turaeva, K. Xoliqberdiyev. «Pedagogika». Toshkent. «O'qituvchi». 2001-y.

MILLIY MUZÍKA DÁSTÚRLERINIŇ JASLARDÍN RUWXÍY, IDEOLOGIYALÍQ SEZIMLERIN TÁRBIYALAWSHÍ ASPEKTLER.

Asqarov Erisbay

Nókis pedagogika kolledji, muzika kafedrası oqıtılıshısı

«Bárshemiz jaqsı aňlawımız kerek, turmısımızdaǵı basqa tarawlardaǵı ahwal, ámelge asırılıp atırǵan jańalaniwlardıń jemisi, eń dáslep xalıq mánawiyatınıň tikleniwi, bay tariyxiy miyrasımızdıń keń úyreniliwi, úrp-ádetlerimizdiń saqlaniwi, mádeniyat hám kórkem óner, ilim hám tálim rawajlanıwi menen tıǵız baylanıshı»^[1]

SH. Mirziyoev

Prezidentimiz xalqımızdıń ruwxiy jetilistiriwinde dóretiwsilerdiń xızmeti oǵada úlken ekenin ayriqsha atap ótip, rawajlanıwımızdıń házirgi basqışında barlıq taraw wakilleri qatarında mádeniyat hám kórkem-óner xızmetkerlerinde jáne de belseňe, jańadan – jańa dóretiwsilik ideyalar hám baslamalar menen jasaw, izleniw ruwxiy talap etilip atırǵanlıǵı atap ótti.^[2]

Qaraqalpaq xalqı uzaq ásirlerden beri óz turmıs -tirishiliginiń aynası sıpatında túrli janrlarda bay muzika mádeniyatın hám ádebiy miyrasın dóretken.

Xalıqtıń awız-ádebiyatın zamannan zamanǵa, atadan balaǵa alıp keliwshi, xalıq dóretpelerin yadlap, onı ózi jasaǵan zaman tiline biyimlep qayta islep, xalıqtıń awız-eki sóz óserin sóylep, aytıp jırlap beriwshi, bul ónerge óziniń ómirin sarp etiwge xalıqtıń jırları jıraw menen baqsıları, qıssaxan menen shayırları, ertekshi menen sazende hám qosıqshıları boladı. Qaraqalpaq xalqı Orta Aziyada jasawshı ózbek, qazaq, türkmen, xalıqları menen territoriyalıq hám tıǵız ekonomikalıq baylanısta uzaq ásirlerden berli birge jasap keledi. Olardıń ádebiyatı menen kórkem-óneri, muzıkaniń jaqınlığı bir-biri menen baylanısta rawajlanıp kiyatırǵanlıǵı tariyxıy dereklerden málım hám ayqın kórinedi. Olar dóretken mádeniy miyraslar ózine tán úlken ayırmashılıqlar menen birge ulywma xalıqlıq mádeniyattıń ósip rawajlanıwına qosqan úlken úlesi bolıp esaplanadı.

«Ótmishin bilmegeñ xalıqtıń keleshegi joq» degen danalıq sózi úlken áhmiyetke iye. Bunda hár bir xalıq óziniń tariyxıń, ata-babadan kiyatırǵan mádeniy miyrasın, mádeniyatın, ádebiyatın, kórkem-ónerin, tariyxıń biliwi keleshek jaslardı milliy mádeniyatqa, ózin-ózi tereń biliwge milliy góya-ǵa, mádeniy miyrasımızdıń hár tárepleme tereń úyrenip barıwǵa shaqıradı. Qaraqalpaq xalqınıń muzika mádeniyatı erte zamanlardan berli ósip rawajlanıp keledi. Bul rawajlanıw jaslardı tariyxshi alımlarımızdıń, ilimpazlardıń, ádebiyat hám kórkem-óner izertlewshi alımlar, tárepinen izertlenip, hártárepleme tastıyıqlanıp kelmekte. Qaraqalpaq xalqınıń muzika mádeniyatın rawajlandırıwshılar, eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdan esaplanılatuǵın-jırawlar, baqsılar, qıssaxanlar, qosıqshılar bolıp esaplanadı hám tilge alınadi. Olardıń sazi menen sózi xalıqtıń tilegine say únles bolıp keledi. Baqsı namaları, namanı dóretiwsı baqsılardıń, ataqlı aytqısh qosıqshılardıń atlari menen baylanısp otıradi. Kóplegen namalar tariyxta bolǵan waqıyalar menen de ataladı. Ayırm namalardıń payda bolıwı jóninde, xalıq namalarınıń kúshi jóninde, xalıq awzında tolıp otırǵan ańız ángimeleri bar. Xalıq namaları xalıq ómirinde xalıqtıń ruwhıy ažıǵı retinde úlken orın tutadı.[3.B. 228]

«Xalıq naması», «Xalıq qosıǵı»-dep atalıp ketken kóplegen xalıq nama qosıqlarınıń dáslep álbette dóretiwsisi bir adam bolǵanı sózsiz. Ol baqsıma, sázendeme, yamasa ataqlı aytqısh qosıqshima namanı dóretkeni menen, ol dóretken nama waqıttıń ótiwi menen birewden-birewge ótip bir qansha ózgeriske ushrawı, jańalaniwi kóbisi umit bolıwıda mümkin bolǵanınday ol namanı dóretken baqsınıń yamasa sazendeniń atı umitlip

kóplegen namalardıń atı sol sol namanıń qosıq teksti menen atalıp ketkeni málím. Qaraqalpaq xalqında jiraw-baqsı namalarınıń hár biriniń óz aldına atı bar.

Xalıq legendalarında`-ótken zamanda bir zalm patsha saz shertken sázendelerdi óltire beripti, onnan keyin xalıq ishinen shıqqan bir baqsı patshaniń aldına barıp

«Saz benen sáwbetti yalǵan demeňler»,

Adam ata binayat bolǵanda bardi,

Abıl, Qabil ájesiniń qarnında,

Alar hám dúnyaǵa kelgende bardı-dep saz shertip qosıq aytqannan keyin patsha baqsı sázendelerdi óltiriwdi qoyıptı -deydi.

Sol aytqanday namanıń birinshi dóretiwshilerdiń atlari, nama atlari tariyx betlerine, xat júzine túspegenlikten kóbisi umit boladı hám olardıń basqa at penen ataliwı sózsiz. Qaraqalpaq baqsılarıniń aytatuǵın shertetuǵın qosıq-namalarınıń payda bolıwı tuwralı maǵlıwmatlar, ańız ángimelerdi xalqımızda kóplep ushratiwǵa boladı.[4.B.89-90]

«Adıńnan» naması. Bul qaraqalpaq xalıq namalarınıń ishindegi eń awır hám jaqsılarıniń biri. Sozımlı irǵaqları menen basqa namalardan ayrılip turadı. Bul Adıńnan naması ózine atqarıwshılardan xosh hawazlıqtı, keń lapızlıqtı talap etedi.

«Aqsúngıl» naması bulda Jańabay palwan dóretken xalıq qosıǵı bolıp yaǵınıy xalıq qosıǵına aynalıp ketken qosıq.

Qońıratlı qazayaqlı ruwınıń ataqlı aqsaqalı «Xojamurat aqsaqal»-degen kisi Jańabay palwanniń xosh hawaz qosıqshı hám shayırshılıǵı bar ekenligin bilip qızı Aqsúngilge arnap qosıq shıǵarıwdı, Jańabaydı úyine shaqırıp soraǵanda`-Jańabay palwan Aqsúngúlge arnap «Aqsúngúl» qosıǵın namasın dóteken.

«Alaqayıs» naması. Xalıq awızında saqlanıp kiyatırǵan ańızlarǵa qaraǵanda Xiua xanı barlıq baqsılardı jiynap, olardı jarıstırǵan eken. Sol jarısqa Qaraqalpaqtan Axımbet baqsıında aldırtıptı. Jiynalǵan baqsılar xandı maqtap kóterińki lapız benen onıń sawlatların jirlaptı.

«Ariwxan» namasınıń shıǵıw tariyxı tuwralı SHımbay rayonınıń Janbas jap boyında jasawshi Axımbet baqsınıń aqlığı Seytjanov Qıdırniyazdan alıngan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda «Ariwxan» namasın Axımbet baqsı dóretken, namanıń shıǵıw tariyxı jóninde ol mınaday pikirlerdi aytadı.

«Jaman shıǵanaq» -namasın Musa baqsınıń kemeshilik qılǵan dáwári menen baylanıstırıadi. Dáryaniń «Jaman shıǵanaq» jerine kelgende Asaw Ámiw-dáryaniń tolqınları, kemeshelerdin (saldaushı- lardıń) órlep arqan tartqandaǵı kórgen qıyınhılıqları, dáryaniń qattı aǵısları, jaman aylanbaǵa kelgende kemeniń arqanın áste-tutıp, iyirmesinen aman-esen ótiw háreketleri seziledi.

«Ilme Sultan» -Xalıqtıń hám baqsılardıń aytıwına qaraǵanda burınları awıllarda qızlar jeńgeleri meknen jiynalısıp bir úyde keste tigip otıradı eken. Sol jerge úylenbegen awıl jigitleri qızlarǵa harmasın aytıwǵa barganda, olardıń birewine sabaq ilip jiberiw dástür bolǵan. Sonday qız-kelinsheklerdiń jiynalıp otrıǵan jerine Sultan degen jigit barganda qızlar onıń shapkasına sabaq ilip jiberedi.

«Keńes naması». bul nama burınları baqsılar tárepinen «Ishan naması» -dep atalǵan. Tiykarınan ol, Iyshan-Mollarlardıń bar jerinde baqsı jirawlar, baqsı jirawlar bar jerde ishan-mollalar bolmaǵan. Olardıń isleri biri-birne qarama-qarsı.

Qaraqalpaq xalqınıń atqli baqsıları tárepinen dóretilgen qosıq-namalar, olardıń atqarǵan, dástanları, xalıq qosıqları hám duwtar sazları olardıń shákirtlerine, xalıq ishinen shıqqan talantlı qosıqshı, sázendelerge ótip, jańalanıp, uzaq jıllar dawamında eń hasıl dúrdanaları olardıń yadında saqlanıp ustazdan shákirtke miyras bolǵanday usı búginge kelip jetken.

Xalqımızdúń muzıka baylıǵı elede kóp jıllar dawamında máńgige izi úzilmey kemkemnen kóbeyip, jetilisip taza nama qosıqlar menen tolısıp xalqımız arasında jańlay beredi, xalqımızǵa mádeniy, ruwxıy baylıq bolıp xızmet qıladı.

Paydalanǵan ádebiyatlar.

1. Sh.Mirziyoyev. «Buyuk kelajagimizni mard va olıyjanob xalqımız bilan birga quramız» Toshkent. «O’zbekiston» 2017-yil.
2. Shavkat Mirziyoyev. «Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston Davlatini birgalikda barpo etamiz». Toshkent. «O’zbekiston». 2017-yil.
3. Allambergenov K. “Qaraqalpaq dastanı” “Edige”-Nokis, Bilim, 1995,-228b.
4. Azizxójaeva N.N. “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat ” Toshkent 2006

ERTAKLARNING O’QUVCHILAR TARBIYASIDAGI O’RNI

*Klicheva Dilfuza Maqsetovna,
Eshanova Matlyuba Eliwbaevna*

Mamlakatimizda yosh avlod ta’lim tarbiyasiga alohida etibor qaratilmoqda. O’g’il-qizlarning zamonaviy bilim olishi, aqqilli va zukko bo‘lib ulg‘ayishi uchun shart sharoitlar yaratish borasidagi ishlar izchil davom etmoqda. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 2019-yil 15-iyun kuni Toshkentda bo‘lib o‘tgan anjumandagi so‘zida yosh avlod haqida alohida to‘qtadi. “Bizni yana bir o‘ylandirib keladigan yana bir muhim masala – bu yosħlarimizning adob-axloqi. Yurish-turish, bir so‘z bilan aytganda dunyo qarashi bilan bog‘liq. Bugun zamon shiddat bilan o‘zgariyapti. Bu o‘zgarishlarni hammadan ham ko‘proq his etadigan kim - yosħlar. Mayli, yosħlar o‘z davirining talablari bilan uyg‘un bo‘lsin. Lekin ayni paytta o‘zligini ham unutmasin. Biz kimmiz. Qanday ulug‘ zotlarning avlodimiz, degan da’vat doimo aks sado berib o‘zligiga sodiq qolishiga undab tursin. Bunga nimaning hisobida erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan” - deya aytib o‘tti. [1]

Maktablarda ta’lim oluvchi o’quvchilarining dars jaroyonida ularni mard, jasur vatavparvar, uddobiron qilib tarbiyalashda o‘zbek tili va adabiyoti fan o‘qutuvchisining hissasi juda ko‘p, chunki darsda xalq og‘izaki ijodida, ayniqsa ertaklarni tushintirish jaroyonida ular obrazga kirib tushintirishi o‘quvchi hayolida bir umir saqlanadi. Kichkina paytda bolalariga onalari, otalari, babo va buvilari ertaklar so‘zlab beradi, mакtab davrida esa bola tinglaydi va o‘zi o‘qib mutolaa qiladi. Katta bo‘lganda o‘g‘il bolalar ertakdagı botirlarga, qiz bolalar bo‘lsa aqilli malikalarga o‘xshashga harakat qiladi. Ular eshitgan ertaklari tufayli o‘z oldilariga maqsad qo‘yadi.

Ertak – xalq og‘izaki ijodidagi chupshak. Ertak barcha xalqlar og‘izaki ijodida qadimdan shakkillangan va faol janrlardan sanaladi. Ertaklar, asosan, nasrda yaratilib, syujeti asosida sehrli-fantastik, sarguzasht yoki maishiy xarakterdagi voqealar yotadi, voqealar bayoni va talqinida ijodiy fantaziya, to‘qima salmoqli o‘rin tutadi. [2.375] Ertak xalq og‘izaki poetik ijodining asosiy janrlarining biri to‘qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Ertak yurtimizda Surxondariyo, Samarqand, Farg‘ona o‘zbeklari orasida matal, Buxoroning tuman va qishloqlarida ushuk, Xorazmda varsaqi, Toshkent shahar va uning atrofida cho‘pchak deb ataladi.

Qoraqalpog‘istonda ertak yoki “ertadagi so‘z” manosida qo‘llaniladi. [3.79] Jamiat taraqqiyoti bilan ertaklar ham sifat jihatidan o‘zgarib boradi, hayotiy tajriba va kuzatishlarga asoslangan maishiy mavzudagi ertaklar kengroq o‘rin egallay boshlaydi. Ertaklar mazmuni real hayotga yaqinlashadi. Jahon adabiyotida ertaklarning eng yaxshi namunalarini A. Pushkin, H. Andersen. Sh. Perro, aka-uka Grimlar kabi yozuvchilar ijodida ham uchratamiz.

O‘zbek adabiyotida G‘. G‘ulom, H. Olimjon, A. Muxtor ijodida adabiy ertaklarning yaxshi nomunalari bor. Bu ijodkorlarning yozgan ertaklari folklor darajasiga etgan desak yanglishmagan bo‘lamiz, chunki xalq yaxshi yozilgan asarlarni folklor darajasida o‘zi baholaydi va xalq ijodi nomunasiga qo‘silib ketadi. Ertaklar asosan didaktik vazifani bajaradi.

O‘zbek tili va adabiyoti o‘qutuvchisi o‘quvchilar bilan yangi mavzuni tushintirish jarayonida o‘z mahoratini ko‘rsatishi lozim. O‘quvchilarga ertakni tushintirish borasida uni tushinarli tarzda yetgazish, undagi voqealarni hayot bilan bog‘lash, ularning qalbida kelajakga katta maqsadlar qo‘yish bilan ongini rivojlantirishni o‘qutuvchi shakllantirib borishlari shart. Folkloarning erkin janri sifatida ertaklar yetim bolalar obrazini ham ideallashtirib tasvirlaydi.

“Zumrad va Qimmat” ertagi real hayotda og‘ir ahvolda muhtojli azob-uquvatlarni, xorliklar ko‘rib yashovchi yetimlar obrazi ertaklarda kurashlar natijasida o‘z mehnat va aqli odobi bilan doimo yaxshi hayotga erishadi, baxtli bo‘ladi, dushmanlari jazolanadi. Ertakdagi Zumrad obrazi qizlarimizni odobli mehnatsevar jonkuyar, oilasiga mehribon qilib tarbiyalaydi, Qimmat bo‘lsa dangasa, ish yoqmas, betgachopar qiz obrazida beriladi. Bu obraz qizlarimizni ahloqsizliklardan asirashda yordam beradi. Ertak oxirida bu obrazlar o‘zi ishlagan mehnatlarining natijalarini ko‘radi.

Ertaklar orasida “Kenja botir” haqidagi ertak syujetida o‘g“il bolalarni bir so‘zli, dovyurak, mard bahodir bo‘lishiga da’vat etadi. O‘quvchilarning o‘ylash fikirlarini to‘la yetgazishiga sabab bo‘ladi. Bugungi texnika rivojlangan davrda ertaklarni audio, video eshittirishlar bilan darslarga qo‘sib qiziqarli darslarni shakillantirish mumkin. Hozir texnika kun sayin o‘zgarib, yangiliklar juda ko‘p xalq ijodidagi ertaklarga multfilimlar, kino filmlar yaratilgan. Ular bolalarni zeriktirib qo‘ymaydi, hattoki, qiziquvchan bolajonlar tomosha qilgan ertaklarini kitobdan mutolaa qilib ukalariga aytib bermoqda. Bolalarga bag‘ishlangan ko‘rsatuvlarda ‘Ertakchi bolajon’ ko‘rsatuvlari muntazam ravishda berilib bormoqda. Yorqin animotsion ko‘rinishdagi ertaklar yurtimiz kanallaridan nomoyish etilmoqda. Faol va keng ommalashgan janr sifatida ertaklar kishilik jamiyatida ulkan tarbiyaviy missiyani o‘tagani shubhasizdir.

Har bir xalqning ilm-fanida rivojlanish jarayoni uzliksiz bo‘ladi, ertaklarni tadqiq qilishda adabiyotshunoslik ilimida qay darajada ekanligi barcha izlanuvchilarni qiziqtiradi. Ertaklarning mazmuni jihattan, davrlariga qarab maktab darisliklariga qo‘sish, bola yoshiga qarab ularni taxlil qilish bu ilimda o‘z tatqiqini kutib turgan dolzarb masala. Ilimning rivojlanishi har soha vakillari tomanidan diqqat bilan o‘rganilsa jamiyatimiz kun sayin yangi o‘zgarishlar bilan taraqqiyot yo‘liga tushadi.

Kelajagimiz dovomchilari bo‘lgan yosh ovlod tarbiyasi oila, jamiyat, davlat oldida turgan javobgarli vazifa. Shunday ekan, bunday e’tibor birinchi navbatda bolalar, ularga berilgan har bir darsdagi ta’lim va tarbiya sifati bilan o‘lchanadi. Ertaklarning bolalar tarbiyasidagi o‘rni etuk kadrlarni tayyorlashda ilk qadam. Yosh avlodni ertaklardagi qahormonlar orzusi bilan tarbiyalasak biz o‘z maqsadimizga erishgan bo‘lamiz.

Foydalaniqan adabiyotlar:

1. Mirziyoev. Sh. “Ijtimoiy borqororliklarni taminlash, muhaddas dinimizning sofligini asrash-davr talabi” mavzudagi anjumanda so‘zlagan nutqidan <http://uza.uz/uz/laws>.
2. Adabiyotshunoslik lug‘ati Toshkent “Akademnashr” 2013, 375-b
3. Hazirgi filologiya ilimini áhmiyetli máseleleri Nókis 2013. 79-b
4. O‘zbek xalq ertaklari. Toshkent “MUMTOZ SO”Z” 2010

NAVOIY G‘AZALLARIDA DIDAKTIKA

*Sherova Shaxlo Ikramovna,
Urazalieva Dildora Islamovna*

Alisher Navoiy – shoir, g‘azal mulkining sulton, adabiyotshunos olim va adabiy tanqidchi sifatidagi faoliyati uning badiiy ijod sohasidagi shoirlik maromi hamda ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Shuning uchun Alisher Navoiy badiiy so‘zining inson va uning manfaatlariga xizmat qilishi, haqiqat va rostlik asosida yaratilishi hamda yolg‘ondan uzoq bo‘lishi lozimligi masalasiga alohida diqqat qiladi.

Necha zarurat aro qolg‘on chog‘i,

Chin demas ersang, dema yolg‘on dog‘i. [1.92]

So‘zda, Navoiy, ne desang chin degil,

Rost navo nag‘mag‘a tahsin degil, - [1.93]

Demak, didaktik rux adabiyotda haqiqat va rostlik ustuniga qurilishini Navoiy o‘z asarlarida ta’kidlab beradi.

Didaktik adabiyot – yunoncha didaktikos – o‘rgatuvchi, ta’limiy ma’nolarini bildirib, muayyan ta’limiy, tarbiyaviy maqsadlarda yaratilgan adabiy asarlarning umumiy nomi. Adabiyotning ta’limiy-tarbiyaviy imkoniyatlari juda katta bo‘lib, unga qadimdayoq e’tibor qaratilgan. [2.91]

Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror», «Siroj ul-muslimin» asarları mazmun-mundarijasi jihatidan universal bo‘lib, turli darajadagi ijtimoiy munasabatlар, insonning burchi va vazifalari, dunyo va oxirat, e’tiqod, odob-ahloq, ilmning ahamiyati kabi hayotda zarur turfa masalalardan bahs yuritadi. Shuningdek, Sharqda diniy ma’rifatni targ‘ib qilish an’anasi ham katta ahamiyat kasb etadi.

Navoiy fikricha, olim ilmgä sadoqat bilan xizmat qilishi kerak.

Olim agar qat’i amal aylasa,

Ilmiga shoista amal aylasa.

Solmasa ko‘z jifayi dunyi sari,

Boqmasa tuz dunyiyi foniy sari.

Oni sharaf gavharining koni bil,

Gavxar-u kon, har ne desang – oni bil. [3.59]

Ya’ni Navoiy olim yoki o‘quvchi ilmgä qo‘l urar ekan, o‘tkinchi dunyoning keraksiz javhalaridan o‘zini tiyishi, dunyo-mol, boylik ketidan quvmaslikni, aksincha ilm saroyidan o‘ziga yarasha o‘rin egallashi, yoki ushbu saroydan o‘ziga lozim bilgan durlardan terib olishi keraklik fikrini ilgari so‘radi. Va shu bilan birga, agar ilm bilan sarson bo‘lgan kishi, albatta, gavharning koni bo‘lishini, qilgan mehnati keyingi avlodlarga meros bo‘lib, xalqiga o‘zidan keyin ham xizmat qilishini, nomi boqi qolishini aytib o‘tadi.

Arzi hunar bo‘lsa yigitlar ishi.

Qilsa ayon o‘z hunarin har kishi. [3.79]

Navoiy hunar egallash haqida sadoqatli bo‘lishga undaydi. Har kim o‘z kasbini sevib, uning sir-asrorini to‘liq egallab, shu asnoda xalqqa xizmat qilsa uning rivoj topishini aytadi. Har kishi o‘z hunarini sidqi dildan bajarsagina kasbda va hunarda ravnaq topishini badiiy ifodalaydi.

Olam aro toki tirikdur kishi,

Haq bila bo‘lmoq erur ansab ishi. [3.94]

Navoyining qarashlari islom dini doirasida bayonlanadi. Dunyodagi jamiyki narsalarning yaratuvchisi yolg‘iz Alloh, dunyoda ro‘y berayotgan barcha hodisalar uning hukmisiz bo‘lmaydi. Navoiy Islom va shariyat masalalarini ham so‘z etadi. Tasavvufning

Naqshband, Xo‘ja Axmad Yassaviy singari ulug‘ vakillarini ulug‘laydi.

Alisher Navoiy zamoni Islom dini, sufiy ta’limotining rivojlangan davriga to‘g‘ri keladi. Sufiylik (tasavvuf) – Islomda insonning ruxiy dunyosi to‘g‘risidagi, uni ruxiy va axloqiy jihatdan komillik sari yo‘llovchi ta’limot, diniy e’tiqod hisoblanadi. Navoiy mana shu ta’limot doirasida o‘zining didaktik qarashlarini tasvirlab kelgan. «Haq bila bo‘lmoq» ya’ni haq – yaratgan izmida, islom dini orqali targ‘ib qilingan yo‘llar bilan bo‘lmoq insonni har doyim ham yovuzlikdan saqlab, uni ezgu ishlarga boshlab turadi. G‘azal mulkining sultoni haq bilan birga bo‘lish, uni sevish, ishlariga hamrox qilish inson ruxiyatida, tarbiyasidagi ahamiyatini ustuvor yo‘nalish deb belgiladi.

Nafing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki bu naf o‘zunga ko‘prakdurur.

Alisher Navoiy g‘azallarida gumanistik (insonparvarlik) g‘oyalarning targ‘ib etilganligining guvohi bo‘lamiz. Navoiy asarlarida xalq manfaati birinchi o‘rinda bo‘lib, jamiyatdan ham insonlar bir-biriga insonparvar bo‘lishga chorlaydi. Xalq uchun qilingan mehnatning savobi oxir-abat o‘ziga savob bo‘lishi, naf bo‘lib qaytishi haqida so‘zlaydi.

Kimniki inson desang – inson emas,
Shaklda bir, fe’lda yakson emas. [3.97]

Shu bilan birga, Navoiy insonning ichki go‘zalligiga ahamiyat qaratadi. Uning tashqi ko‘rinishi bir hil bo‘lishi mumkin, lekin qalb chirolyi yoki hunikligi turlanishini aytib o‘tadi. Shu o‘rinda, uning «Odam borki odamlarning naqshidur, Odam borki undin hayvon yaxshidur» iborasini ham keltirib o‘tganimiz o‘rinli.

«Alisher Navoiy «haqiqat» va «yolg‘on» deganda nimani nazarda tutardi? Avvalo, shoir bu so‘zlarni asl ma’noda, ya’ni inson faoliyati, uning fazilati bilan bog‘li ma’noda ishlatadi. Shuning bilan birga u haqiqatni rost, tabiiy tarzda tasvirlash, ya’ni ikkinchi hil qilib aytganda inson va uning faoliyati, uni o‘rab olgan muhit bilan bog‘li bo‘lgan tabiiylik ma’nosida ham ishlatgan». [4.75]

Shunday qilib, Alisher Navoiyning g‘azallarida odob-ahloq, didaktika haqida mulohaza yuritishlarida badiiy tasvir usullariga doir qarashlarni ifoda etgani ham sezildi. Shuningdek, Navoiy insonning hayotida uning tarbiyasida odobni, didaktikani alohida o‘qtirsa, shoirning badiiy to‘qimasi negizida qurilgan mazmun uyg‘unligi o‘quvchilarda estetik ta’sir qoldiradi. O‘quvchining esida mangu muxrlanib qoladigan badiiy obrazlar unga hamroh bo‘ladi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Navoiy. Xamsa. 1960. 92-bet.
2. Quronov D. Adabitshunoslik lug‘ati. Toshkent. Akademnashr. 2013. 91-bet.
3. Alisher Navoiy. Xamsa. «Yangi asr avlodisi». 2015. 59-bet.
4. Valixo‘jaev B. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. T. O‘zbekiston. 1993.75-bet.

WAVES PLUGINLARI

(Dawis effektleri)

*Moyanov Talmas, Baltabaeva Shaxnoza,
Erejepov Asqar, Mamutov Quwat
ÓzMKÓMI Nókis filiali 2-kurs talabalari*

Aldıńǵı "ceriyalar" diń qısqasha mazmuni: waves plaginlarining ulıwma sanı júzden asıp ketedi, olar arasında hár qıylı metrler, fonogramlarni qayta qayta tiklew ushın ásbaplar, túr-túrli chastota filtrlari hám virtual dinamikalıq protsessorlar ámeldegi. Zamanagóy muzıkkachining usı tilsimli ásbapları menen siz qashannan berli tanıwgansız. Usınıń menen

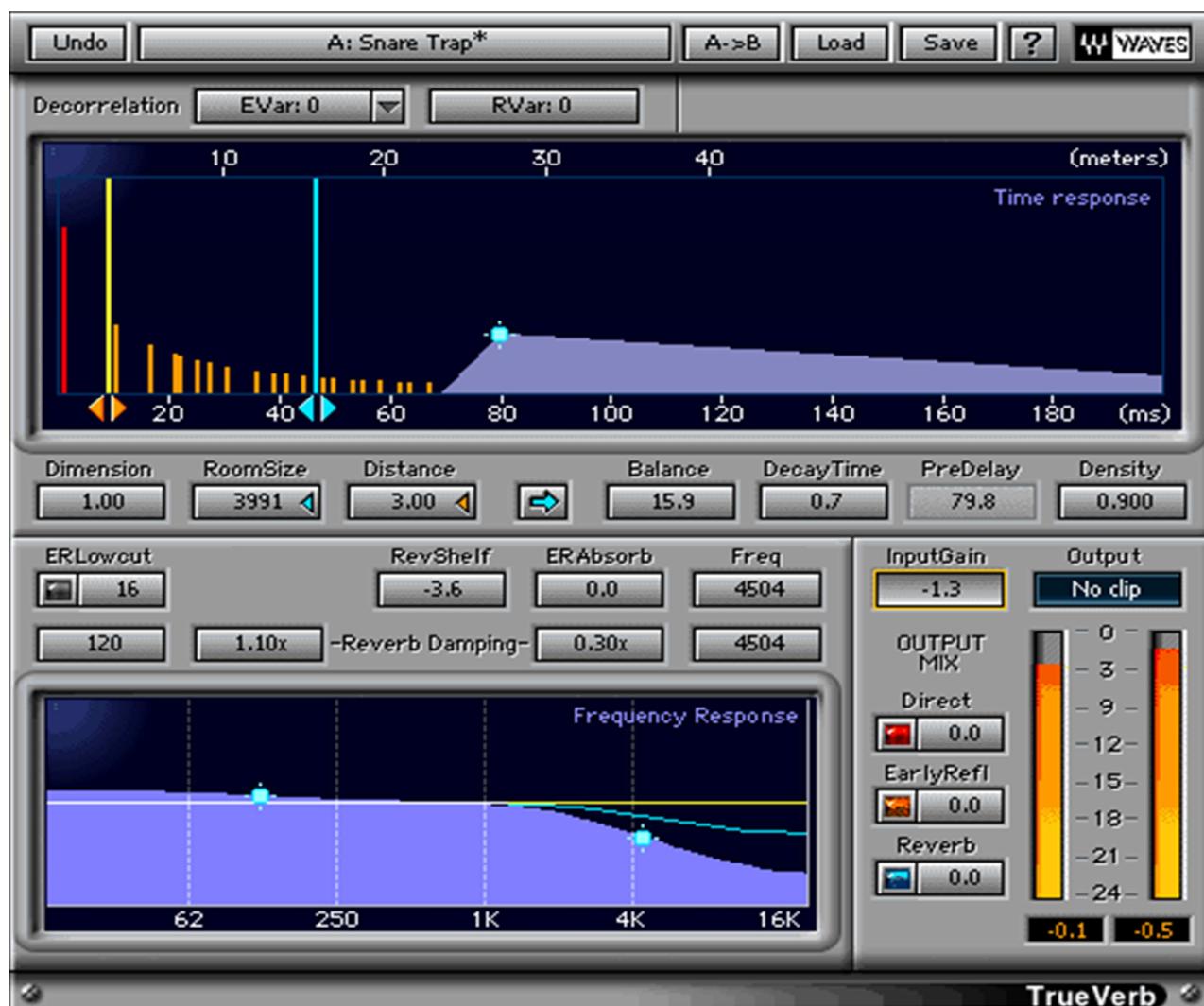
birge, o'nlab qızıqlı islenbeler "qolaysız" bolıp qaldı. Biz pliginlar haqqında maqala ciklini túsinemiz waves tamamlaw waqtı keldi, bolmasa ol sheksiz boliwı mümkin. Sonday etip, búgingi kúnde audio effektler haqqında sóylep beramız-bul hámmesi.

Waves Platinum Native Bundle 4 kompleksi keshigiw hám signal modulyatsiyasına tiykarlanǵan effektlerdi jaratıw ushın kóplegen pliginlarnı óz ishine aladı. Buǵan Reverb hám diley kiredi. Bunnan tusqarı, keshigiw waqtın, amplitudani, chastotanı, fazanı hám Stereo signaldiń mekansal qásiyetlerin modulyatsiya etiw menen baylanıshı jáne de quramalı effektler ámeldegi. Hám sesler uyǵınlığını almasıtıw hám sesler uyǵınlığını uyqaslastırıw ushın mólsherlengen pliginlar ámeldegi.

Dileysiz qosıq ne?

Zamanagóy qosıq tekǵana dileyasız, bálki Reverb, qor, flanger, yaǵníy signaldi keshiktirishga tiykarlanǵan tásirinlersiz da islemeydi. Hám usı pligin kompleksinde bunday tásirinler júdá kóp. Keling, olardan geyparaları menen tanıwaylik.

TrueVerb Reverb menen baslaylik. Buniń járdeminde siz akustikalıq súwretti haqıqıy hám júdá iybeliy tárzde modellestiriwińiz mümkin.

TrueVerb pligin áynegi

Pligin interfeysi birinshi qarawda quramalı kórinedi, biraq úmit etemenki, siz oni az-azdan isletasız.

Aynanıń joqarı bóleginde displayde teris signaldiń hár qıylı bólimleri kórsetiledi. Tuwrıdan-tuwrı signal koordinatalardıń basıda jaylasqan qızıl vertikal sıziq menen

belgilenedi. Sıziqdiń báalentligi aralıqtan dawıs deregine qaray, onıń dárejesine proporsional. Bul, óz gezeginde, sarı reńden (qısqı aralıqlarda dawıs deregine) qızıl ranggacha (aralıq maksimal dárejege jaqın bolsa) ózgerip turadiǵan vertikal sıziq menen belgilenedi. Sıziq oń yamasa shep tárepke háreketleniwi mümkin, tishqanshanı baslaǵan markerdi ustap turıwı yamasa Distance Slayderidan paydalaniwı mümkin. Bul parametr, sonıń menen birge, erte aynalar dárejesin (toq sarı sıziqlar) hám Reverb quyrığı dárejesin (kiyim-kenshek lilac reńli boyalǵan maydanı) baylanıshı.

Tuwridan-tuwrı signal dárejesine tásir etiwshi taǵı bir parametr RoomSize (bólme úlkenligi). Bunnan tısqarı, erte aynalardıń qısıqlığı hám Reverb dárejesi da oǵan baylanıshı. RoomSize grafik ekranınıń kóleminde kók vertikal sıziq menen belgilenedi.

Ekranniń joqarisındaǵı ólshew shamalıq aralıqdı (metrde) sáwlelendirıwshi sirtlardan birine, yaǵniy xananiń úlkenliginen birine kórsetedi. Dispely astındaǵı ólshew millisekundlarda erte sáwlelendirıw waqtın bahalawǵa mümkinshilik beredi.

PreDelay slayder tuymesi tuwridan-tuwrı signal hám teris quyrıqdiń baslanıwı ortasındaǵı keshigiwdi ornatadı. Basqarıw panelinde roomsize hám PreDelay parametrlarining jalǵaniw tuymesi kósher formasındaǵı tuymeni tabasız. Tiyisli jaǵdayda bir parametr ózgeriwi xananiń akustikaliq qásiyetlerine muwapiq basqasınıń ózgeriwine alıp keledi. Haqıqıy akustikani modellestiriwde parametrleriń baylanısını ornatıw jaqsılaw bolıp tabıladı. Óz basımshaliq menen akustikaliq mákandı proektlashda hár bir zattı bólek-bólek sazlaw mümkin.

Aynanıń shep tómengi bóleginde ekvalayzer modulu ámeldegi. Onıń tiykargı elementi bir waqtuniń ózinde ekew filtrning qásiyetlerin sáwlelendirıwshi ekran : kiriw hám shıǵıw. Kiriw filtri járdeminde kiriw signalı spektrini aldınan ońlaw mümkin. Shıǵıw filtri tómen hám joqarı chastotalar joǵalıp ketiw tezligin teris signaldan bólek sazlaw imkaniyatın beredi.

Rverb pluginları onıń mümkinshilikleri menen TrueVerb pluginiga qusaydı. Lekin ol menen islew jáne de qolaylaw. Áwele, bul Reverb kiriw hám shıǵıw filtrlarining qásiyetleri hár qıylı dispelyerde sáwlelendirilganlıq menen baylanıshı. Bunnan tısqarı, kóplegen regulyatorlar ádetiy hám intuitiv kaydirıcılar formasında islep shıǵarılıdı.

Rverb pligin áyneğı

Eki dárejeli menyu formasında islengen aldınan tayarlanǵan dizimlerge qarang. Sonday etip, barlıq Presetlar kishi gruppalarǵa bólinedi, bul olarǵa tezirek háreket etiw imkaniyatın beredi. Jáne bul waziypa qızıqlı hám ańsat emes, sebebi markalı aldınan tayarlanǵan ónimlerdiń ulıwma sanı 90ga jaqınlasadi!

Waves Platinum Native Bundle 4 kompleksi kóp suwlı keshigiw liniyalarını (dylei) ámelge asıratuǵın ekew plaginni óz ishine aladı. SuperTap 2-Taps rejimi óz-ara, SuperTap 6 -Taps Mod bolsa altı qo'zg'almas keshigiw liniyasi bolıp tabiladi. Millisekundlarda keshigiw waqtın belgilew yamasa kompozitsiyaning tempini keshiktirish (minutada - bpm), temp yamasa tákirarlaw ritmini qolda kirkiziw, tómen chastotalı generator arqalı keshigiw waqtın modulyatsiya etiw, hár bir tartıw signalını bólek-bólek Pan hám eq etiw mümkin.

Supertap pligin áynegi 2-Taps Mod

Hár bir sızıq kiriw bólegiden, keshigiw waqtı regulyatorınan hám ekvalayzerden ibarat.

Chapning joqarı bóleginde jaylasqan grafik kórsetkish tishqanshanı bir waqtınıń ózinde tuwridan-tuwri signal hám signallardıń Stereo panoramasındaǵı dáreje hám poziciyanı baqlaw hám ózgertiw imkaniyatın beredi (olardıń hár biri reń belgisi menen belgilenedi). Dawıs dáreklerinń hár birinń parametr bahaların ekew regulyatorǵa belgilew ornına tishqanshanı tiyisli markerdi súyrep alıp taslawıńız mümkin.

Jaqın átiprapda jaylasqan Tempo bólimi 40 bpm den 1200 bpmgacha bolǵan musiqiy miynettiń usı tempini usınıs etedi! Arnawlı TapPad platforması tishqanshanı basıw menen kemrek yamasa tez-tez tempni (Eger Mode tuymesi Tempo rejimin tańlaǵan bolsa) yamasa belgili bir ritmik naǵısdı (Eger Pattern rejimi saylangan bolsa) beredi.

Modulation bóliminde barlıq tirekler ushın ulıwma bolǵan keshigiw waqtı modulatorı ámeldegi. Keshigiw waqtın modulyatsiya etiw xorga uqsaw effektlerdi jaratılıwma mümkinshilik beredi.

Pligin qadaǵalaw elementlerin gruppalarwdı támiyinleydi. Bunı ámelge asırıw ushın tishqansha tuymesin basıp, onı qoyıp jibermesten, gruppaga qosılıwı kerek bolǵan tártipke soluvchiları qabıllaw jetkilikli. Sonnan keyin, bir regulyator ornın ózgertirip, siz bir

waqtiniń ózinde " háraketlanırasız" hám basqalar. Bunnan tısqarı, regulyatorlardıń dáslepki awhali esapqa alındı.

Protssor sir bolıp tabıldı

Hesh nárse muzika ásbapınıń dawısını modulyatsiya sıyaqlı janlandırıdı -bir yamasa bir neshe dawıs parametrlerin ózgertiw. Tolqınlar pluginlari kompleksinde qanday modulatorlar ámeldegi emes! Biz olardan tek ekewi haqqında gápiramız.

MondoMod pluginlari barlıq tómen chastotalı generatorlar ushın ulıwma amplituda, chastotalı hám mekansal (panoramik) modulyatsiyamı birlestiradi.

Mondomod pligin áynegi

Joqaridaǵı Chapdagı Tempo bóleginde modulyatsiya signalını chastotasin basqarıw elementleri ámeldegi. Kórsetkishler, tegis redaktornan menen birge, siz hertzah yamasa minutina úlesi chastotasin esaplaw imkaniyatın beredi. Buǵan qosımsa túrde, modulyatsiya chastotasınıń mańisinde bólek ózgerislerdi támiyinleytuǵın gilt ámeldegi. Modulyatsiya ritmik bolıwı kerek bolsa, bul ásirese qolaylı esaplanadı (modulyatsion salınım müddeti saat qatnası menen bir neshe ret bolıwı kerek).

Waveform bóliminde siz modulyatsion salınım formasını tańlawıńız mümkin hám tezlik penen ekranda ne bolğanın kóriwińiz mümkin.

Chapdagı ekinshi bólekde amplitudali modulyatsiya parametrleri elementleri ámeldegi. Bólimniń ekinshi ońıda jaylasqan soğan uqsaw elementler arnawlı modulyatsiya parametrlerin basqarıw imkaniyatın beredi.

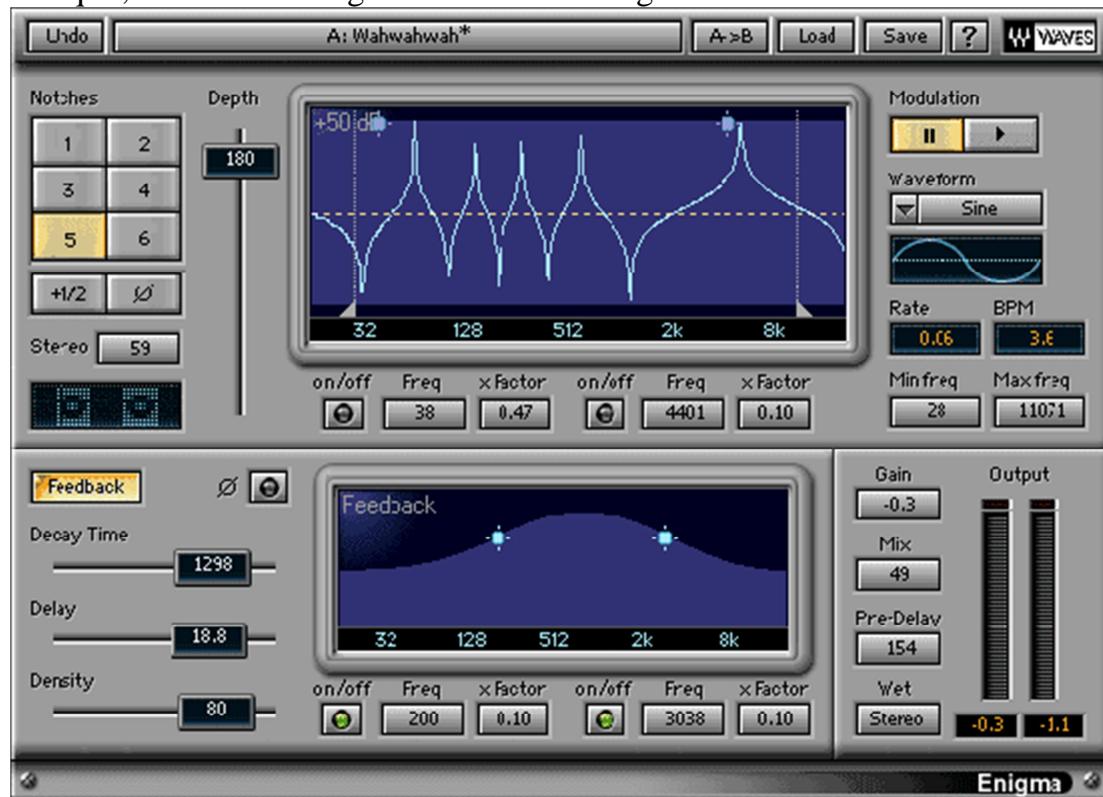
Pligin aynasınıń shubhasız bezewleri Rotation bóliminde jaylasqan Stereo maydan kórsetkishi bolıp tabıldı. Jasıl reńde ol Stereo dawısnıń kórinetuǵın dárekleri boliwlanadigan sektordı kórsetedi. Pútkil Stereo kartinning háraket, ádetde, sheńberdiń orayindan shıǵıs sari sıziq menen kórsetiledi hám yon tárepdan "chayqaladi".

Stereopanoramanning orayına salıstırǵanda stereoped sektorınıń mýyesh pozitsiyasi Oray regulyatori tárepinen ózgertiriledi. Stereo maydannıń "aylanıwı" yamasa "aylanıw" ámeldegi bolğan mýyeshi Range regulyatori tárepinen ornatalıdı. Onıń maksimal mańisi 360° . Hám, álbette, dawıs dárekleri sizdń basıńız átirapında háraket qılıp atırǵanday tuyuladı.

Enigma keń qamtlıǵan signalı qayta islewdi ámelge asıratuǵın pluginlardan biri bolıp tabıldı. Bunnan tısqarı, aldingı pligin modulyatsiyadan paydalananı, sol sebepli signal qásiyetleri waqt ótiwi menen ózgeredi, dawıs porlaydi hám "porlaydi" sıyaqlı. Enigma pliginining tiykarları tómendegi elementlerden ibarat :

* tómen chastotalı modulyatsion signal generatori tárepinen basqarilatuǵın chastota amplitudasi-chastota xarakteristikası (Ahx) menen qayta tiklangan filtr;

* keshigiw elementi hám filtrlarnı óz ishine alıwı mýmkin bolǵan qayta baylanıs dáwiri. Bunnan tısqarı, sterobaza keńligi konvertori ámeldegi.

Enigma pligin áyneği

Aynanıń joqarı bóleginde jaylasqan displayde tiykarǵı qayta islew kanalınıń filtrlari anıq kórinedi. Formada, ol shıńında da taraqqa qusayıdı, sol sebepli ol " taraq" dep atalǵan. Negizi, taraqsimon filtr-sazlaw chastotaları bir-birine qattı baylanısqan bir neshe tar tarmaqlı filtrlar kompleksi. Olardan biri ózgerganda, basqalar bir waqtınıń ózinde ózgeredi.

Eger Reverb, dileya yamasa flangerning chastota qásiyetlerin analiz qilsak, joqarıda sanap ótilgen effektlerdi ámelge asıratuǵın qayta islew kanalları Asch taraq formasına iye boladı. Bunday AHH, tap bir neshe keshigiwlerge dus kelgen signaldiń nusqaların qosıw nátiyjesinde óz-ózinен payda boladı. Biraq, Enigma pliginini islep shıǵıwshılar keri jónelistе bariwdı : ózgeriwsheń parametrlerge iye bolǵan taraqsimon filtr qurıldı ; onı filtrni qayta qayta tiklewdi basqaradıgan generator menen birlestirdi; ózgeriwsheń düzılıwǵa iye bolǵan qayta baylanıs shıńjırı qosıldı. Nátiyjede, siz oyda sawlelendire almaydıǵan zinhar ájep dawıs effektlerin alıw imkaniyatın beretuǵın pligin jarattıńız. Olardan geyparaları reverbga qusayıdı, basqaları - flanger, úshinshisi - " quakushku". Biraq tórtinshi, besinshi, altınshi bar...

Islep shıǵıwshılar plágında ámelge asırılǵan qayta islew algoritmi haqqında anıq maǵlıwmattı sır saqlaydilar, kútigmegende " Enigma" dep atalǵan pligin, bul " jumbaq" dep awdarma etiledi.

Bala qızidan hám kerisinshe

Waves Platinum Native Bundle 4 kompleksi pitch Shift ushın mólscherlengen pliginlarga iye.

UltraPitch Shift pliginları sesler uyǵınlığı báleñtligin maslastıriw imkaniyatın beredi. Bunday waziypa kóbinese qosıq jaqsı esitmeytuǵın adam tárepinen atqarıw etilgende payda boladı. Sesler uyǵınlığını almastırıw algoritmi eki tiykarǵı basqıshdan ibarat. Áwele,

túp usı sesler uyǵınlığı báleñtligin ólshew kerek (anıqlaw yamasa sesler uyǵınlığını anıqlaw). Keyin kerekli biyiklik jılıswını esaplawińız kerek.

Ultrapitch pluginida Stereo materialdi qayta islewde pitch tanıwı shep kanal signalıda ámelge asırıladı. Negizi, teńib alıw procesi tiykarınan monofonik process bolıp tabıladı.

Sesler uyǵınlığınıń báleñtligi ápiwayı yamasa quramalı sesler uyǵınlığınıń sub'ektiv ayriqshaliqı bolıp tabıladı, bul adamnıń esitiw chastotada onıń pozitsiyasını salıstırıwǵa mümkinshilik beredi. Mısal ushın, A4 (la) jazıwı orınlangan truba dawısınıń báleñtligi 440 Hz diń tiykarǵı chastotasına sáykes keledi, hárte bunday dawıslarda kóplegen basqa chastotalar (harmonikalar) ámeldegi sonda da. UltraPitch sıyaqlı pliginlarning tuwrı islewi tek tonal dawısl kiritilgende ámelge asırılıwı mümkin. Atonal dawıslar, ol jaǵdayda hesh qanday tanımlı pitch (dawıslar, jarılıwlار, tartısıw hám shawqım, sezim-sezimler) ámeldegi emes, pligin menen islew ushın jaramsız.

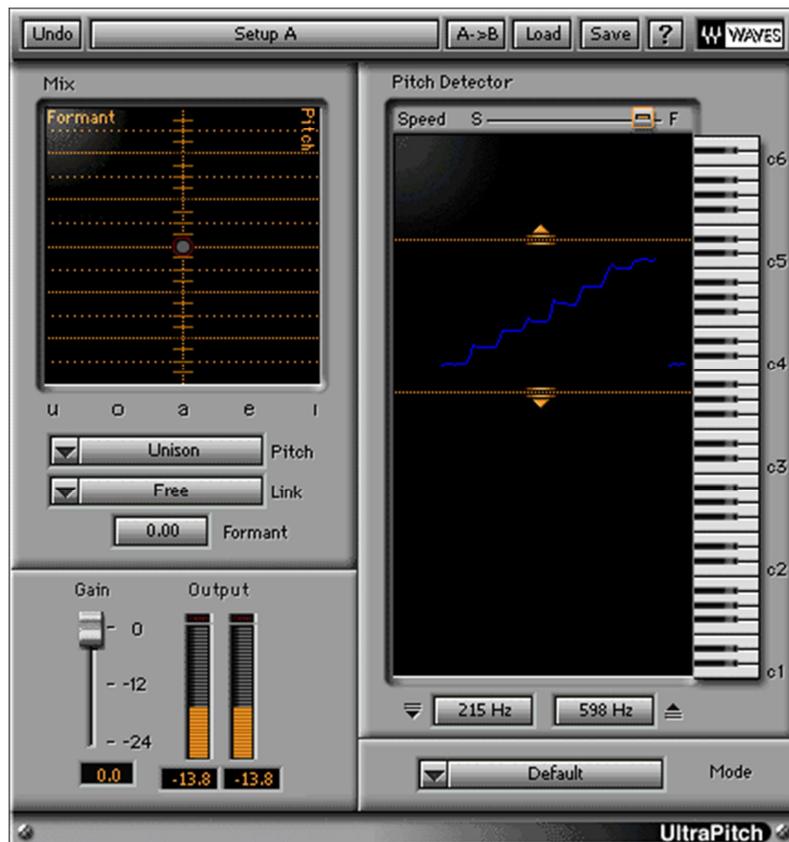
Plaginni qóllaw tek bir dawısqa (vokalist yamasa haqıqıy muzıka ásbapına) logikaan tuwrı keledi. Negizi, pligin tek bir kiriw báleñtligi menen gúzetiwi mümkin. Eger bir neshe kisi qosıq aysa, ultrapitch pliginini qayta islew tonal qátelerdi ońlawǵa alıp kelmeydi, bálki dawıslardıń sapası jamanlashishiga alıp keledi. Jumıs algoritmi qayta islengen signaldıń izertlewi kerek bolǵan báleñt dawıslı sızıq dep esaplanıwı ushın qurılǵan. Hárte, bul wazıypa avtomatlastırıw qıyın (biz Real sharayatlarda, ádetde, dawıslar bay timbre bar, kemnen-kem jaǵdaylarda sap sesler uyǵınlıǵılar bar, dep umıtawıımız kerek, hám tiykarǵı chastota tısqarı spektri, onıń harmonics, subgarmonics hám olardıń kombinasyonları óz ishine aladı), hám tek basqa adamlar dawısl fonında belgili bir dawıslı atap ótiw tek insan kúshi astında.

Hár qanday dawısl deregi ushın rezonans chastotalarınıń bir neshe jayları ámeldegi bolıp, olar formant chastotalar yamasa ápiwayıǵana formatlar dep ataladı. Formatlar derek (qosıqshı, akustikalıq sistema, gitara, truba hám basqalar) islep shıǵaradıǵan derektiń dizayni, forması hám ólshemine, sonıń menen birge, derek " islep shıǵarılǵan" materiallardıń (statiyalardıń) akustikalıq qásiyetlerine baylanıslı. Dawısl dáreklerinń arnawlı bir klassı ushın ulıwma bolǵan individual formant ayriqshaliqlar hám ayriqshaliqlar ámeldegi. Mısal ushın, barlıq hayal dawısları xarakterli formatlardı óz ishine aladı hám olar er adam dawıslarınıń formatınan pariq etedi. Usınıń menen birge, názık strukturalarda eki vokalistning dawısl formaları da bólek parqlar ámeldegi.

Eger qandayda -bir arnawlı bir súwretshi alıp bolsa, ol (álbette, ol, ásirese, onıń dawıslı apparatı " rezonans sistemasi" qásiyetlerin ózgertiw ushın háreket etpeydi, eger) formant chastota ol kuylaydi qaysı gilt baylanıslı emes, dep kóriw mümkin.

Joqarıdagılardan kelip shıǵadıki, sesler uyǵınlığını tuwrılaw algoritmində ishlov beriletuǵın materialdıń ózgermeytuǵın rásmiy qásiyetlerin saqlap qalıw ushın operatsiyalar atqarılıwı kerek. Bolmasa, dawıslı qayta islewden keyin, bir kisi tárepinen tuwrı qabil etilgen esletpelerdi atqarganlıgi, ekinshisi bolsa tuzatılganlıgi haqqındaǵı tásirler payda boladı.

Arnawlı effektlerdi alıw ushın (mısalı, atqarılıwshınıń " jinsini ózgertiw"), kerisinshe, formatlı chastotalardı almastırıw hám dawısnıń timbasını ózgertiw ushın qurallar bolıwı kerek.

UltraPitch Shift pligin áynegi

UltraPitch Shift plugin aynasınıń ońıda pitch detektorı kórsetiledi. Plaginning islewi waqtında tán alıńǵan pitch ózgeriwiniń grafigi oń tárrepten shepke gorizontal jónelistे jılıjıydi.

Rejimdi ashiw diziminde eń jaqsı nátiyjeni beretuǵın aniqlaw usılınıı tańlawǵa háreket etiń. Islep shıǵıwshılar aniqlaw usılları hár qıylı materiallarrǵa salıstırǵanda optimallashtırılganligini aytıp otediler.

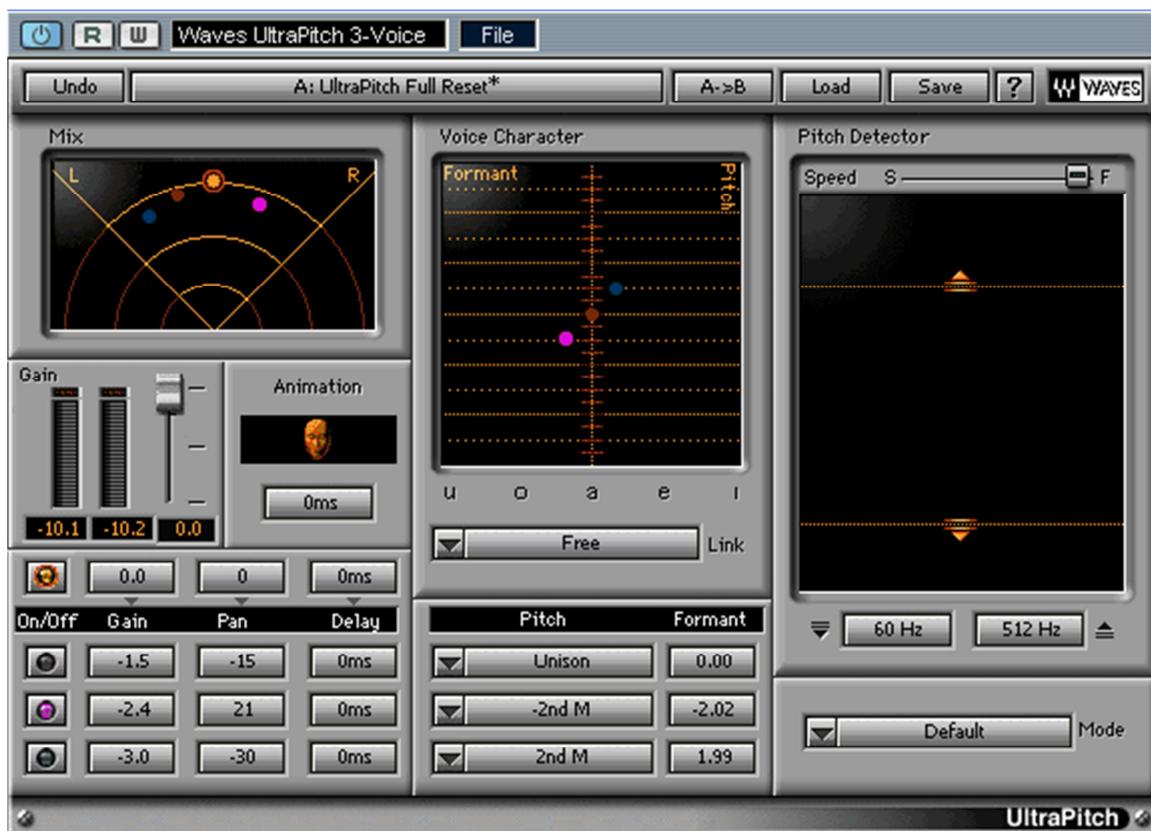
Mıyıq bólíminiń ekranı pitch Shift hám formatlı maydanlardıń intervalların grafik tárrepten sáwlelendiredi hám ornatadı.

Koordinatalardıń vertikal o'qi boylap pitch (Pitch) ósiwi keshiktiriladi. Eksa yarım tonnaǵa sáykes keletuǵın qısqa sızıqlar menen belgilenedi hám uzın gorizontal sızıqlar bir tonna qádem menen ótedi.

Koordinatalardıń gorizontal o'qi boylap, formatlı maydanǵa sáykes keletuǵın pitch ósiwi keshiktiriladi. Bul erda ámeldegi bolǵan birden-bir belgiler ol, o, a, e, i dawıslı hárıplerden ibarat. bul, misalı, bir ramzi retinde, bir kólemde belgilengen bir formatlı maydanı ofset ornatiw, eger sonday túsiniw kerek, hám spektrining tábiyatı formantlar shama menen ol " a" dawısı kuylaydi qashan ortasha atqarıwshi tárrepinen qayta ne sáykes keledi.

Hár qanday eksa ushın shabıw tezligi tishqanshanı markerdi ustap, tuwrıdan-tuwrı ekran maydanına ornatılıwı múmkin. Ekranniń ózi júdá qopal bolsa -de, markerdiń pozitsiyasi bir tsentga tuwrı keledi.

Ultrapitch 3 - Voice hám UltraPitch 6 - Voice pliginlari formatlardı tuwrılaw menen úskenelestirilgen (atap aytqanda, vokalistning " jayni ózgertiw" tásiri). Olardan biri úsh sochli, ekinshisi bolsa altı bolıp tabıladi. Hár bir dawısnıń panoraması hám keshigiwi (modulyatsiya menen) bólek-bólek, horusni alıw múmkin.

UltraPitch 3 - Voice plugin áynegi

Usı aynanıń kóplegen elementleri qashannan berli tanıw. Oń tárepte Pitch detektorı bólimi ámeldegi. Orta bólekde jaylasqan display pitch Shift hám formatlardı kórsetedi. Usı parametr juftligi plaginda jaratılǵan ush (altı) dawıslardıń hár biri ushın ózbetinshe türde ornatılıwı mûmkin.

Stereo panorama ekranı astında animatsiya toparı ámeldegi. Ol dawıslar arasındaǵı tosinarlı keshigiwdıń maksimal ma`nisin sazlawı hám usınıń menen horusni ámelge asırıwı mûmkin. Bul waqt asqanı sayın, suwretde bir bas orına ush, keyin besew hám aqıraqıbetde etti kisi payda boladı. Bul siz jaratqan qor sanınıń kóbeyiwin kórsetedi. Xorning "portreti" universal bolıp tabıladi: tap sonday element UltraPitch 6 - Voice pluginida da qollanılıdı. Ol erda hám negizi jámi 7 dawısqqa ıyelewińiz mûmkin. Lekin pligin UltraPitch 3-Voice artıq tórt dawıs, ele, islemeydi. Xorning qalǵan gellesi qatnasiw etpeydi, bálki "ólik ruxlanıwlar" bolıp qaladı.

Link tuymesi járdeminde pitch Shift (Pitch) hám formatlı maydanniń (Formant) ózgeriwi arasındaǵı baylanıstrıń tábiyatı ush payda bolǵan dawıslardıń hár biri ushın aniqlanadı.

Hár bir pitch slayder tuymesi pitch shabiw ma`nisin tańlaw menyusına sáykes keledi. Shift hár bir dawıs ushın ózbetinshe türde ornatılıdı. Jáne bul pliginni garmonizerga aylantırıradıǵan bul ayraqshalyq bolıp tabıladi: tákirarlanadıgan dawıslar tiykarında ol dawıslardı jaratadı. Sizdń ixtiyorıngizda ush dawıs payda bolıwıdan tısqarı, original dawıs da bar ekenligin esapqa alsak, UltraPitch 3 - Voice-de siz 4-x dawısqa shekem bolǵan dawıslardı alıwıńız mûmkin.

Bul jerde qısqasha hám barlıq Waves Platinum Native Bundle pliginlari haqqında 4.

Eger tolqınlar pliginlari menen birinshi tanıwıńızdan keyin siz olar menen islewdi úyreniw istegi payda bolsa, ol jaǵdayda "Sonar hám Cubase ushın professional pliginlar" kitabında kerekli barlıq materiallardı tabasız.

Tolqınlar pliginlari kompleksi mudamǵı türde keńeyiplik barmaqta. Jurnalıń betlerinde oğan qaytiw mûmkinshilige iye bolmaytuǵınımız itimaldan jıraq, sol sebepli

saytimizning "DX - hám VST-plaginları" forumına qarań, jańa plaginlar haqqında maǵlıwmat almaslaw ushın arnawlı jaratılǵan.

WAVES PLAGINLARI. (Ekvalayzerler)

*Moyanov Talmas, Mirzabaev Nurzaman,
Tajibaev Atabek, Tajibaev Azizbek
ÓzMKÓMI Nókis filiali 2-kurs talabalari*

Kompyuter dawısı signallardıń chastotasın qayta islew ushın virtual ásbaplarsız oyda sawlelendiriew da ete almaydi. Talap bar eken, usınıs da boladı. Búgingi kunga kelip, o'nlab kompaniyalar kóplegen filtrlar, ekvalayzerler, krossoverlar islep shıgarǵan. Olardan geyparaları haqqında " Filtruy bazari" (tilsimli kompyuter № 10/2002) maqalasıda aytıp óttik. Biraq, bul temani chastota filtratsiyası ushın mólsherlengen júdá kóp kem ushraytuǵın plaginlarnı óz ishine alǵan Waves Platinum Native Bundle 4 paketine arnalǵan bir qatar maqalalarda kórip shıǵıw ańsat bolmaydı.

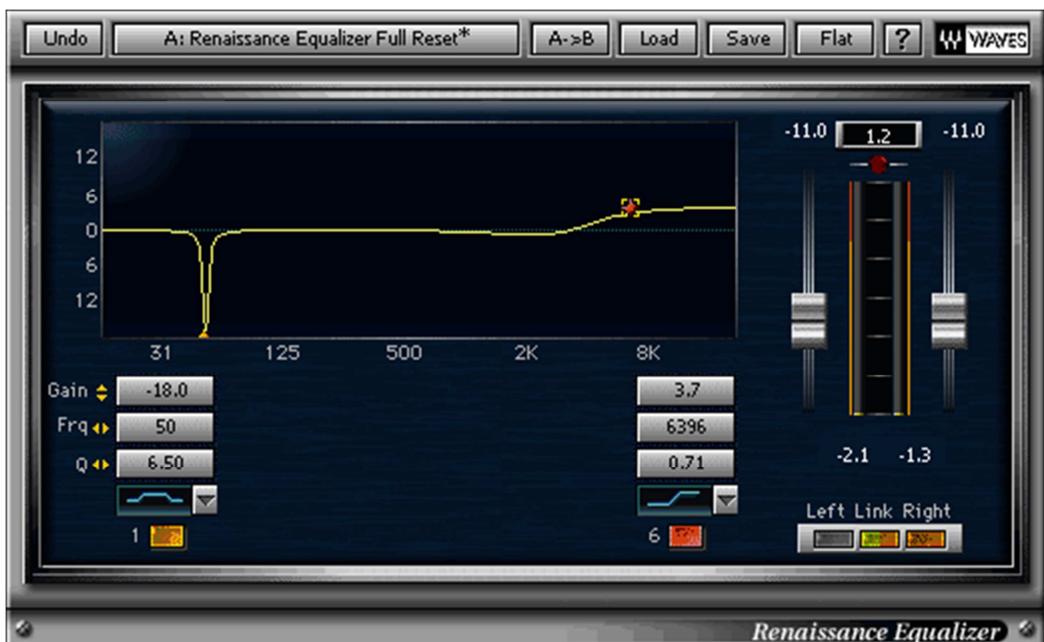
Waves Platinum Native Bundle 4 paketin ornatganingizdan keyin, tek filtrlarning hár qıylı variantların ámelge asıratuǵın Stereo plaginlarnı esaplasangız, siz qashannan berli tásırı nomerdi alasız - 12. Lekin olardıń kóphsiligi mono-Stereo formatında signalı qayta islew ushın mólsherlengen monofonik analog hám analogga iye. Bul túrme-túrlikni túsiniw aqlga sig'maydi. Lekin, negizi, hámme zat úmitsiz emes. Paketdegi virtual chastotalı filtrlarnı ush gruppaga bolıw mümkin: REQ bands, q Paragrafik EQ, LinEq. Hár bir qatar óz gezeginde tiykarǵı plaginga tiykarlangan. Bir qatarǵa kiritilgen plaginlar tek qayta islew taspaları sanıda pariq etedi. Lekin tiykarǵı plaginlar sezilerli dárejede pariq etedi, sebebi olardı jaratıwda islep shıǵıwshılar hár qıylı talaplardan kelip shıqqan. Bunday halda, biziń wazıypamız ápiwayılashtiriladi hám sizdi ush tiykarǵı plaginlarning qásiyetleri menen tanıstırıwǵa alıp keledi.

REQ bands-Renaissance Collection kompleksinen parametrik ekvalayzerler

Waves plaginlarini rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarlarından biri virtual qayta islew hám basqarıw ushın qolay effektlerdi jaratıw menen baylanıslı. Bunday shártli túrde "ápiwayı" qurallar Renaissance Collection kompleksinen plaginlarnı óz ishine aladı. Usı jiynaqda klassik apparatlar modellestirilgen bolıp, olardıń quramı haqıyqı ásbap -úskeneler menen isleytuǵın adamlar ushın dástúriy hám tanıw bolıp tabıldadı. Waqıt ótiwi menen biz sizdi basqa Renaissance Collection plaginlari menen tanıwtıramız hám endi biz Renaissance Equalizer (REQ bands) haqqında gápiramız.

Waves óndiris ideologiyasınıń hasası plaginlarning maksimal maslaśıwshılıǵını támiyinlew bolıp tabıldadı. Sol sebepli parametrik ekvalayzer Renaissance Equalizer ush versiyada usınıs etiledi: REQ 2 bands-2-bánt, REQ 4 bands-4-bánt, REQ 6 bands - 6 -bánt. Negizi, ush plagin bir tiykarǵı 6 -bandlı ekvalayzer tiykarında qurılǵan. Qızıg'i sonda, hátte, misalı, 2-x sıziqlı ekvalayzerda sıziqlar " 1, 2" hám " 1, 6" nomerlenbegen: 2-bandlı ekvalayzer 6 -bandlı bólektiń bir bólegi ekenligi aytıp ótken. Mudamı da maksimal sıziqlar sanı kerek emes. Bunday jaǵdaylarda REQ 4 bands yamasa REQ 2 bands den paydalaniw usınıs etiledi. Sonday etip, siz hesh qashan júz bolmaǵan kompyuter resurslarini únemlewińiz mümkin.

Renaissance Equalizer plaginlaridagi hár bir bantning parametrlerin basqarıw birdey bolǵanı ushın, biz olardı req 2 bands ekvalayzer misalında kórip shıǵamız.

Req 2 bands pligin aynası

Koordinatalı maydanda ekvalayzer filtrlarining amplitudali chastotalı xarakteristikalarınıн (Ahx) interaktiv grafikalari "chastota -filtr uzatıw koeffitsienti" koordinatalarında usınıs etiledi. Scale-hár eki eksa boyınsha logaritmik.

Plaginning usı versiyasında tek ekew filtr (1 hám 6) ámeldegi bolıp, olar 2 grafika Ahx hám ekew qadaǵalaw toparına sáykes keledi.

Hár bir filtrning ekew tiykargı parametrleri tishqanshanı tahrir etiw ushın ámeldegi. Bunı ámelge asırıw ushın grafik túyinin tuting jáne onı ońga -shepke ótkeriń (filtrning sazlaw chastotası (Ahx shabiw) ózgeredi) yamasa joqarıǵa (dáramat/gevşeme dárejesi ózgeredi). Tap sol parametrler waves pliginlarida tez-tez isletiletuǵın arnawlı kiriw jayları bolǵan elementler járdeminde cifrlı túrde ornatılıwı mûmkin. Sırtqı tárepden, bul element bir tuymeni yadǵa saladı. Eger siz onı eki ret bossangız, ol ápiwayı kiriw maydanına aylanadı, ol jaǵdayda kerekli nomer kompyuter klaviaturasıdan ótkeriliwi mûmkin. Eger siz tek bir ret bossangız hám tishqansha tuymesin basıp ustap tursangız, tuyme slayderga aylanadı (tegis regulýator). Kiritilgen parametrdiń ma`nisin kemeytiw yamasa asırıw ushın tishqanshanı tuyme qasında kórsetilgen jónelislerde háreketlantirishingiz kerek. Biraq, dástúriy kaydırıcı qural orına, ózgeriwshen nomerdi kóresiz. Filtrni uzatıw koeffitsientining unamsız bahaları signaldıń hâlsizleniwine, unamlı - kusheytiwine sáykes keledi. Sol sıyaqlı interfeys elementleri keleshekte biz kaydincılar tuymelerin shaqıramız.

Filtrni uzatıw koeffitsientini ózgertiw ushın Gain slayder tuymechasidan paydalaniwıńız mûmkin hám tishqanshanı tómenge yamasa joqarıǵa qózǵaw kerek. Filtrni Sazlaw chastotasın (Ahx bólegin) ózgertiw ushın Frq slayder tuymesи mólsherlengen, lekin tishqanshanı shep tárepten ońga kóshiriw kerek.

Ekvalayzer filtrlarining hár biri taǵı ekew parametrdi tańlawı mûmkin: sapanıń ma`nisı hám Ahx filtrining túri (filtr túri).

Sapanı tártipke salıw ushın q tuymesı isletiledi. filtrning tarmaqlı keńligi (q qanshellilik úlken bolsa, filtrning ózgermeytuǵın chastotası qashannan berli onıń tarmaqlı keńligi) hám tarmaqlı keńligiden basım sızıǵıǵa (ustap turiw) ótiw salasındaǵı ah filtrining tikligi menen baylanıslı. Q ma`nisı qanshellilik úlken bolsa, ol jaǵdayda xarakteristikalar jáne de keskin.

Ahx filtrining túrin tańlaw ushın q tuymeleri astında jaylasqan ashilatuǵın dizimlerden paydalaniń.:

- * Qońıraw formasındaǵı AHH menen Bell - strip filtri;
- * Tómen chastotalı tarawda sozlanishi ku'sheytgishli kem Shelf filtri;
- * Joqarı chastotalar salasında sozlanishi ku'sheytgishli Hi-Shelf filtri;
- * Joqarı pass filter;
- * Tómen-Pass-tómen-pass filtri.

Olardıń hár biri, Gain parametriniń belgisine qaray, tarmaqlı yamasa tarmaqlı basım filtri bolıwı mümkin.

Aynanıń oń tómengi bóleginde jaylasqan shep, Link hám oń tuymechalarga itibar beriń. Eger link tuymesi bosilsa, shep hám oń eq kanalları yamasa birdey boladı (" noldan" Ahx jaratqanińızda) yamasa olardıń ózgeriwi bir-birine baylanıslı boladı. Eger shep tuymesin basıń bolsa, ózbetinshe tátipke salıw ushın oń - oń kanal ekvalayzer tuymesin basıń, eger equalizer shep kanal ámeldegi AHH boladı. Yaǵníy, shep hám oń kanallar ushın siz pútkilley basqasha aha payda etiwińiz mümkin.

Aynanıń ońıda shep hám oń kanallardıń shıǵıw signalları dárejesinń ólshevshileri hám regulyatorları ámeldegi. Metrler regulyatorlardan keyin kanal signallarınıń eń joqarı dárejesin kórsetedi. Eń joqarı dárejedegi maksimal bahalar metrler astında jaylasqan cifrlı maydanlarda kórsetiledi. Bunday maydandı basıw arqalı oqıw usı waqtı aralıǵında ólshevdi ámelge asırıw ushın qayta tikleniwi mümkin. Regulyatorlar ústindegi maydanlarda olardıń hár birinń uzatıw koeffitsientlarining bahaları cifrlı formada kórsetiledi. Regulyatorlar basqarıwı tańlanıwlanarlı dárejede maslaśıwshı tárzde islengen. Eger link tuymesi bosilsa, regulyatorlar eki kanalǵa da bir waqtınıń ózinde tásir etedi (qay-qaysısı menen islep atırǵanıngızdan qaramastan). Regulyatorlardıń birdey baslangısh pozitsiyaları menen olardıń hárketi da birdey boladı. Eger regulyatorlardıń baslangısh pozitsiyaları birdey bolmasa, ol jaǵdayda baylanıslı sazlaw processinde dáslepki uzatıw koeffitsientlarining ózgermeytuǵın parqları saqlanadi.

Eger shep tuyme bosilsa, regulyatorlar bólek isleydi hám shep regulyator shep kanalǵa, ońga -ońǵa tásir etedi. Oń tuyme bosilsa, oń tárrepte jaylasqan regulyator shep kanal signalına tásir etedi hám kerisinshe.

Plaginda ámelge asırılǵan 48-bıyt qayta islew qásıyetlerinen biri sonda, ishki kliplarnı (kıyt-grid tamaqtasıb ketiw) pútkilley aldin alıw ushın dinamikalıq intervalına shekem bir neshe aktsiyalardan paydalaniw mümkinshiliqi ámeldegi. Nátiyjede, Renaissance Equalizer hár bir bandda ishki klipni avtomatik türde joq etedi. Bul kiretuǵın dáramat basqarıwdı kereksiz etedi. Tek shıǵıw tabısını baqlaw kerek, sebebi tábiy siz kútilmegende shıǵıw signalını basıwińız mümkin, bul bolsa ekvalayzerda júdá kúshli signal dárejesin asıradı. Jaqsıyamki, 48-bıyt qayta islewdıń birdey ayriqshaliqı plaginga 0 db dárejesinden signaldıń qanshellilik joqarı ekenligin anıq esaplaw hám shıǵıw dáramat dárejesin tátipke salıw ushın esaplaw nátiyjelerinen paydalaniw imkaniyatın beredi.

Ólshevlerdiń joqarısında (olar arasındaǵı ortada) clipp indikatori ámeldegi. Kanallardıń keminde birewinde shıǵıw signalı 0 db dárejesinden joqarı bolǵan waqtta qızıl reńde boyalǵan. Joqarıdaǵı nomer desibellarda 0 db dárejesine salıstırǵanda maksimal signal dárejesinń usı mańnisin kórsetetuǵın nomerdi kórsetetuǵın tuyme. Paydalaniwshı qollanbasıda tuyme Trim dep ataladi. Eger nomer unamsız bolsa, sonday eken, artıqsha júkleniwdı aldin alıw ushın regulyatorlar tómenge jılısıwı kerek. Unamlı nomer kúshaytiruvchi rezervniń bar ekenligin ańlatadı : kanal signalları dárejeleri regulyatorlar tárrepenin tek trim tuymesi maydanında kórsetilgen baha menen eliriwi mümkin.

Trim tuymechasını oqıw ushın óz pozitsiyasını sazlaw arqalı regulyatorlardı qolda kóshiriw ornına, onı plaginga tapsırıwıńız mümkin. Trim tuymechasını basıw jetkilikli hám regulyatorlar avtomatik türde kerekli jayǵa kóshiriledi. Álbette, signal dárejesi mudami

ózgerip baratırğanın túsiniw kerek, sol sebepli Trim tuymesi járdeminde bir noqatda tabılǵan regulyatorlardıń pozitsiyasi qısqa waqıttan keyin jaramsız bolıwı mümkin. Kompozitsiya dawamında hesh qashan klip bolmaytuǵını za’ru’rı bolıp tabıladı.

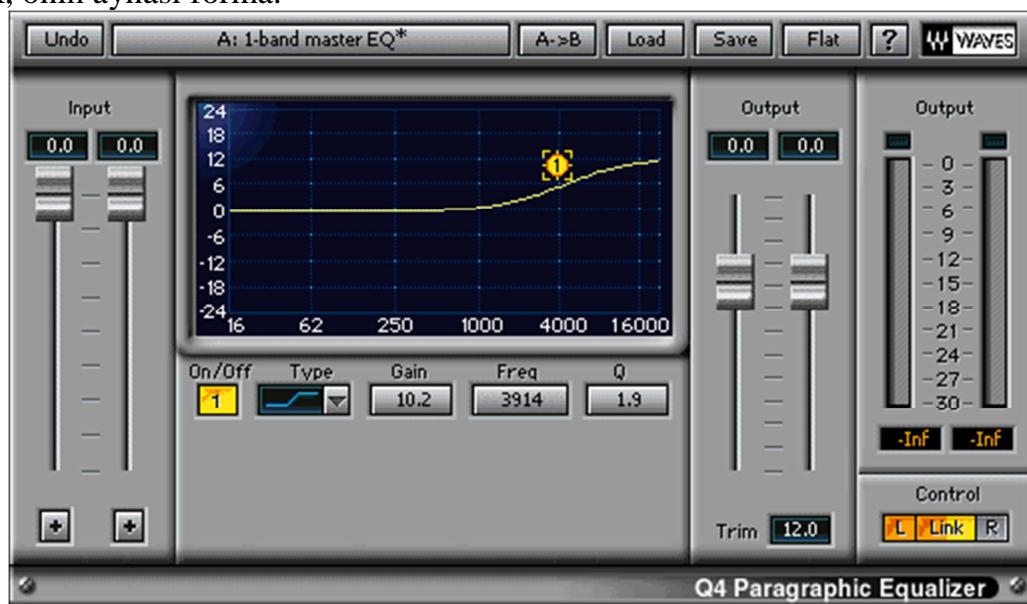
Sonday etip, biz óz-ara parametrik ekvalayzer REQ 2 bántlerin tolıq kórip shıqtıq. Sonnan keyin, hátte altı qatarlı ekvalayzer aynasını da túsiniw qıyın bolmaydı.

Req 6 bands pligin aynası

Q Paragrafik EQ-parametrik ekvalayzerlar

Q Paragrafik eq pliginları shańaraǵı sızıqlar sanı menen parametrik ekvalayzerlarnı óz ishine aladı 1, 2, 3, 4, 6, 8, 10. Q1 Paragrafik eq salıstırǵanda ápiwayı pligin menen baslaylik, onıń aynası forma.

Q1 Paragrafik eq pligin aynası

Bul bir bandlı parametrik ekvalayzer. Aynanıń dizayni Renaissance Equalizer shańaraǵıń Ekvalayzerlari menen islewde isletiwińiz mümkin bolǵan zatlardan pariq etedi, biraq elementlerdiń kóphshılıgi siz qashannan berli tanıw.

Koordinatalı maydan Ax filtri grafigini redaktorlaw ushın kórsetiledi hám ámeldegi. Onıń astında filtri parametrlerin baqlaw ushın mólsherlengen tuyme liniyası ámeldegi:

* On/Off - filtri qosıw / óshiriw tuymesi;

- * Filtr túrin tańlaw ushın ashılatuǵın dizim;
- * Gain - filtrni uzatıw qatnasi regulyatorı ;
- * Freq-filtrni sazlaw chastotasi regulyatorı (yamasa shabıw chastotasi) ;
- * Q-filtrning sapa qadaǵalawi.

Koordinatalı maydannıń ońıda shıǵıw dárejesinń regulyatorları ámeldegi. Olardıń astında trim tuymesi, onıń maqseti siz qashannan berli tanıw bolǵan. Oń tarepte shıǵıw dárejesi kórsetkishleri ámeldegi.

Q Paragrafik eq shańaraǵıń pluginlari hám Renaissance Equalizer shańaraǵıń pluginlari ortasındaǵı parq ne?

Birinshiden, q Paragraphic EQ shańaraǵıń kiriw (kiriw toparı) pluginlarida kanal signalı fazası regulyatorları hám giltleri (+/- tuymeleri) ámeldegi. Ekinshisi Stereo kanallardıń hár qanday signalını teris aylandıw imkaniyatın beredi. Buǵan mútajlik, misali, kanallardan birinde, misali, audio signallardı qayta islew apparatlarınıń nadurıs almasinuvi sebepli payda bolǵan 180° ózgerisler ózgeriwin saplastırıw kerek bolǵanda payda bolıwı mümkin. Negizi, fazaga qarsı komponentler signaldıń monosubativligini sezilerli dárejede tásir etedi, sol sebepli olardıń kórinisine aldın alıw usınıs etiledi.

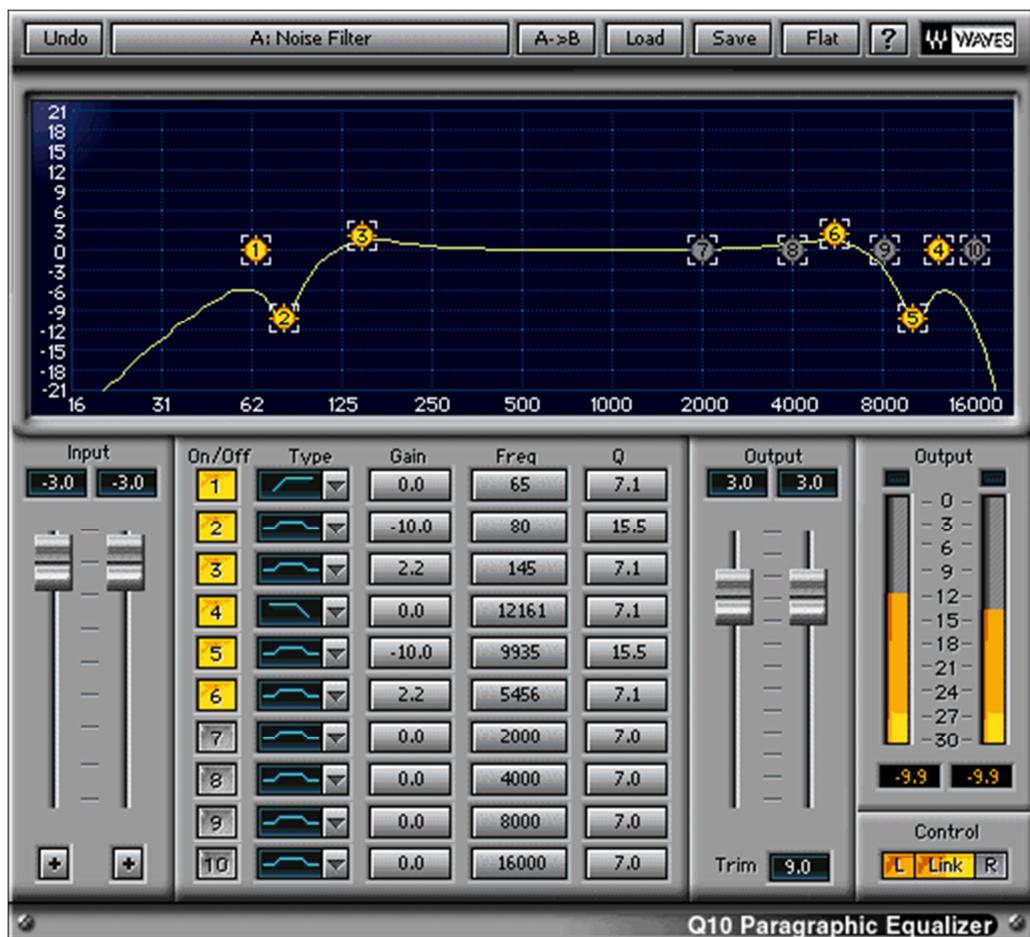
Ekinshiden, Q Paragrafik EQ shańaraǵıń ekvalayzerlerida filtrning maksimal sapası sezilerli dárejede úlken (100 hám 6, 5 Renaissance Equalizer). Bul sonı ańlatadıki, hár qanday ekvalayzer filtrini sazlaw mümkin, sonda ol tek júdá tar chastotaǵa tásir etedi hám jalǵawǵan chastotalarǵa tásir etpeydi. Misal ushın, AC 50 Hz chastotاسınıń fonın bastırıw hám 49 Hz hám 51 Hz chastotaları menen paydalı signaldıń strukturalıq bólümleŕine tásir etpeslik mümkin.

Óz-ara, úsh qatarlı hám tórt qatarlı ekvalayzelerlarning áynekeleleri kórip shıǵılǵan aynadan tek filtrlar sanı hám soǵan uyqas türde filtr parametrlarining regulyatorları sanı menen pariq etedi. Forma boyinsha misal retinde, tórt qatarlı ekvalayzer aynası usınıldı.

Q4 Paragrafik eq pligin aynası

6 den 10 ge shekem bolǵan sızıqlar sanı menen teńlestirilgen áynekeleleri biroz basqasha kóriniske iye. Olar koordinata maydanınıń maydanın keńeytirdiler.

Q10 Paragrafik eq pligin aynası

LinEq Lowband, LinEq Broadband-minimal ózgerisler ayniwını támiyinleytuǵın ekvalayzerlar

Waves Platinum Native Bundle 4 kompleksi pútkilley kem ushraytuǵın qayta islewdi óz ishine aladı, olar arasında lineq Lowband, LinEq Broadband pliginlarini ajiratıp bolmaydi. Onıń tiykarǵı bóleginde-bul kóp tarmaqlı grafik ekvalayzerlar. Biraq, biz qashannan berli kórip shıqqan ekvalayzerlardan LinEq Lowband hám LinEq Broadband júdá pariq etedi: olar ózgerisler ayniwını keltirip shıgarmayıdı.

Eslatib ótemiz, haqıqıy filtrda signal ótkeriladigan ózgerisler ózgeriwiniń ma`nisi signaldıń chastotasına baylanıslı. Eger signal teoriyasınıń názikligine kirmasangız, ol jaǵdayda ózgerisler ózgeriwiniń tiykarǵı sebebi filtrlaw dáwirlerin ótkeriwde signaldıń waqtınshaliq keshigiwi esaplanadı. Harmonik (sinusoidal) yamasa hesh bolmaǵanda tar tarmaqlı signal ushın ózgerisler ózgeriwiniń saldarları qorqınıshlı emes. Bunday Sigalning forması ózgermeydi hám eger kerek bolsa, ózgerisler ózgeriwiniń ózi ólsheniwi hám toplanıwı mümkin. Taǵı bir zat, eger keń polosali signal kóplegen spektral komponentlerden ibarat bolsa hám spektrning keńligi onıń Oraylıq chastotasi menen salıstırıwlansa (bul audio signallardıń qásiyetleri). Hár qanday dástúriy filtrda keń polosali signaldıń hár qıylı spektral komponentleri filtrning fazochastota xarakteristikasiga (FCHX) sáykes keletuǵın ózgerisler ózgerislerine ushraydı. Ásirese, ziyanlı ásbaplardı o'ynashda alıńǵan zatlarǵa uqsaw qısqa impulsli signallarǵa ózgerisler ayniwiniń tásiri yoqimsız. Signaldıń amplitudasining keskin ózgerisleri ótiw processleri menen birge keledi: impulsarning old bólümliarı uzayadi, zarflarning zarfları buz'ladi, dawıs "xiralashadi".

Eger FCH sızıqlı bolsa, yaǵníy. ózgerisler ózgeriwiniń ma`nisi spektral komponentlerdiń chastotasına proporsional bolalar edi, ol jaǵdayda bunday filtr ol arqali

ótken signal formasını buzmaydi. Biraq, haqiqyı filtrlarning FCH (hátte eń ápiwayı, birdey) lineerdan uzoq bolıp tabıldı. Sol sebepli, bunday filtrlar mudamı kiretuğın signal formasını ózgertiredi.

Filtratsiya teoriyasıdan belgili boladıki, cifrlı filtrlarga tiykarlanıp, juwmaqlawshi impuls xarakteristikası (KIK-filtrlar) dep ataladıǵan bolsaq, sıziqli FCHX bolǵan chastotalardı qayta islew apparatların sintez etiw mümkin. Bul lineq Lowband, LinEq Broadband pluginlari óndiriwshileri tárepinen ámelge asırıladı. Álbette, filtrlaw algoritminiń quramalılıǵı kompyuterdi óndiris ushın zárür bolǵan waqtın kóbeytiwge alıp keldi, bul plugin (keshigiw) arqalı ótken signaldınıń keshigiw waqtınń dástúriy bahalarına salıstırǵanda artpaqtasığa alıp keldi. Sol sebepli, paydalaniwshi qollanbasıda usı waqtın esapqa alıw hám usı pliginlarning proektinde hám Latency ma`nisi júdá za’ru’rı bolmaǵan pliginlarda almaslawdı tuwrı shólkemlestiriw imkaniyatın beretuğın tiyisli keste ámeldegi.

Keling, áynek forma boyinsha usınıs etilgen waves LinEq Lowband pluginidan baslaylik.

LinEq Lowband plugin aynası

Kóplegen tanıw elementlerdi kóresiz. Usınıń menen birge, LinEq Lowband pluginining aynası bir neshe parqlarǵa iye (hám za’ru’rı hám taza sırtqı).

Scale toparında aynanıń shep joqarı bóleginde kórsetilgen AHH dárejesin ózgertiw ushın tuymeler ámeldegi. ± 12 db tanıw shegaraları menen bir qatarda, siz ± 30 db keňligin ornatiwińız mümkin. Bul ayrıqshaliq tuwrıdan-tuwrı LinEq Lowband pluginidagi GAIN tuymesi járdeminde filtri uzatıw qatnasi regulyatorı aralığı alındıǵı pliginlarda bolǵanı sıyaqlı ± 30 db emes, bálki ± 12 db.

Paydalaniw mümkin bolǵan filtrlarning túrleri sanı arttı. Olar arasında AHH tik yamaqlar hám shabiw chastotası shamalasıda jaylasqan rezonans aqshıl qızǵılt reń menen filtrlar bar edi.

Plugin aynasında ekew tiykarǵı tuyme ámeldegi: DITHER hám METHOD. METHOD tuymeshesi haqqında EQ filtrlarını shama menen ush usıldan birin tańlaw imkaniyatın beredi, dep búydew jetkilikli. DITHER tuymesi ditheringni qosıw hám óshiriw ushın mólsherlengen. Onıń mánisi sonnan ibarat, dawısdı usınıw kólemin kamaytirganda, signal esap -kitaplarına kishi tígızlıqli cifrlı shawqım qosıladı. Ol ózin qulaqqa qaramaydı hám usı waqıtta " kereksiz" aǵımdı tastap ketetuğın yoqimsız kásipti maskalashga

múmkinshilik beredi. Negizi, plugin ishindegi dawis jazıwları 48-biyt nomerleri menen aňlatpalanadı. Kóphshilik host qosımshaları 24-biyt dawis menen isleydi. Bunday halda, bıytlardıń tómenlewi anıq. Sol sebepli, bul processni baqlaw hám tuwrıdan-tuwrı plaginning shıǵıwıda ditteringni qóllaw jaqsı bolıp tabıladi. Biraq, usı plagindan keyin siz 48-biyt (yamasa odan joqarı) pikseller sanını qollap -quwatlaytuǵın basqa pliginlarnı qollasangız, LinEq Lowband shıǵıwıda ditheringni qóllaw mánisiz hám zıyanlı esapanadı. Tap sonday, pliginlarda dithering da kiritimasligi kerek hám host qosımshası 24 bitdan úlkenlew bıytlıq menen islewge múmkinshilik beredi. Mısal ushin, 48 biyt > 32 bitni dieteringsiz aylandırıw 48 biyt > 24 bitni dittering menen islewden kóre ábzel bolıp tabıladi.

Hám endi biz waves Lineq Broadband - ga ótemiz-hár bir filtrning tarmaqlı keńligi chastotasına sızıqlı ózgerisler baylanışlılıǵın támiyinleytuǵın taǵı bir ekvalayzer.

LinEq keń polosali pligin aynası

LinEq Lowband pligin aynasidan usı pligin aynasınıń sırtqı parqları tiykarınan muǵdarlıq ayriqshaliqǵa iye: ol erda 3 sızıqlar, bul erda olardıń 6. Biraq, negizi, lineq Broadband pliginlari ilgeri kórip shıǵılgan kóp tarmaqlı ekvalayzerlardan kóre talay anıq filtrlaw quralı bolıp tabıladi. Bul 6 -qatarlı pligin emes, bálki "1 + 5" formulasıda isleytuǵın pligin haqqında sóylew tuwrı boladı. Hátte pligin aynasınıń grafik dizayni tómen chastotalı kanaldıń arnawlı jaǵdayını aytıp otedi: onıń regulatoryları qatarı basqa ayriqshaliqlardan ajralıp turadı, gruppanıń az waqt / off tuymechasida NF (tómen chastotalar) jazıwi ámeldegi, qalǵan tuymeler bolsa bul gruppanıń Nomsız.

Tómen chastotalı hám joqarı chastotalı - jáne de filtrlaw aniqliǵın asırıw hám yon tásir kemeytiw sebepli dawis chastotalar pútkıl qatar eki sub-qatar bólinedi, dep negizi, bul pligin erisilgen. Sub-bántler bir-birine uqsaw.

Tómen chastotalı tómengi bandda islew ushin (21 - 1000 Hz) hám LF filtri mólscherlengen (1000 Hz den joqarı chastota, onıń ushin siz onı ornatolmaysız). Usı filtr ushin maksimal shıdamlılıq 2.

Bir qarawda, spektr bul diapazonda tóplanǵan signal spektrning za'ru'rli strukturalıq bólimlerine iye bolǵan signaldan kóre kóbirek keń polosali ekenligi haqqındaǵı paradoksal bayanat sıyaqlı kórinisi múmkin, misali, chastotalar 10 021 - 11 000 Hz. Axır, hár eki

jaǵdayda da signal spektrining keńligi 979 Hz. Biraq, bul haqıyqat. Birinshi signal ushın keń tarmaqlı (spektrning keńligi Oraylıq chastotaǵa qatnasi) shama menen 1, 92, ekinshisi bolsa 0, 09. Ámelde, 0, 09 teń keń polosali dárejesi, siz hár qanday arnawlı ilajlar, chastota 10 000 Hz átirapında soǵan uqsaw signal menen isleytuǵın FCHH filtri, derlik sıziqlı kórip shıǵılıwı múmkin emes, hátte, degen mánisdi ańlatadı. Biraq, onıń linearizatsiyasi ushın tómen chastotalı filtr bolsa, siz geypara zattı jańalıq ashıwińız kerek boladı. Bul erda lineq Broadband pluginini islep shıǵıwshıları hám tómen chastotalı filtrni ámelge asırıwda jáne de quramalı hám amiq konvertatsiya algoritmların qóllawǵa qarar etiwdi. Usınıń sebepinen, tómen chastotalı filtr ushın joqarı chastotalı chastotaǵa eriwiladi hám jetilisken pikseller sanını aladı (1 Hz, joqarı chastotalı filtrlar ushın - 87 Hz). Bunday jeńillikler ushın tolıqnatuǵın nırq esaplaw waqtın asırıw bolıp tabıladi. Sol sebepli, qayta islengen trekni Real waqıtta jırlaw processinde tómen chastotalı filtr parametrlerin ózgertiw múmkin emes. Basqa filtrlarning parametrlerin ózgertiw siz tezlik penen esitasız. Hám tómen chastotalı filtr sozlamalarida ózgerislerdi sezim etiw ushın islep shıǵıwshılar basqıshpa-basqısh ózgerisler etiwdi usınıs etediler: parametrdi ózgertirip, tishqansha tuymesin qoyıp, tińlań. Dawıs tábiyatında ózgerisler boladı, sozlamalardı ózgertiwińız múmkin.

MAZMUNÍ

KIRIS SÓZ.....	3
<i>J.U.Shaniyazov</i> Qaraqalpaq xalqı hám tiliniń payda bolıwı.....	4
Ходжаметова Г Культурные и духовные традиции каракалпакского народа как важный пласт интерпретации в современном творчестве	5
Моянов І Қорақалпоғистонда мустақиллик йилларида мусиқа санъатининг ривожланиши	9
Бегишева Юлия Витальевна, Турдиева Азиза Азатбековна Проблемы выбора репертуара в танцевальном коллективе на современном этапе. (Казахстан).....	11
Дильдебаева Гульмира Рахымжановна, Тлеубаева Балжан Сейдрамановна Коммерциализация хореографических конкурсов в Казахстане. (Казахстан).....	13
<i>K.J.Kalekeev</i> Globallasiw dáwirinde fotografiyalıq hám fotojurnalistikaliq materiallardıń tutqan orni	16
<i>K.J.Kalekeev</i> Intervyu hám gúrriňlesiw janrlarınıń ózine tán ózgeshelikleri.....	20
<i>Saparbaeva Gulshira, Yusupov Atabek</i> Kórkem óner tarawında prodyuserlik sheberliktiń áhmiyetli roli.....	22
Жаббарберген Хожанов Театр устини	24
Турсынмуратов Шукурулла Мадрейович Кинематографическая судьба рассказа «Сорок первый»	26
<i>Primbetova Nazira</i> Óner mektepleriniń quwırshaq teatrı aktyorın tárbiyalawdaǵı orni.....	29
<i>Gúlbahar Eshbaeva</i> Madaniy tadbirlarning shakllari, turlari va ularni tashkillashtirishning innovatsion usullari	30
<i>Gúlbahar Bekniyazova</i> Aktyordıń quralı – sóylew texnikası	33
<i>Ziwar Asqarova</i> Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń atqarıwshıları, rawajlanıw baǵdarları	34
<i>Zarlıqbay Bekbergenov</i> Qaraqalpaq xalqınıń baqsıshılıq mektepleri	37
Венера Жиенбаева, Жаббарберген Хожанов Дөретиўшилик излениўлер	39
<i>Allamuratov Gayrat Abatbaevich</i> Romanda portret evolyuciyası (K.Karimovtiń «Ағабиý» romanı misalında)	42
<i>Mahammaddinova Lola</i> Arallı Ózbek hám Qaraqalpaq baqsılarınıń dóretiwshilik baylanısı	45
<i>Fayzullaeva Sayatxan Uzaqbaevna</i> Bazarbay Seytaev poeziyasında lirikalıq qaharman obrazınıń beriliwi. («Sensiz jasay almaydi ekenmen» qosıǵı misalında).....	47
Жаббарберген Хожанов Режиссёр – театр келбети	48
Шарафатдин Бајетдинов Қарақалпақ миллий музыка көркем-өнеринин пайда болыўы ҳәм раўажланыўы	51
<i>Berdimuratov Jetkerbay Abatbaevich</i> Kórkem ádebiyatta «Tema» túsinigi.....	53
<i>Sársenbaev Qonisbay Jaqsılıq ulı</i> Kórkem-óner hám mádeniyattıń rawajlanıwında neologizmlerdiń tutqan orni	54
<i>Asqarov Aziz</i> Kinooperatorlıq kásplı taríyxı	56
Заматдинов Адил Кулон микрофон тизимларидан фойдаланган ҳолда сахна овози.....	59
<i>Erpolat Bekbosinov</i> Dawıs darejesi ham dinamik diapazonı	62

<i>Islam Qidirbaev, Qurbaniyazov Rufat</i> Kinodaǵı avtor muzikası	64
<i>Islam Qidirbaev, Jaqsibaev Salamat</i> Muzika úyreniw	65
<i>Islam Qidirbaev, Maxammetscheripova Orazgúl</i> Muzika	67
<i>Utepbergenov Ajiniyaz</i> «Qaraqalpaqfilm»niń qáliplesiwi hám rawajlanıwı»	68
<i>Asilbek Qolqanatov Gulmira Abipova</i> Túyedey nárseni túymedey etip bolmas....	70
<i>Abdiqádir Orazov</i> Piar xizmetlerinde radioniń tutqan ornı	73
<i>Уразова Лариса Караповна</i> Рост роли средства массовой информации в 20-40-е годы XX века в Каракалпакстане.	74
<i>Qdırniyazova Oralxan</i> «Kino, televideńie hám radioni rawajlandırıwda mashqala hám sheshimler»	76
<i>G.Kalbaeva</i> Televideniede zamanagóy tálim texnologiyalarınıń jarılılıwı	78
<i>Махмуд Тожимуродов</i> Ёруғлик ва рангни ҳис килиш.	81
<i>Utepbergenova Amangúl</i> Qaraqalpaqstanda televideńie hám radio esittiriwler tarawınıń rawajlanıwı.....	85
<i>Juginisova Nuriya</i> Akustika túsinigi.	86
<i>Gúlbahar Bekniyazova</i> Televideniye dasturlarida publisistik ko‘rsatuvlarnı tashkil qilish	88
<i>M.Dáwletmuratova</i> Kino-teleindustriyada akustika.	90
<i>Asqarov Aziz, Shamuratov Sultanbay</i> Qaraqalpaqstan radiosı	92
<i>Asqarov Aziz, Setyljanov Baxram</i> Qaraqalpaqstan telejurnalistikası	94
<i>Тлеубаев С.Ш.</i> Болашақ хореограф маманының кәсіби және тұлғалық қалыптасуы (Казахстан)	97
<i>Тлеубаева Б.С</i> Хореография педагогикасының заманауи үрдістері (Казахстан).....	100
<i>Ашыралиева Венера Тоузбаевна</i> Этнопедагогиканың негизинде окуучуларды ыймандуулукка тарбиялоо (Кыргызстан)	103
<i>Келдибекова Нурзат Келдибековна</i> Жаштарды тарбиялоодо илим менен билимдин мааниси (Кыргызстан).....	107
<i>Sofya Tajetdinova</i> Xor dögereginde balalardıń tárbiyasına tásır etiwshi xog shıǵarmaları repertuarın tańlawdıń áhmiyeti	111
<i>Артықбай Ережепов</i> Қорақалпоқ жировчилик саньати мактабининг шаклланиши ва унинг ўқувчи-ёшларнинг маънавий–ахлоқий тарбиясини шакллантиришдаги ўрни	113
<i>Абдулахатов А.Р</i> Кураш - ёш авлодни жисмонан соғлом ва ақлан етуқ қилиб тарбиялашда эңг самарали восита	116
<i>Абуллаев Торғайбек Алиевич</i> Олий таълим муассасалари талабаларида ўз ўзини тарбиялашга йўналтирилган педагогик жараён	118
<i>Д.С.Давронова Д.Д.Саматова</i> Миллий спорт турлари орқали хотин –қизлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш ишларининг самарадорлигини ошириш	121
<i>Ж.К.Таспанова</i> Эжинияз дөретиўшилигинде жасларға билим бериў мәселелери.....	123
<i>Bekjanova Ainur Matchanov Gafur</i> The ways of teaching foreign languages in karakalpak schools.	125
<i>Жаббарберген Хожсанов</i> «Гулайым» операсы – қарақалпақ қызының тулғасы.....	126

<i>Пўлатов Джавдат Абдужабборович</i> Бўлажак психологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш жараёнига технологик ёндашув	129
<i>Мустақимова Н.Р</i> Ўспирин ёшидаги ўқувчиларни касбга йўллашда ўқитувчининг педагогик маҳорати.....	130
<i>Kojalepesov S.S</i> Oliy ta'lim muassasalarida internetdan foydalanish.....	133
<i>Kojalepesov S.S</i> Ta'limgagini zamonaviy texnologiyalar va masofaviy ta'lim.....	135
<i>Мамутов Арслан Бердибекович</i> Ўқувчилар саломатлигини мустаҳкамлашда жисмоний тарбиянинг ўрни.....	136
<i>Р.Бердимуратов</i> Дене тэрбиясы ҳэм спорт инсанды ҳэр тэреплеме тэрбиялаўдағы әхмийети.....	138
<i>Djumabaeva Elmira</i> Cares on some techniques of teaching terms.....	139
<i>Djumabaeva Aytgul</i> On some structures of the definite article in english colloquial speech.....	141
<i>Утенбергенов Ажинияз</i> “Ёшлар тарбиясида сиёсий маданиятни шакллантириш”.....	143
<i>Asqarov Erisbay</i> Jas áwlad tárbiyasına kórkem óner túrleriniń tásirshenligi.....	145
<i>Asqarov Erisbay</i> Milliy muzíka dástúrleriniń jaslardíń ruwxíy, ideologiyalíq sezimlerin tárbiyalawshí aspektler.....	148
<i>Klicheva Dilfuza Maqsetovna, Eshanova Matlyuba Eliwbaevna</i> Ertaklarning o‘quvchilar tarbiyasidagi o‘rnı.....	150
<i>Sherova Shaxlo Ikramovna, Urazalieva Dildora Islamovna</i> Navoiy g‘azallarida didaktika.....	152
<i>Moyanov Talmas, Baltabaeva Shaxnoza, Erejepov Asqar, Mamutov Quwat</i> Waves Pluginları (Dawis effektleri).....	153
<i>Moyanov Talmas, Mirzabaev Nurzaman, Tajibaev Atabek, Tajibaev Azizbek</i> Waves Plaginları. (Ekvalayzerler)	162

«Kórkem-óner hám mádeniyat tarawında ilim-maǵripat rawajlaniw muamma hám sheshimleri» atamasındaǵı Respublika kólemindegi onlayn ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiyalları

«Санъат ва маданият илм-фанининг ривожланишида муаммо ва ечимлар» мавзусида Республика миқёсида онлайн илмий - назарий конференция материаллари

Республиканская научно-теоретическая онлайн конференция
«Проблемы и решения развития науки в сфере искусства и культуры» материалы

Техникалық редактор: Қ.Тлеумбетова
Оператор: Р.Нуржанова

Эжинияз атындағы НМПИ редакция-баспа бөлими
Эжинияз атындағы НМПИ баспаханасында басылған. 2020-ж.
Бүйіртпа №0175. Нұсқасы – 100 дана. Форматы 60x84 Көлеми 10,8 б.т.
230105, Нөкис қаласы, Билимлилер гимназиясы, 20-нй. Реестр №11-3084.